

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI

LXVIII

Halen elde mevcut en eski Hadîs eseri

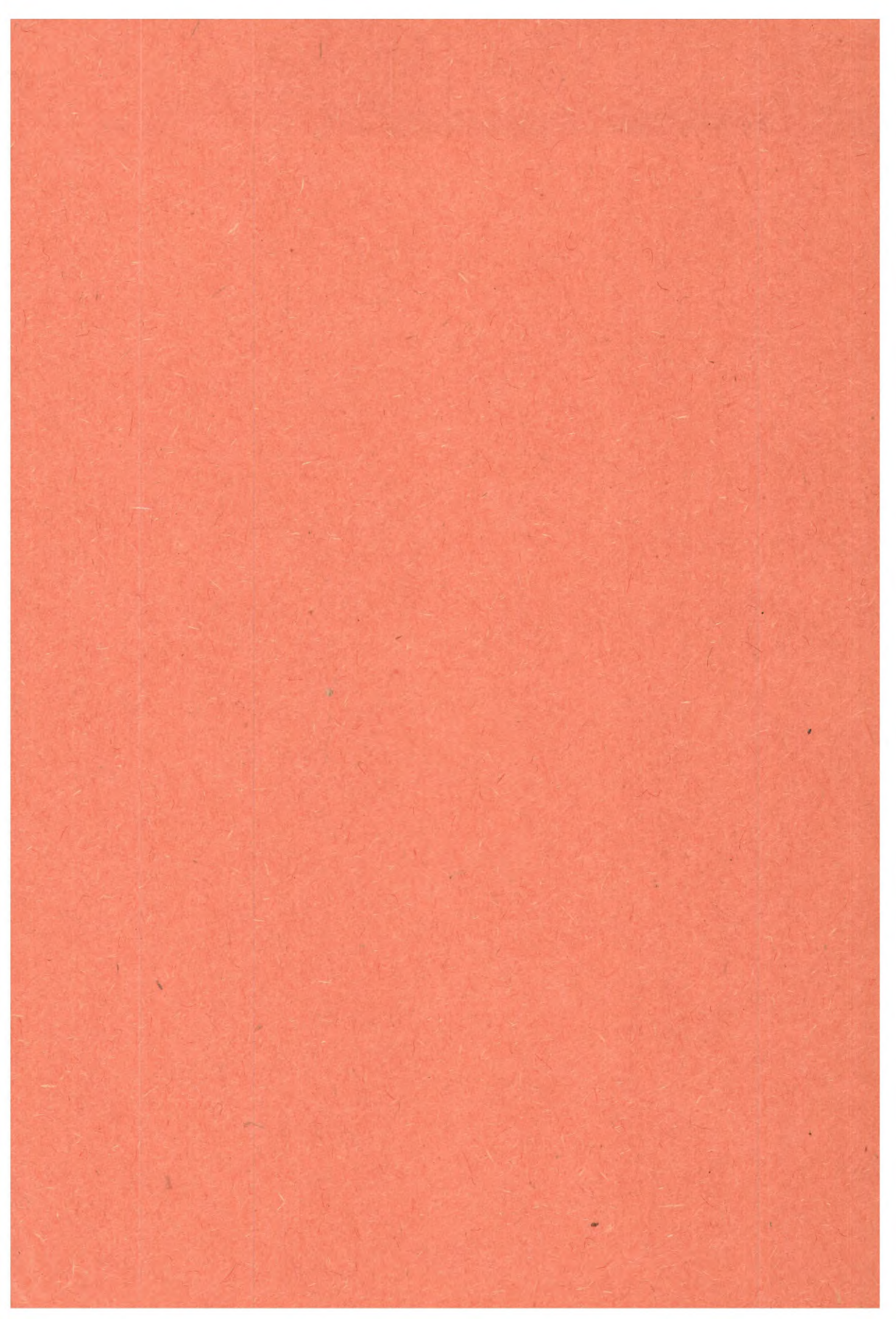
HEMMÂM İBN MUNEBBİH'İN SAHÎFESİ

Sahabî Ebû Hurayra (Ö. 58 H./677) n.n., talebesi Hemmâm İbn Munebbih (Ö. 101 H./718) için hazırladığı ve es-Sahîfe es-Sahiha adını verdiği bu hadîs eserini, Hadislerin Tedvîn Tarihi konusunda bir mukaddime ile birlikte neşreden

Prof. Muhammed HAMİDULLAH

Türkçeye Çeviren
Dr. Talât KOÇYİĞİT

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ . 1967

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI

LXVIII

Halen elde mevcut en eski Hadîs eseri

**HEMMÂM İBN MUNEBBİH'İN
SAHÎFESİ**

Sahabî Ebû Hurayra (Ö. 58 H./677) nın, talebesi Hemmâm İbn Munebbih (Ö. 101 H./718) için hazırladığı ve es-Sahife es-Sahîha adını verdiği bu hadîs eserini, Hadîslerin Tedvîn Tarihi konusunda bir mukaddime ile birlikte neşreden

Prof. Muhammed HAMİDULLAH

Türkçeye Çeviren

Dr. Talât KOÇYİĞİT

ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ

“Hadislerin toplanması ve yazı ile tesbiti” konusunu Doktora çerçevesi içinde bir tez olarak hazırladığımız zaman “Önsöz” ümüzde konu ile ilgili şu açıklamayı yapmıştık:

“Hadislerin toplanması ve yazı ile tesbiti meselelerini tetkike girişirken, her şeyden önce, zamanımıza kadar bu mevzuda ne gibi incelemelerde bulunulduğunu ve hangi neticelere ulaşıldığını gözönünde bulundurmanız gerekiyordu. Fakat bu husustaki araştırmamız, bize, arzu ettiğimiz şekilde bir malûmat sağlamadı. Gerek şarklı ve gerekse garplı müsteşriklardan hemen hiç birinin bu mevzua girmemiş, ancak seleften kalma bazı malumatı ve bu malumata bağlı bir takım görüşleri tekrarlamış olduklarını gördük. Meselâ geçen asrın garplı müsteşriklarından Sprenger’in ilk yazılı hadis sahîfelerini tesbit ettiği ve uzunca bir makale halinde yayınladığı, bunun da -yine garplı müsteşriklarca- büyük bir buluş olduğu ileri sürülmüşse de, mezkûr makale gözden geçirildiği zaman ¹, müellifinin’de kaydettiği gibi ², onun, V. Hicrî asır müelliflerinden el-Hatîb el-Bağdâdî’nin bir eserinin hulâsası olduğu görülmüştür. Mamafih, el-Hattîb’in *Taqyîdu’l-ilm* adındaki bu eseri, ancak 1949 senesinde Şam’da neşredildiği için, Sprenger’in bu faaliyetinin, kendi zamanına göre meçhul olan hadis kitabetine ait bazı hususları ortaya koyması bakımından iyi karşılanması icabeder’.

“Sprenger’den sonra hadislerin toplanması ve yazılması bahsinde yeni bir ilerleme kaydedilmiş değildir. Hattâ *Muhammedanische Studien* adlı iki cildlik eserinin ikinci cildini hadis meselelerine tahsis etmiş bulunan Goldziher’de de bazı yanıltıcı fikirlerden fazla bir şey görülmez”.

Bu ifadelerle şunu belirtmek istedik ki: Hadislerin yazı ile tesbiti konusu üzerinde çok az araştırma yapılmış ve tahammül, rivayet, râvi

1 *On the Origin and progress of writing down historical facts among the Musalmans* - Dr. A. Sprenger, *Journal of the Asiatic Society*- 1856. s. 303-325.

2 Sprenger, adı geçen makalenin başaraflarında şu açıklamayı yapmıştır: “Burada 180 sahîfeyi bulan *Taqyîdu’l-ilm* ismindeki el-Hatîb el-Bağdâdî’ye ait çok mühim bir monografinin hulâsasını vereceğiz”.

ve metinlerin cerh ve ta'dili vb. metodlarla başlı başına bir ilim haline gelen hadis meselelerinde en mühim nokta, yani tesbit ve takyid işi karanlıklar içinde kalmıştır. Bu sebepten, bilhassa asrımıza tekaddüm eden devirlerde, İslâm'ın Kur'ândan sonra ilk mühim kaynağını teşkil eden hadis külliyyatının hiç bir değer ifade etmediği ve itimada şayan dinî bir kaynak olamayacağı konusu, hücumlarını İslâm'a yöneltmek hususunda birbirleriyle yarış edercesine faaliyet gösteren müsteşriklerin kolayca benimsedikleri bir mesele olmuştur. Çünkü:

Halen elde mevcut hadis koleksiyonları, *haddesenâ*, *ahbarânâ* ve *semi'tu* terimleriyle, şifahî bir rivayet metodu üzerine telif edildiklerini açıkça gösterir. Hadisçiler arasında maruf olan teamül, hadislerin kulakla dinlenmesi ve kalple hıfzedilmesidir. Onları kulakla dinleyen ve sonra da kalple hıfzeden hadisçi yine şifahî olarak başkasına nakleder; bu nakilde kullandığı tabirler *haddesenâ fulân* (=fulân kimse bize rivayete etti), *ahbarânâ fulân* (=fulân kimse bize haber verdi) veya *semi'tu fulânen* (=fulân kimseyi işittim) gibi, hadislerin tamamen şifahî olarak alınıp nakledildiğini gösteren ibarelerdir. Bu bakımdan, hadislerin muhafaza için tevdi edildikleri yer sadece hâfızadır. Halbuki hâfıza nisyan ile malûldür. Hazreti Peygamberden bu yolla alınıp muhafaza edilen bir hadis, III. Hicrî asırda hadis koleksiyonlarının vücud bulmasıyla kitaba girmiş olsa bile, ilk üç asırda hâfızadan rivayet edilmesi ve bu arada onu nakleden herbir ravinin bir kelimesini dahî unutmaması, yahut tebdil veya tağyir etmesi, hadisin, Hazreti Peygamberin ağzından işitildiği şekilde muhafaza edilmediğini göstermeğe kâfi gelir. Bu takdirde hadis, Peygamberin sözü olmaktan çıkar ve onu nakleden râvinin sözü olur.

Garph yazarların, hadisler hakkındaki bu çeşit görüşleri gerçekle taban tabana zıttır ve bu, şifahî gibi görünen hadis rivayetinin arkasında yazıya ve kitaba dayanan bir *hadîs tahammül metodunun* varlığını anlayamamış olmalarıyla, İslâm'ın bu ana kaynağını çürüğe çıkarma gayretlerinin tabii neticesinden başka bir şey değildir. Burada türkçesini takdîm ettiğimiz Hemmâm İbn Munebbih'in hadis *sahîfe*siyle, bu *sahîfeyi* neşreden İslâmî araştırmalarıyla ün salmış değerli ilim adamlarından muhterem Profesör Muhammed Hamîdullah'ın sahabe devrinde hadis kitabetiyle ilgili mukaddimesi, yukarıda işaret ettiğimiz hususu tam bir vuzuha kavuşturmuştur.

Hazreti Peygamberin hadislerinin İslâm teşri'indeki ehemmiyetinin daha sahabe devrinde ve Peygamber hayatta iken anlaşılmış olması garîp karşılanmamak icabeder. Çünkü nâzil olan Kur'ân âyet-

leri, zaman zaman, “Rasûlu’llaha itaatı”³, “onun getirdiği şeylere uymayı, nehyettiği şeylerden sakınmayı”⁴ emreden hükümler getirmiştir. Şüphe yoktur ki Rasûl’e itaat veya emir ve nehiylere ittiba, aslında, onun *sunnet*’ine ve *sunnetin* sözle ifade edilmiş şekli olan hadislerle, daha doğrusu, bu hadislerle gelen emir ve nehiylere itaat ve ittibadan ibarettir. Bu husus, daha Hazreti peygamber hayatta iken sahabe tarafından anlaşılmış ve onun hadislerini işitmek sonra da bu işittiklerini muhafaza edebilmek için büyük gayret sarfetmişlerdir. Gerçi sahabenin ekseriyyeti okuma yazma bilmiyordu; fakat, büyük değer verdikleri hadisleri, nisyan âfetine karşı koruyabilmek için aralarında âdet haline getirdikleri hadis müzakere usûlü, hâfızalarının bu konuda daima canlı ve parlak kalmasını sağlıyordu. Diğer taraftan, değerli Profesör M. Hamîdullah’ın da izah ettiği vechile, Hazreti Peygamberin takip ettiği eğitim politikası, okuma yazma bilen sahabî sayısının çok kısa bir zaman içinde artmasını sağlamış ve bu suretle yazı, küçük çapta dahî olsa, hadislerin korunmasında hafızanın yardımcı olmuştur.

Hemmâm İbn Munebbih tarafından 138 hadîsi ihtiva eden bir *sahîfenin* meşhur sahabî Ebû Hurayra’dan rivayet edilmesi, Abdullah İbn Amr İbni ’l-Âss, Câbir İbn Abdillâh ve diğer bazı sahabenin aynı şekilde müteaddit hadisleri ihtiva eden *sahîfelerinden* bahsedilmesi, yazının, hadis tesbitinde ne kadar erken bir devirde kullanılmaya başladığını gösterir. Bu husus, Prof. M. Hamîdullah tarafından bütün şüpheleri izale edecek şekilde açıklanmıştır. Burada, hadis rivayetinin şifahî gibi görünen ve fakat hakikatte kitaba ve yazıya dayanan yönüne bazı misallerle ışık tutmağa çalışacağız.

Hicretin 50-51 senelerinde dünyaya gelmiş olan İbn Şihâb ez-Zuhrî, daha küçük yaşından itibaren hadisle meşgul olmağa başlamış ve kısa zaman içerisinde topladığı hadislerle büyük bir koleksiyon teşkil etmiştir. Onun hadis toplamak hususunda giriştiği bu faaliyette zamanın halîfelerinin de büyük yardımları olduğu anlaşılmaktadır. Netekim, hadislerin toplanıp yazılması için vâlilerine resmî emirler çıkaran Halife Omer İbn Abdi’l-Azîz’in, ez-Zuhrî’yi de bu işle görevlendirdiği bizzat Goldziher tarafından zikredilmiştir⁵. Fakat ez-Zuhrî’nin bu husustaki en kesif faaliyetinin Hişam İbn Abdi’l-Me-

3 Bkz. Nisâ’ sûresi, ây. 58.

4 Haşr sûresi, ây. 7.

5 Bkz. *Muhammedanische Studien*, II. nin fransızca tercemesi: *Etudes sur la tradition Islamique*, s. 210.

lik zamanına rasladığı, onun, “halifeler bizi hadîs yazmak için zorladılar” sözü ile ⁶, Ebû'l-Melih'in “ez-Zuhrî'yi, hadîs kitabetine zorlayan Halife, Hişâm idi” ⁷ sözünden anlaşılmaktadır. Bilhassa bu Halifenin, çocukları için ez-Zuhrî'ye hadîs yazdırması ⁸ ve bu iş için iki de kâtip tahsis etmesi ⁹, işin ne derece ciddî tutulduğunu gösterir. ez-Zuhrî'den, Halife için hadîs yazan bu iki kâtipten birisini tesbit etmek mümkün olmuştur. Meşhur hadîsçilerden Şu'ayb İbn Ebî Hamza'nın terceme-i halinden bahseden biyografik eserler, bu şahsın Sultan için ez-Zuhrî'den imlâ yolu ile pek çok hadîs yazdığını zikrederler ¹⁰. Bu konuda gelen bir başka haber ise, bu Sultan'ın Hişâm İbn Abdi'l-Melik olduğunu belirterek meseleyi vuzuha kavuşturmuştur ¹¹.

Şu'ayb İbn Ebî Hamza'nın, ez-Zuhrî'den Halife için dahî olsa hadîs yazması, kendi elinde de yazılı bir koleksiyonun bulunmasını tabii kılar. Netekim Ahmed İbn Hanbel, Şu'ayb'ın elinde bu kitapları gördüğünü ve hepsinin de muntazam olduğunu söylemiştir ¹².

Şu'ayb'ın hadîsleri oğlu Bîşr ile Ebu'l-Yemân el-Hakem İbn Nâfi tarafından rivayet edilmiştir. Ahmed İbn Hanbel'e göre Bîşr İbn Şu'ayb, babasını işitmemiş, ancak ondan rivayet hususunda *icazet* almıştır ¹³. Keza Ebu'l-Yemân da Şu'ayb'tan yalnız bir hadîs işitmiş, diğer hadîsler için *icazet* almıştır. Hattâ Ebu'l-Yemân'ın Şu'ayb'tan rivayet ettiği hadîsleri Kitap olarak Şu'ayb'ın oğlu Bîşr'den aldığını ve bunları *ahbaranâ Şu'ayb* (Şu'ayb bize haber verdi) diyerek rivayet ettiğini açıklayan haberler de vardır ¹⁴. Ebu'l-Yemân, Şu'ayb'ın kitaplarını oğlu Bîşr'den aldıktan sonra bir kısmını Şu'ayb'a okumuş, bir kısmını Şu'ayb ona okumuş, bir kısmı için *icazet* almış, bir kısmına da *munâvele* ile sâhip olmuştur ve muhtemelen Ahmed İbn Hanbel'in tavsiyesine uyarak muhtelif yollarla aldığı bu hadîslerin rivayetinde *ahbaranâ Şu'ayb* ibaresini kullanmıştır ¹⁵.

6 İbn Sa'd, II. 135; ez-Zehebi, *Târihu'l-İslâm*, V. 145.

7 İbn kesîr, *el-Bidâye*, IX. 345.

8 ez-Zehebi, *Teskiratu'l-huffaz*, I. 104; İbn Hacer, *Tehzib* IX, 449.

9 ez-Zehebi, *Târihu'l-İslâm*, V. 143.

10 Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, II. 1, 345; İbn Hacer, *Tehzib*, IV. 351; ez-Zehebi, *Târihu'l-İslâm*, V. 151.

11 ez-Zehebi, *Teskiratu'l-huffaz*, I. 205.

12 Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, II. 1, 345; İbn Hacer, *Tehzib*, IV. ez-Zehebi, *Teskiratu'l-huffaz*, I. 205.

13 İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, I. 1, 359; İbn Hacer, *Tehzib*, I. 451-2.

14 Bkz. el-Hatib el-Bağdâdi, *el-Kifâye*, s. 330.

15 Aynı eser, s. 333.

Ebu'l-Yemân, el-Buhârî'nin şeyhlerindendir ve el-Buhârî ondan Şu'ayb yolu ile ez-Zuhrî'nin 200 kadar hadîsini *sahîh*'inde nakletmiştir.

Sahabe devrine yetişen ve Abdullah İbn Omer, Enes İbn Mâlik ve bunlar gibi bazı küçük yaştaki sahabîlerden hadîs yazan ez-Zuhrî'nin toplamış olduğu bu hadîslerin el-Buhârî'nin Sahîh'ine hangi yollarla girdiğini, muhtelif kaynaklar tarafından münferid olarak zikredilen haberlere istinaden tesbit etmiş bulunuyoruz. Bu rivayet silsilesi, hadîs kitaplarında şifahî gibi görünürse de, aslında yazılı bir külliyyatın bunun arkasında gizli bulunduğu açık bir surette anlaşılmaktadır. Biz bu hususu, sadece ze-Zuhrî ile ilgili haberlere dayanarak aydınlatmağa çalıştık. Diğer hadîs râvilerinin de hâfızaları yanında yazıya başvurdukları ve ondan istimdat ettikleri bir gerçektir. Mühim olan mesele, çeşitli kaynaklarda dağınık olarak yer almış bulunan konu ile ilgili haberleri, birbirleriyle ilgileri nisbetinde birleştirmek ve sonra da değerlendirebilmektir. Hadîs kitabetiyle ilgili bu çeşit malûmat toplandığı zaman, Hazreti Peygamberden zamanımıza kadar intikal etmiş olan ve ilk devirlerdeki hadîs imamları tarafından sahih oldukları tevsik edilmiş bulunan hadîslerin, nasıl kitabete dayanan bir metotla rivayet edildikleri görülecek ve dolayısıyla onlardan şüphe etmek için hiç bir sebep kalmıyacaktır.

Talât Koçyiğit

1 inci Basım

Mecelletu'l-Mecma'ıl-İlmî (Dimaşk 1953) de Arapça olarak

2 nci Basım (gözden geçirilmiş)

Arap Akademisi tarafından Arapça olarak (Dimaş 1954)

3 üncü Basım (gözden geçirilmiş)

Urdu diline tercemesiyle İslâmîc Publications Society tarafından
(Haydarabad Dekkan 1955)

4 üncü Basım (gözden geçirilmiş)

Urdu dilinde aynı müessese tarafından (Haydarabad Dekkan
1956)

5 inci Basım (gözden geçirilmiş)

İngilizce olarak Centre Culturel Islamique tarafından (Paris 1961)

6 ncı Basım

Türkçe olarak Arapça metniyle birlikte A.Ü. İlâhiyat Fakültesi
tarafından (Ankara 1967)

İ Ç İ N D E K İ L E R

Ö N S Ö Z

G İ R İ Ŗ

Hadîslerin Toplanması ve Muhafaza edilmesi

İlk Mülâhazalar	§	1
Ummî Araplar	§	3
İslâmiyetin Zuhurundan Sonra Araplar Arasında Tedrisatın İlerlemesi	§	9
İslâm Peygamberinin Tadrîs Politikası	§	13
Genel Eğitim Teşkilâtı	§	17
Hız. Peygamberin Hizmetinde Bulunan Kâtipler	§	25
Resmî Mühür	§	26

Hadîslerin Toplanması

Hız. Peygamberin Hayatında Resmen Yazılan Hadîsler	§	30
Anayasa	§	30
Nüfus Sayımı	§	33
İmtiyaznâmeler	§	34
Dine Davet Mektupları	§	39
Yahudilerle Muhabere	§	40
İdarecilere Talimatlar	§	41
Vergi Tarife ve Hükümleri	§	42
Kur'ân Tercemesi.....	§	43
Hadîslerin Yazılmasında Bazı tesadüfî Durumlar	§	45
Hız. Peygamber zamanında Hadîslerin Toplanmasına Gösterilen İtina	§	47
Bir Ensârî	§	50
Abdullah İbn Amr İbn'l-Âs	§	51
Ebü Râfî'	§	52
Enes'in Hadîs derlemesi ve Bunun Peygamber tarafından Tashihi	§	53

Amr İbn Hazm Tarafından Resmî Vesikaların Toplanması	§ 55
Sahabe Devrinde Hadîslerin Derlenmesi.....	§ 57
Câbir İbn Abdî'llah	§ 57
Ummu'l-Mu'minin Âişe	§ 58
Halife Ebû Bekr'in Hadîs Derlemesi	§ 59
Halife Omer Tarafından Hadîslerin Derlenmesi	§ 60
Halife Ali'nin Tomarları.....	§ 61
Abdullah İbn Ebî Evfâ'nın Muhabere Yolu ile Hadîs öğ- retmesi	§ 66
Semura İbn Cundub'un Derlemesi	§ 67
Sa'd İbn Ubâde'nin Derlemesi	§ 68
Abdullah İbn Omer'in Hadîs Yazdırması	§ 69
Abdullah İbn Abbâs'ın Eserleri	§ 70
El-Muğîra İbn Şu'be Tarafından Hadîslerin Yazılıp Gön- derilmesi	§ 72
Ebû Bekra Tarafından Hadîslerin Yazılıp Gönderilmesi ..	§ 73
Abdullah İbn Mes'ûd'un Bir Derlemesi	§ 74
Meşhur Muhaddis Ebû Hurayra'nın Eserleri.....	§ 75
Es-Sahîfe es-Sahîha	§ 86
Hemmâm İbn Munebbih	§ 88
Sahîfenin Muhafazası.....	§ 91
Kaynakların İsnâd Zincirleri	§ 100
Nüshaların Tavsifi	§ 111
Berlin Nüshası	§ 112
Şam Nüshası	§ 116
Hadîslerin Yazılmasıyle İlgili Yasaklar	§ 119
Netice	§ 136
Son Mülâhazalar.....	§ 137
 Hemmâm İbn Munebbih'in Hadîs Sahîfesi (Metin)	§ 139
 Şam ve Berlin Nüshalarının Hâtimesi	§ 140
Nüshaların Semâ' Kayıtları	§ 142
Berlin Nüshası	§ 142
Şam Nüshası	§ 144
Bibliyografya.....	§ 155

Ö N S Ö Z

Hadîslerin toplanması ve muhafaza edilmesi tarihi, onların ehemmiyetini göstermek bakımından büyük bir değer taşır. Takdim olunan eser, Hazreti Peygamberin bir sahabîsi tarafından meydana getirilen mevzu ile ilgili en eski bir kitabın metnine ışık tutmakla kalmaz, aynı zamanda, ilk müslümanların, Peygamberlerinin kıymetli hadîslerini tanzîm ve müteakib nesillere rivayet etmeleri hususunda aydınlatıcı bilgiler verir. Ayrıca, henüz keşfedilmiş olan bir çok eserlere yetişememiş öncü Garplı yazarların yarattıkları bir çok yanlışlıkları izale eder.

Centre Culturel Islamique (Paris), bu tarihî eseri mütevazı serisi içinde neşretmekle büyük memnuniyet duyar ve onun, İngilizceye tercümesinde büyük gayret sarfeden Prof. Muhammed Rahîmuddin'e teşekkürlerini sunar.

C. C. I Yayın Kurulu adına
Paris, Receb 1379 H. M. H.

G İ R İ Ő

HADİSLERİN TOPLANMASI VE MUHAFAZA EDİLMESİ

İlk Mülâhazalar

1. Allah Ta'âlâ, bir peygamberi, bir diğ erinden sonra risaleti ile birlikte göndermiştir; fakat insan, her devirde, ruhundaki inatçılığı ve kardeş öldürme temayülündeki çılgın vasfını izhar etmekten asla yorulmamıştır. Peygamberlere vahyedilen ilâhî talime daima sırt çevirmiş ve hatta onları yok etmeğ e çalışacak derecede ileri gitmiştir. Eğ er Âdem, İdris, Şit ve Nuh'un *suhuf*ları çok daha eski birer tebliğ olarak kabul edilirse, Kur'ânı Kerîm (sûre 87, âyet 19) de kat'iyetle zikri geçen İbrahîm (A.S.) in *sahîfesi* gibi, nisbeten yakın bir zamana ait kitabın bile seleflerine tâbi olması ve bu dünyadan kalkması gerekir. İnsandaki aynı tahrib ruhu¹, onu, Mûsâ'nın mukaddes kitabına da küfrettirmiş ve yazılarındaki bütünlüğ ü imhaya sevk etmiştir. Daha sonraları, bu kitabın bölümleri hafıza yardımıyla yeniden tertip edilmiş se de kısa bir müddet sonra aynı akibete maruz kalmıştır². Bugün elde mevcut *ahdi atîk*, hafızalar yoklanmak suretiyle vücuda getirilen üçüncü tertiptir³ ve biz bu kitabı, müteaddit eksiklikler ve dahilî güklüklerle tanıyoruz. Daha sonraki devirlerde, *Talmud*, *Mişna* ve *Haggada* unvanları altında yahudî doktorlar tarafından yazılanlar, sıkı şartlar ve ağır tahdidlerle o kadar kuşatılmış tır ki, fazlasıyla dindar ve gayretli olanlar bile onları tam manâsiyle tatbik etmekte güçlük çekmişlerdir. Bu sebeple, Allah'ın büyük merhameti yeniden tecelli etmiş ve hudutsuz lutfu ile Peygamber İ sâ'yı bir sevgi ve yumuşaklık mesajı ile birlikte göndermiştir; fakat insan, ruhundaki sufliyyeti, üç veya dört senelik bir müddet için dahi Allah'ın bu elçisinin sükûn içinde tebliğini yapmasına müsaade etmemiştir. Peygamber İ sâ, kendisini daima gizlemek

1 Krş. Nabuhadnassar kumandasındaki Bâbil hücumları.

2 Romahların hücumları.

3 Krş *Encyclopaedia Britannica* veya buna benzer eserler: Bible.

ve gizli bir şekilde çalışmak zorunda kalmış, çevresindeki halkın terbiyesizliği, vazifesini o kadar güçleştirmiştir ki ne *İncil*'ini yazdırmağa ve ne de havarileri tarafından tanzim edilen ve yazılan imân esaslarını sağlamlaştırmağa fırsat bulabilmiştir. Bir müddet sonra, bu dünyayı terkettiği zaman, gerek havarileri ve gerekse havarilerinin havarileri, onun öğrettiklerinden kendi hafızalarında kalanları toplamışlardır; fakat bu toplananların her biri, diğerinden çok farklı olduğu için aralarındaki tezatlar, mü'minleri bile şaşırtmıştır. Bu İncillerin sayıları günden güne artmış, bir birinden farklı değişmeler gittikçe inkişaf etmiştir. Şüphesiz bu karışıklığa bir hal çaresi bulmak gerekiyordu. Nihayet aralarından dördü her nasılsa seçilmiştir⁴. Bu seçilen dört sahih İncil, (ilk *Ahdi Atık* veya *Kur'an* gibi) vahyedilmiş bir kitaptan ziyade *sıra* (veya İslâm Peygamberinin biyografisi) eserlerine benziyordu. Diğer bir deyimle, İsâ'nın ashâbı ve onların halefleri, peygamberlerinin hayat hatıralarını arasına da onun sözlerine yer vermek suretiyle bir koleksiyon halinde tertip etmişlerdi. Burada, bu toplananların kıymeti hakkında her hangi bir hüküm vermek istemiyoruz. Bununla beraber, tesadüfi olarak hemen şuna işaret edebiliriz ki, bizzat İncilde de kaydedildiği gibi, bunlar İsâ'nın sözleri değil, fakat hristiyan topluluğu içinde hüküm süren kilise kararlarıdır.

2. Bu gibi hallerde, Allah'ın gerçek kelâmının neşri, onun emniyetle muhafazası ve bu muhafazanın temini için yeniden bir topluluğun seçilmesi gerekiyordu. Bu defa seçilen topluluk, İslâmiyeti ilk defa tebliğ etmekle görevlendirilen Araplar olmuştur. Bunlar, biraz sonra da göreceğimiz gibi, ırklar tarihinde ayrı bir mizac ve hususiyete sâhip bulunuyorlardı.

Ummî Araplar

3. Arabistan kıt'asını teşkil eden kum çölünde, Semitik ırka mensup çeşitli kabileler oturuyordu. Deniz kıyısında yaşayanlar müstesna, bunlar, çok defa göçebe hayatı sürüyorlardı. Suyun azlığı, kültürlerindeki ibtidai halin yegâne sebebi idi. Kıt'alar arası ticarî esasın sadece eşya mübadelesi olduğu ve Arabistanın ne zira'î imkân-lara ve ne de sair tabi'î zenginlik kaynaklarına sâhip olmadığı bir zamanda, kültürel hızın âşikâr surette yavaş olması icabeder.

4. İlme gelince, onu tanzim ve tesbit etmek için alfabeye ihtiyaç vardır. Bu bakımdan Arap dili, yazılmıyan kısa sesli harfler bir yana,

⁴ İncillerin toplanması ve muhafaza edilmesi tarihindeki tereddütler için diğer kaynaklar arasında Bkz.: *Encyclopaedia Britannica*, Bible, New Testament.

Mekke'de konuşulan lehçede 28 sese veya sessiz harfe sâhiptir. (Arabistanın muhtelif yerlerinde, arkeolojinin de tesbit ettiği gibi, farklı yazı hatları vardır; fakat İslâmiyete şükûrlar olsun ki, Mekke alfabesi, bu uzun koşuda gâlip çıkmıştır). Arap tarihçilerine göre bazı Hıra (şimdiki kûfe) halkının, yazının "sır" rını yahut zevkini Mekke'ye sokması, İslâmiyetten kısa bir müddet önce idi⁵. Onun intişarında ailevî münasebetler de yardımcı bir sebep olarak ayrıca zikredilmiştir. İslâmiyetin zuhurundan önce Arap yazısının son derece noksan bir durumda olduğu muhakkaktır. Diğer eksikliklerden başka alfabe, ne kısa sesli harflere sâhipti —şimdi birtakım işaretler (i'râb) ile ayırt edilmektedir— ve ne de her bir harfin müstekıl bir şekli vardı. 28 harf, yalnız 15 yazı şekline sâhip bulunuyordu. Harfler arasında, bilhassa daha küçük şekillerde, her hangi ayırt edici bir alâmet mevcut değildi: (ب، ت، ث، ذ، ز، س، ش، ص، ض)، (ج، ح، خ)، (د، ذ)، (ر، ز)، (س، ش)، (ص، ض)، (ف، ق)، (ط، ظ)، (ع، غ) (Bunun sebebi de Arap dilinin, eski Hiran dilinden daha fazla sese sâhip olması idi. Fakat biz, bu mevzu üzerinde durmayacağız).

5. Böyle hallerde okuma, rastgele veya tahminen yapılan bir iş oluyordu ve kelime zenginliği, okunuş bakımından büyük bir sıkıntı kaynağı idi. Meselâ *فيل* kelimesi, noktalanmadığı ve seslendirilmediği zaman *فيل* (=fil), *قيل* (=denildi), *قبل* (=önce), *قتل* (=öldürmek), *فتل* (=ip bükme) gibi yüzlerce şekilde okunabilir; bunlar hemen ilk hatıra gelen misallerdir. Bazan, bu değişik okunuşların bir kaçı, belli bir siyak içinde aynı anda mümkündür ve okuyucu, yazar tarafından götürülmek istenen mananın tayininde, şaşkınlık içinde kalır.

6. Dilin inkişafında başka mâniler de vardı. Ananevî kararsızlığı, daimî geziciliği ve geçim yollarının temininde karşılaştıkları sıkıntılarla bedevîlik, halkın harfleri kavramasına çok az zaman bırakıyordu; hatta öğrenmeğe doğru bir meyil oldu ise bile (şifâhî olarak rivayet edilen şiir müstesna) halkın, kendisini hasredebileceği zikre değer edebî bir kaynak mevcut değildi; daha doğrusu böyle bir harekete ihtiyaç hissedilmemişti. Hattâ ticaretin geliştiği ve veresiye muamelenin kaydı için yazıya müracaat etme lüzumunu duyan tüccarın bulunduğu Mekke gibi büyük bir şehirde bile, okuma yazma bilenlerin sayısı

5 el-Balâzuri, *futûhu'l-buldân*, s. 471-2; İbn Ebi Dâvûd, *Kitâbu'l-masâhif*, s. 4-5.

15-20 kişiden fazla değildi⁶. Aşağıdaki izahat, Arabistanın bu durumunu açık bir şekilde ortaya koyacaktır:

7. 7 H./628 senelerinde idi ki, Hazreti Peygamber, (Garbî Arabistanın modern el-Hasâ vilâyetinde) Cuvâsâ denilen büyük ve mühim bir yer sâkinlerine, îmân etmeleri ve İslâma girmeleri için bir mektup göndermişti; fakat, bütün ülkede risaleyi okuyabilecek bir tek şahıs bulunamadı ve halk, tesadüfen, mektubu okuyabilecek bir çocuk çıkıncaya kadar beklemek zorunda kaldı⁷.

8. Bu sıralarda veya biraz daha sonraları en-Nemîr İbn Tavleb İslâmiyeti kabul etmişti. Bu şahıs, müterakkî bir kültür merkezinden gelmekle temayüz etmiş olup mühim bir kimse ve meşhur bir şâirdi; Yemen'de kabilesi (Ukl) tarafından reis seçilmişti. Hazreti Peygamber, ona bir de yazılı ferman vermişti; fakat en-Nemîr bunu okuyamadı, Vesikayı Medîne'de pazar yerine götürdü ve halka şöyle hitap etti: "Eğer aranızda okuma bilen bir kimse varsa şu mektubu bana okusun"⁸.

İslâmiyetin Zuhurundan Sonra Araplar Arasında Tedrisatın İlerlemesi

9. Bu gibi durumlarda, Arabistan halkının, İslâm öncesi devirlerde bilgi iktisabına doğru meyletmemiş görünmesi garib değildir. Fakat asıl garib olan şey, koyu cehalet günleriyle, daha sonraki İslâm-san'at ve edebiyatının ihtişamına doğru parıldayan günler arasına giren devrin, tarihin, hiç bir zaman kaydetmediği en kısa bir devir oluşudur. Karanlıktan ışığa böyle ânî bir geçişin benzeri, daha evvelki her hangi bir devirde, hiç bir zaman görülmemiştir. Yukarıda da zikrettiğimiz gibi, İslâmiyetin zuhur ettiği sıralarda okuma yazma bilenlerin sayısının Mekke'de 17 kişiyi geçmediği, Medîne'de ise bu san'ata vakıf olanların daha az sayıda olduğu söylenmektedir. 2 H. asır gibi erken bir devirde, ilim bakımından dünyanın en zengin bir dili haline gelen arapça, ummîliğin böyle bir durumundan ortaya çıkmıştır. Bu, nasıl olmuştur? Böylece meydana gelen mucizenin tarihi yine de açıklanmak icabeder.

10. İslâm Devleti, 1 H/622 senesinde, İslâm Peygamberinin Medîne'ye hicret edip orada yerleşmesinden sonra kuruldu. Bu sıralarda

6 el-Balâzurî, *Futûh*, s. 471-2.- Bu onyedî kişinin isimlerini verir. Yazı Ebû Sufyân'ın babası zamanında girdiğine göre (Ebû Sufyân, Hz. Peygamberin muasırındır), bunun, Hazreti Peygamber doğduğu sıralarda olması gerekir. Mamafih bunu tam olarak tesbit etmeğe lüzum yoktur.

7 Krş. Prof. M. Hamidullah, *el-Vasâ'iku's-siyâsiya*, No. 77.

8 Aynı eser, No. 233.

müslüman kolonisi, bu küçük şehrin ancak az bir kısmına hakimdi; geri kalanı ya yahudilerin, yahutta henüz İslâma girmemiş olan Arapların elinde bulunuyordu. Arabistan, o sıralarda yüzlerce kabilenin meskûn bulunduğu bir yerdi ve her kabile, tamamen müstekıl bir devlet durumunu benimsiyordu. Bu müstekıl ve bir birleriyle daima muharebe eden reislikler girdapında, yeni bir hayat felsefesi, yeni manâlı bir îman doğuncıya ve yeni bir merkezî idare kuruluncaya kadar terakkıye benzer hiç bir şey beklenemezdi. Böyle bir muvaffakiyet elbette kolay değildi. Arabistan, 2 milyon mil kareye yakın bir yüzölçüsüne sâhipti. Hattâ 6 H./627 senesinin sonlarında müslümanlarla Mekkeliler arasında, Hudeybiye'de anlaşma yapıldığı vakit, İslâm Devleti, yalnız bir kaç yüz mil kare kadar bir yer işgal ediyordu⁹. Bununla beraber, beş sene gibi kısa bir müddet içerisinde, Hazreti Peygamberin vefat ettiği 11 H./632 senelerine doğru, Rusya hariç Avrupa kıt'ası kadar bir sahaya yayılmış ve bütün Arabistanı, Cenûbî Irak'ı, Filistin'i kaplamıştı. Bundan on beş sene sonra Osmân'ın hilâfeti zamanında (27 H./647) –Taberî rivayetine göre–, İslâmiyet, bir taraftan Endulus (İspanya) e girmiş¹⁰, diğer taraftan –Balâzurî rivayetine göre– Ceyhun nehrini geçmiş¹¹ ve Çin topraklarına varmıştır. Bu suretle, üç kıt'aya hâkim olarak daimî bir irtibat hattı idame ettirmiştir. Mavera'ünnehr seferi, Çin kaynakları tarafından da teyid edilmiştir¹². Cenûb hududuna gelince, İslâm Devleti, Halife Omer zamanında Sâna (Bombay veya Gucarat) ya ve Deybil¹³ (Karaşi'nin yanındaki Satta)e, Kuzeyde ise Ermeniye ve daha ilerisine kadar uzanmıştı¹⁴.

11. Şuna da işaret edilebilir ki, o zamanın Arapları, ne sayıca ve ne de silâh ve techizat bakımından muhasımlarıyla boy ölçüşebilecek bir durumda idiler. Hattâ onlar hakkında konuşurken, temas ettikleri Şarkî Romalılar (Bizanslılar) ın veya İranlıların harp san'atında ulaşmış oldukları yüksek derecenin, İslâma giren bedevîler tarafından bilinmediği, hattâ hayal bile edilmediği de hesaba katılmalıdır. O halde bu hayret verici muvaffakiyetin sırrı ne idi? Gerçek şudur ki, Müslüman

9 Krş. Prof. M. Hamidullah, *Le Prophète de l'Islam*, (bl. Hudutlar), s. 433–5; harita için Bkz. aynı müellif, *Rasûl-e Ekrem ki Siyâsi Zindagi*, s. 115,

10 Taberî, *Târih*, I. 2817; Gibbon, *Decline and fall of the Roman Empire* (Oxford Univ. nşr.), V. 555.

11 el-Balâzurî, *Futûh*, s. 408.

12 Barthold, *Turkestan* (İng. nşr.) s. 6.

13 el-Balâzurî, *Futuh*, s. 432.

14 et-Taberî, *Târih*, 19 H. sene olayları.

Araplar, evlerinden ve çadırlarından, câhiliye devrinde olduğu gibi, ganimet aramak yahut yağmacılık yapmak için değil, fakat, sadece Allah ismini hâkim kılmak maksadiyle çıkıyorlardı. Ulaşılan neticeler, fıtrî kabiliyetlerinin ve İslâmdan aldıkları ibret verici terbiyenin tabîî semeresi idi. Muharebe sahasında kılıçla, ilimler tarihinde kalemle kazanılan zafer, onlar için tek bir gerçeğin iki görünüşü ve aynı tek sâikin belirli ifadesi idi. İslâmiyetin ilimler sahasındaki meşhur başarılarını bilmemezlikten gelen antipati ile dolu yazarlar, eğer kendi mülkleri, müslümanların yıldırım seferleriyle zaptedilmemiş olsa idi, İslâmiyetin mülkî yayılmasından da, muhakkak, aynı küçümseme ile bahsederlerdi.

12. Bununla beraber biz, -beşeriyetin hasta vücudunda cerrahî bir müdahaleden ibaret olan- savaş kazançlarıyla ilgilenmeyecek, kendimizi, zamanın Araplarının aklî faaliyetleri ve edebî başarıları olan zihin terbiyesinin kısa bir tetkikine hasredeceğiz.

İslâm Peygamberinin Tedris Politikası

13. İslâm Peygamberinin ümmî olduğu malumdur. Kur'an, onun okuma yazma bilmediğine şahadet eder:

“Ve sen, bundan önce bir kitap okumamış, sağ elinle de yazmamıştın; öyle olmasaydı batıl söz söyleyenler şüpheye düşerlerdi.”

(Kur'ân 29: 48).

Bu ümmî Peygambere okumayı ve yazmayı emreden ilk ilâhî vahiy, ne kadar müessir, manâhî ve ilhâm edicidir:

“Yaratan Rabbinin adıyla oku”

“İnsanı kan pıhtısından yarattı”

“Oku. Ve Rabbin hudutsuz kerem sâhibidir”

“O Rab ki kalem ile öğretti”

“İnsana bilmediği şeyleri öğretti” -

(Kur'ân 96: 1 - 5).

Âyette zikri geçen “ikra” kelimesi, sadece “okuma” ya delâlet eder, yoksa (“yukri'uke' s-selâm”=sana selâm ediyor, yani iltifatlarını gönderiyor, ibaresindeki gibi) bir mesaj manâsında değildir; zira müteakip âyette geçen “kalem”, tedris âleti olarak methedilmiştir. Böylece ümmî Peygamberin halka naklettiği ve bütün hayatı boyunca en iyi bir şe-

kilde tatbikinde ısrar ettiği ilk ilâhî emir, ilim iktisabıyla ilgili olmuştur¹⁵. Kur'ân, İslâm Peygamberinden bahsederken buna şehadet eder ve der ki:

“Ümmilere, önceleri apaçık sapıklıkta oldukları halde, kendi içlerinden Allah'ın âyetlerini okuyan, onları temizleyen, onlara Kitap ve Hikmeti öğreten bir Peygamber gönderen O'dur”.

(Kur'ân 62: 2).

Bundan başka, Kur'ân'ın, ceste ceste inen ve derhal yazılması gereken âyet ve sûrelerini tanzim ve tertip eden, Peygamberin bizzat kendisi idi. O, zihni terbiye etmekten ve ahlâkı güzelleştirmekten ibaret olan davetine ilâveten, kendisine vahyolunan ilâhî emirlerin yazılmasına da büyük ölçüde dikkat sarfediyordu.

14. Bütün gayretlerine rağmen hemşehrileri, onun talimlerine kulak asmadılar; ona ve Allah yolunda onu takip eden sahabeye çeşitli eziyetleri reva gördüler¹⁶. Durum tahammül edilmez bir şekle gelince kaçabilenler, evlerini ve mülklerini terkedip Medîne'ye gittiler; çok geçmeden Hazreti Peygamber de onları takip etti. Bu şehirde siyasî bir teşkilâtın temelini atmağa ve ona münasip bir şekil vermeğe başladı. Orada yazılı bir Anayasa neşrederek –bu, dünyada ilk Anayasa olmuştur– ilk Şehir Devletini kurdu¹⁷. Medîne'ye hicretten sonra vahyolunan ilk sûre, Bakara Sûresi idi; bunun içerisinde her veresi alış veriş muamelesinin yazılmasını mecburî kılan emrin bu kadar erken bir devirde yer almış olması insanı hayrete düşürür:

15 Hazreti Peygamberin eğitimle ilgili ilâhî emre uyarak biraz okuma ve yazma öğrenmiş olması mümkündür. Filhakika, meşhur bir vak'anın da gösterdiği gibi, Hudeybiye anlaşması müzakereleri esnasında (Allah'ın Rasûlü Muhammed) ibaresinin (Abdullah'ın oğlu Muhammed) şeklinde değiştirilmesi gerektiği zaman müslüman kâtip, bunu değiştirmeyi reddetmiş, bunun üzerine Hz. Peygamber, bizzat kendisi bu işi yapmıştır. el-Buhârî, bu hususta çok müphem bir cümle kullanır: Hz. Peygamber iyi yazı bilmemekle beraber bu işi kendisi yaptı” der. Bkz. el-Buhârî, K. Magazî, bâb Umrati-l kazâ; Suheyli, *Ravdu'l-unuf*, II. 230.

16 Böyle ciddî bir zamanda bile, bazı Medine'liler İslâmiyeti kabul ettikleri zaman, onlara, Kur'ân, Fıkıh ve dinî bilgiler öğretmek maksadıyla bir hoca (mukri=okuyucu olarak şöhret kazanmış olan Mus'ab İbn Umayr) gönderilmiştir. Bu hâdise hicretten önceki devre aittir. (Kırş. İbn Hişâm, *Sıra*, s. 289-90. El-Buhârî'nin sahabî Barâ'dan naklettiğine göre, Mus'ab İbn Umayr ve İbn Umm Mektûm, Medîne'ye ilk defa giden ve halka Kur'ân öğretmiye başlayan kimselerdir. Bkz. el-Buhârî K. Tefsir, sûre 87, Sabbihisima.

17 Metin ve münakaşası hakkında Bkz. Prof. M. Hamidullah, “*The First Written Constitution in the World*”, *İslâmic Review*, 1941 Ağust. Kas. Arapça metni için Bkz. aynı müellif, *Vasâ'ik*, No. 1. Daha geniş malumat için Bkz. *Le Prophète de l'İslam*, s. 120-37.

“Ey imân edenler, muayyen bir vakte kadar birbirinizden borç aldığınız vakit bunu yazın... kendi adamlarınız arasından iki şahit gösterin. İki erkek şahit bulunmazsa emîn olduğunuz bir erkekle iki kadının şahitliği olur.... (borç) az olsun çok olsun (bu mukaveleyi) vadesine kadar yazmaktan üşenmeyin Bu, Allah yanında daha âdil, şehadet için daha sağlam ve şüpheden kaçmanız için en iyi bir yoldur....”

(Kur’ân 2: 282).

Bu âyetin vahyedilmesi, tabii olarak ilim iktisabı için sarfedilen dikkatin artmasına müncer olmuştur.

15. Hazreti Peygamberin hadisleri de yazı mecburiyeti ile ilgili emirleri ihtiva eder. Bir hadisinde Peygamber şöyle buyurmuştur: “Vasiyet edecek mülkü olan kimsenin, yazılı vasiyeti yanında olmadıkça iki gece bile geçirmeğe hakkı yoktur”¹⁸.

16. Yukarıda, Arap yazısının bu devirlerdeki noksanlığına temas etmiştik. Bununla beraber, Kur’an’ın tam olarak yazılmasıyla ilgili hususlarda, Hazreti Peygamberin büyük bir dikkat sarfettiğine inanmak için sebepler vardır. Filhakika, bir rivayete göre, benzer şekillere sâhip olan harflerin ayırt edilebilmesi için kullanılan *rakş* metodu, Hazreti Peygamberin bizzat kendisine atfedilir¹⁹. Bu rivayet maalesef fazla tafsilat vermez. Fakat *rakş*, harfi harfine *noktalamak* manâsına gelir. Hazreti Peygamber zamanında *rakş*’ın kullanılışı ile ilgili rivayeti kuvvetlendiren Mu’âviye devrine ait yazılar²⁰ ve hattâ Omer (Ö. 22 H./643) devrinin papirüsleri keşfedilmiştir²¹.

18 El-Buhârî, *Sahih*, 55:1, No. 7 (K. Vasayâ, bâb Vasâya); İbn Sa’d, *Tabakât*, IV/1, s. 108.

19 es-Suyûtî, *Tedribu’r-râvi*, (Kahire 1307), s. 152: “(Alfabenin) müphem harflerinin kat’i olarak tesbiti zaruridir. Bulkînî der ki: Marzubânî ve İbn Asâkir’in Ubeyd İbn Evs el-Gassânîden naklettikleri haber, bu hususu teyid eder mahiyettedir: El-Gassânî der ki: Halife Mu’âviye için oturmuş yazıyordum; bana, yazımı noktala (urkuş), bir defasında ben Hz. Peygamberin yanında yazarken o da bana yazımı noktala demişti, dedi. Ben (yani Ubeyd) dedim ki: *Rakş* nedir, ey Emîru’l-Mu’mînîn? Bana şu cevabı verdi: Güçlük sebebiyle her harfe nokta vermek.

Aynı haber, -Şam’dan Prof. Subhî es-Sâlih’m bana lutfedip bildirdiği gibi- daha eski ve daha itimada şayan bir müellif, el-Hatib el-Bağdâdî tarafından *el-Câmi’ li-ahlâkı’r-râvi ve âdâbı’s-sâmî* (yazma, Alexandria Municipal Ktb. No. 371/c) adlı eserin üçüncü kısmında *tak-yidu’l-esmâ’ bi’s-şakl ve’l-i’câm* adlı bâbta zikredilmiştir. Bunlar, *rakş* metodunun daha Hz. Peygamber devrinde bilindiği intibamı uyandırmaktadır.

20 George C. Miles, *Early Islamic Inscriptions near Ta’if in the Hijaz*, (J. of Near Eastern Studies, Ekim 1948), s. 240.

21 Adolf Grohmann, *From the World of Arabic Papyi* (Kahire 1952), s. 82. Arap yazarların beyanlarına göre, bir zaman için yazıda nokta kullanılması hicretin ilk asrının ikinci

Genel Eğitim Teşkilâtı

17. Medîne'ye hicretten sonra Peygamber tarafından deruhte edilen ilk vazife, halen "Mescidi Nebevî" denilen câmiin inşası olmuştur. Bu binanın bir tarafına üzeri örtülü bir platform (suffa) yapılmıştır. Bu, İslâmiyetin ilk üniversitesi idi. Geceleri talebeler burada uyurlar, gündüzleri de öğretmenler, bu talebelere ilim, dinî akaid v.s. öğretirlerdi. Abdullah İbn Sa'îd İbni 'l - Âs burada yazı san'atını öğreten bir hoca idi. Kendisi aynı zamanda bir hattât olup İslâmiyetten önce, yani câhiliye devrinde "kâtip" olarak da tanınmıştı²². Ubâde İbnu's-Sâmit'in rivayetine göre, Kur'ân ilmini öğrettiği gibi yazı ilmini de öğretmek için Hazreti Peygamber tarafından tayin edilmişti²³.

18. Suffa mektebine devam edenlerin çokluğu, 400 talebeden bahsedilen bazı müelliflerin sözlerinden anlaşılabılır. Bu rakamın, her hangi bir zamanda günlük devamla delâlet etmiş olması mümkündür; zira Ahmet İbn Hanbel'e göre²⁴, yatılı talebelerin bile sayısı 70 - 80 e varıyordu; bu takdirde, yatılı olmıyan talebe adedinin daha da fazla olması icabeder. Bazan pansiyonerlerin sayısı, Medîne'ye gelen yabancı ziyaretçilerle muvakkaten yükseliyordu. İslâmiyeti tetkik etmek maksadıyla bir müddet için şehirde kalan Temîm kabilesine ait 80 kişilik bir grup hakkında buna benzer bir rivayet zikredilmektedir²⁵. Ensardan Sa'd İbn Ubâde'nin tercemei halini yazanlar, onun, tek bir gece içinde suffada kalan 80 talebeye ziyafet verdiğini belirtirler²⁶.

19. Dâru'l-Kurrâ' denilen diğer yatılı bir mektebin 2 H. / 623 senesinde, Medîne'de Mahrama İbn Navfal'in evinde açıldığını bildiren rivayetler vardır²⁷.

Yarısından önce yer almadığına inanılmış olmakla beraber, gerçek şudur ki, en eski papirüs, 22 H./634 tarihini taşır. Papyrus Erzherzog Reiner, Fuehrer durch die Ausstellung, Viyana 1894, No. 558 خ، ذ، ز، ش ve ن harfleri üzerindeki noktaları gösterir. (Bu yarı arapça ve yarı grekçe olan papirüsün metin ve tercemesi için Bkz. aynı kitap, s. 113,

22 İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-gâbe*, III. 175; İbn Abdi'l-Barr, *İstî'âb*, No 1627; İbn Hacer, *İsâbe*, No. 1769. Câhiliye devrinde adı el-Hakem idi. Sonradan Hz. Peygamber ona Abdullah ismini vermiştir.

23 Abdu'l-Hayy el-Kattânî, *et-Tarâtibu'l-idâriye*, I. 48, Ebû Dâvûd'tan.

24 *Musned*, III. 371.

25 İbn Abdi'l-Barr, *İstî'âb*, No. 1947 (Amr İbn Osman).

26 İbn Hacer, *Tehzîb et-tehzîb*, III. 475, No. 883.

27 İbn Sa'd, *Tabakât*, IV/1, s. 150; İbn Abdi'l-Barr, *İstî'âb*, No. 1441 (Abdullah İbn Umm Mektûm).

20. Hazreti Peygamberin hicretinden sonraki bir sene, güçlük içerisinde geçmiş, bir Ramazan ayında, düşmanın müslümanlara bire üç nisbetinde sayıca üstün olduğu Bedir savaşı vukubulmuştu²⁸. Bununla beraber zafer, müslümanlara yönelmiş ve ellerine çok sayıda esir düşmüştü. Bu harp esirlerine yapılan muamele, tarihte çok hayret verici vak'alardan birini teşkil etmiştir. Esirler için tesbit edilen fidye, her okuma yazma bilen esirin on müslüman çocuğuna okuma yazma öğretmesi idi²⁹. Kendisini, "ben cihad peygamberiyim ve ben merhamet peygamberiyim"³⁰, keza "ben ilim şehriyim"³¹ diye tanıtan Rasûlullah'tan, başka ne beklenebilirdi. Bazı anlayışlı hadîşçiler, bu hâdiseyi "müşriklerin müslümanlara hoca olarak tayininin cevazı" adı altında tasvir etmişlerdir. Bu, basit bir hâdiseye değil, fakat aynı zamanda ilmi yaymağa matuf geniş bir ikmal planına doğru atılan ilk adımdır.

21. Hazreti Peygamber, şu hususu daima tekrar ederdi: "Hoca olarak gönderildim"³². Keza çocuklara da komşularından ilim öğrenmelerini³³ ve mahallelerindeki câmilerde ders görmelerini emrederdi³⁴. Tarihçi Belâzurî'nin kaydettiğine göre³⁵, Peygamber zamanında dokuz câmi vardı; müslümanlar, günlük ibadetlerini buralarda yaparlardı, yalnız Cuma günleri "Mescidi Nebevî" de toplanırlardı. Cuvâsâ halkının, Medîne'deki câmiden sonra ilk büyük câmi (Cuma namazı için) inşa ettiklerini tarihçiler rivayet ederler³⁶. Resmî bir vesîkada, Hazreti Peygamberin bu kasaba halkına şu talimatı verdiğini okuyoruz: "Şu ve şu yerlerde câmiler inşa edin". Aynı hadîsin bir başka rivayetine göre, "câmiler inşa edin; şu işleri yapın; - aksi hald sizinle harbederim"³⁷ denilmektedir. Şüphesiz, bu Cuvâsâ câmiinde bir de okul tesis edilmiş olmalıdır.

28 İbn Hişâm, *Sıra*, s. 436 ve 506; Tabarî, *Târih*, I. 1298 ve 1304.

29 İbn Sa'd, *Tabakât*, II/1, s. 14; Suheyli, *Ravdu'l-unuf*, II. 92; İbn Hanbel *Musned*, No. 2216 (veya İ. 247). Burada hoca, talebesini sert bir şekilde döver; Ebû Ubayd, *Emvâl*, 309 (s. 115-6); Abdurrazzâk, *Musannaf*.

30 İbn Teymiye, *es-Siyâsetu's-ser'îye*, s. 8; Tabarî, *Târih*, I. 1788; el-Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultânîye*, Bl. IV.

31 Bu sözler sahîh olarak kabul edilmese bile, mânâsına hiç kimse itiraz edemez. (Krş. Tirmizî, bâb 46 "menâkıbu Ali").

32 İbn Mâce, No. 229 (*Mukaddima*, b. *Fadli'l-ulemâ*); İbn Abdil'l-Barr, *Muhtasar beyânî'l-ilm*, s. 15; *Mişkât*, ed-Dârimî'den.

33 İbn Hacer, *İsâbe*, I. No. 17 (Abzâ el-Huzâ'i).

34 İbn Abdil'l-Barr, *Muhtasar beyânî'l-ilm*, s. 14.

35 *Ansâbu'l-aşraf* (Kahire 1949), I. 273.

36 el-Buhârî, 11: 11 (K. el-Cumu'a, bâb el-Cumu'a fi'l-kurâ).

37 Krş. Prof. M. Hamîdullah, *el-Vasâ'iku's-siyâsiya*, No. 77.

22. Amr İbn Hazm, Yemen'e idareci olarak gönderiliği zaman, kendisine yalnız idarî işlerle değil, aynı zamanda tedrisatla da ilgilenmesi hususunda yazılı talimat verilmişti³⁸.

23. Tarihçi Tabarî, 11 H. / 633 senesi olaylarından bahsederken, Hazreti Peygamberin Mu'âz İbn Cebel'i mektep müfettişi olarak tayin edip Yemen'e gönderdiğini ve onun da şehir şehir dolaşıp okulları tanzim ve tevsî ettiğini kaydeder³⁹.

24. Bu eğitim siyaseti, erkekleri olduğu kadar kadınları da içine ahyordu. Hazreti Peygamber, haftanın bir gününü, kadınların talim ve tedrisine ayırmıştı⁴⁰. Abdurrazzak⁴¹ ve Ebû Dâvûd⁴² tarafından nakledilen bir hadis, Hafsa (Peygamberin zevcesi) nın, Hazreti Peygamberin izniyle, akrabası olan ve İslâmiyetten önce yazı san'atını bildiği anlaşılan Abdullah'ın kızı Şifâ'dan yazı yazmayı nasıl öğrendiğini gösterir⁴³. Burada, daha fazla teferrüata girmek lüzumsuzdur. Sonraki devirlerde, muhtelif ilim dallarında kadınların erkeklerle yarış etmelerinin, onların eğitimine gösterilen bu itinanın tabii bir neticesi olduğunu belirtmek kâfidir. Hemmâm İbn Munebbih'in bahis mevzuu sahifesinin Şam'da bulunan yazma nüshasında, bu sahifeyi nakledenler arasında bir kadın râvinin ismi zikredilir. Bu husus, yazma nüshanın sonunda semâ kaydıyla gösterilmiştir (Bkz. vesika No. 5) Bu kadın, Ummu'l-Fadl Kerîme (Ebu'l-Firâs Necmuddîn'in kızı) el-Kuraşiye ez - Zubayriye olup evinde bir de hadis mektebi kurmuştur. Diğer şayanı dikkat bir örnek de Ebû Ubeyd Kâsım İbn Sallâm (Ö. 224 H. / 838) ın devlet maliyesinin teknik meseleleriyle ilgili olan *Kitâbu'l-envâl* adlı eseridir; bu eser, besmeleden sonra şu ibarelerle başlar:

"Bu kitap, sâliha ve şeyha Fâhru'n-Nisâ' Şuhda bint Ebî Nasr Ahmet İbni'l-Farac İbn Omar ed-Dînavarî'nin Bağdad'taki evinde, onun huzurunda okundu"⁴⁴.

Eğer İslâmiyetin ilk asırlarında, kadınlar tarafından ilim sahasında yapılan ilerlemeler hakkında teferruathı malûmat elde edilmek istenirse,

38 Krş. Prof. M. Hamîdullah, *el-Vasâ'iku's-siyasiya*, No. 105, İbn Hişam, Tabarî vb. den.

39 Tabarî, *Târîh*, I. 1852-3, 1981.

40 el-Buhârî, 3: 45 (K. el-İlm, b. hel yec'al li'n-nisa' yevmen).

41 Abdurrazzâk, *Musannaf* (Yazma İstanbul), IV. K. Câmî', b. Rikâ'.

42 Ebû Dâvûd, *Sünen*, K et-Tıbb, b. Ruki.

43 el-Balâzürî, *Futûhu'l-buldân*, s. 472.

44 *Kitâbu'l-envâl*, (Kahire 1353 H.) s. 3

hadis kitaplarına ve hadis râvilerinin hayatlarından bahseden eserlere başvurulabilir. Bu eserler, sahabe, tâbi'ün ve etbâut-tâbi'in devirlerinde ilme hizmet etmiş pek çok sayıda kadın ismi zikrederler.

Hazreti Peygamberin Hizmetinde Bulunan Kâtipler

25. Hazreti Peygamberin Medîne'ye hicretinden sonraki hayatı boyunca mektup yazma işi ve resmî muhaberat, devlet idaresi zaruretleri ve diğer politik ihtiyaçlar sebebiyle günden güne artmakta idi. Bu ağır vazifelerin istenilen şekilde ifa edilebilmesi maksadiyle, daima artan sayıda kâtip ve müstensihler kullanılması zarureti hasıl oluyordu. Zaman zaman merkezden muhtelif yönlelere gönderilmesi icabeden talimatlar bulunduğu gibi, uzak idarelerden gelen mektuplara süratle verilmesi gereken pek çok cevaplar da vardı. Hattâ Medîne'ye hicret gibi, gizli ve kritik bir durumda bile, Surâka İbn Mâlik'e yazılıp verilen masûniyet mektubunun da delâlet ettiği gibi ⁴⁵, Hazreti Peygamberin yanında götürdüğü kalem, kâğıt, mürekkep ve diğer yazı malzemesi hesaba katılırsa, daha sonraki devirlerde kâtip adedinin geniş mikyasta artmış ve muntazam bir sekreterlik şubesinin, kendisini, yalnız Hazreti Peygamberin resmî muhabere işlerine hasretmiş olması garip karşılanmamak icabeder. Tarihçiler, eserlerini sekreterlik müessesesi hakkında geniş tafsilat ve listeler veren bâblarla doldurmuşlardır ⁴⁶. Bazıları da, yalnız bu konu ile ilgili monograflar bile meydana getirmişlerdir ⁴⁷. Bu işte, ya daimî olarak yahutta arasıra vazife gören 43 sahabî ismi zikredilmiştir. Tarihçi el - Mes'ûdî tarafından mufassal bir şekilde anlatıldığı gibi ⁴⁸ bazıları hususî olarak, yenice nâzil olmuş Kur'ân âyetlerinin yazılmasında, bazıları resmî mektup müsveddelerinin Hazreti Peygamberin tasvibine sunulmak üzere hazırlanmasında, bazıları zekât - vergi ve diğer devlet gelirlerinin hesabının tutulmasında, bazıları harp ganimet ve kazançları şeklinde ele geçirilen maddelerin tesbit ve dağıtımında istihdam edilmiş; bazıları yalnız yabancı hükümdarlar ve kabile reisleriyle ilgili muhaberatla meşgul olmuş, bazıları da hasad mevsiminden önce mahsul tahminlerini tesbit etmişlerdir. Biz, yine biliyoruz ki, Zeyd İbn Sâbit, Hazreti Peygamberin emrine uyarak İbrani yazısını öğrenmişti ⁴⁹; çünkü Arap yahudileri, arapça konuşmakla beraber, bu dili, Peygamberle mukavele

45 İbn Hişâm, *Sîre*. s. 332.

46 el-Balâzuri, *Ansâbu'l-aşraf* (Kahire, 1949), I.531-2; el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-işraf* s. 282-3; el-Cihşiyârî, *K. el-Vuzarâ'*; İnbu'l-Esir, *el-Kâmil*.

47 Fazla bilgi için Bkz. el-Kattânî, *et-Terâtibu'l-idâriye*, I. 116-24.

48 el-Mes'ûdî, *et-Tenbih*, s. 282-3.

49 İbn Ebî Dâvûd, *K. el-Masâhif*, s. 3; ez-Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, I. 29-30.

ve muahedelerinde olduğu gibi, muhaberelerinde de kullandıkları İbrani yazısı ile yazıyorlardı. Yine Mes'ûdî'ye istinaden şuna da işaret edebiliriz ki, Zeyd İbn Sâbit, aynı zamanda rumca, farsça, kiptiçe ve habesçe biliyor, bu dillerde Hazreti Peygamber için tercümanlık vazifesini de ifa ediyordu ⁵⁰.

Resmi Mühür

26. 6 H. / 628 senesinin sonlarından itibaren ehemmiyeti haiz resmî mektuplarda bir de mühür bulunuyordu. Buharî'nin *Sahîh*'inde ⁵¹ nakledilen bir habere göre, imana davet etmek maksadiyle Hazreti Peygamberin yabancı hükümdarlara mektup göndermeği düşündüğü zaman ona, bu hükümdarların ancak mühürlü mektuplara değer verdikleri söylenmişti. Bu durum karşısında Hazreti Peygamber, hakkedilmiş yarı kıymette bir taşla bir gümüş halka yapılmasını emretti. Haberin râvisi Enes İbn Mâlik, sonraları şöyle derdi: "Peygamberin elinde o yüzüğün bıraktığı beyazlığı görür gibiyim; onun üzerinde, *Muhammedun Rasûlu'llah*, sözleri hakkedilmişti; halkaya raptedilen taş, kırmızı akik taşı idi".

HADİSLERİN TOPLANMASI

27. Yukarıdan beri, eğitimle ilgili meselelerde, Hazreti Peygamber tarafından takip edilen hareket tarzının neticelerini tasvir eden müteaddit misallerden bir kaçını zikretmiş bulunuyoruz ⁵². Fakat biz, burada hadislerin toplanması meselesi üzerinde duracağız. Hadis kelimesi, yalnız Hazreti Peygamberin sözlerini değil, aynı zamanda onun fiillerini ve ashâbı arasında tecviz ettiği şeyleri de içine almaktadır. Tecviz tabiri ile de Peygamberin, sahabî tarafından yapılan bir şeyi görüp ses çıkarmaması hattâ sarahatle o işi tasvip etmesi anlaşılmaktadır (takrir). Bu üç hadis çeşidinin herbiri (söz, fiil ve takrir), hadis kitaplarında ayrı ayrı zikredilmiştir. Burada üzerinde durulması gereken mesele şudur: Bu hadisler ilk defa ne zaman toplanmaya başlanmıştır ve tarafsız bir şahıs, hadis kitaplarına ne dereceye kadar itimad edebilir? Bizim burada takdim ettiğimiz *Hemmâm'ın sahifesi*, böyle bir hadis kitabıdır.

28. Şüphesiz, Hazreti Peygamberin söylemiş, yapmış yahut tecviz etmiş olduğu şeylerin hepsinin yazılmış olması imkânsızdır. Böyle

50 el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 283.

51 el-Buhârî, 77: 50 (K. Libâs, b. Nakş'î'l-hâtem).

52 Bkz. Prof. M. Hamidullah, "Peygamber devrinde eğitim sistemi", *Islamic Culture* (Haydarabad Ocak 1939), s. 48-59; keza Bkz. aynı müellif, *Le Prophète de l'Islam*, s. 465-517.

mükemmel bir kayıt, fevkalbeşer bir gayreti gerektirir ve bu da ancak meleklerin faaliyetleri hakkında söylenebilir. Bu hususta Kur'ân'da şu âyet varit olmuştur: "Sizin üzerinizde bekçiler vardır; (bunlar) şerefli kâtiplerdir, sizin bütün yaptıklarınızı bilirler"⁵³. Bununla beraber, Hazreti Peygamberin hayatı boyunca hiç bir şeyin yazılmamış olduğu hususunda ileri sürülecek her hangi bir ifadenin, manâsızlık hudutlarına varan bir şüphe olduğu da muhakkaktır. Biraz ileride göreceğimiz gibi, gerçek tamamen başkadır. İlk müslümanlardan "okuma yazma bilmiyen topluluk" âzâlarının gözleriyle görmüş, kulaklarıyla işitmiş oldukları şeylere istinaden Hazreti Peygamberden yazmış oldukları hadisler, diğer dinlere mensup kimselerin, kendi peygamberlerinden hayatları boyunca yazdıkları şeylerden çok daha fazla olduğu inkâr edilemez. Diğerî kadar münâkaşa götürmiyecek bir husus da müslüman fetihlerinin veya küteler arasındaki sulhçü öğütlerin ve akîdelerin yarattığı neticelerin, diğer cemiyetlerin aynı hususlardaki başarılarından çok daha şerefli olmasıdır. Bununla ikna olunabilmesi için insanın, eğer gerçeği arıyan samimi bir araştırmacı ise, ne safdil ve tarafgir olması ve ne de her hangi bir zarara maruz kalması lâzımdır. Böyle bir kimse tetkike "bilmiyorum" la başlamalı, itiraz edilemiyecek derecede gerçekleşmiş olan şeylerden başkasını hemen kabule kalkışmamalıdır.

29. Yukarıda İslâm'dan önceki Arap yazısının kötü durumuna ve okuryazar Arapların cüz'î sayısına işaret etmiştik. Hazreti Peygamber, taraftarlarına öğrenmeği ve öğretmeyi emrettiği zaman, bu, umumiyetle, okuma yazma bilmemekle beraber gayede samimi ve amelde dikkatli olan kimselere şâmil bir davetti. İleride onların üzerlerine yüklenen bu işi, nasıl mükemmel bir şekilde başardıklarını göreceğiz.

Hazreti Peygamberin Hayatında Resmen Yazılan Hadisler

30. (a) *Anayasa*: Mekkeli müslümanlar, Medîne'ye hicret ettikten sonra orada, bir hükûmet ve bir Şehir Devletinin temellerini atmışlardır. Hazreti Peygamber, bütün halkı, Mekkeli muhacirleri, Medîneli ensarı, yahudileri ve henüz İslâmiyeti kabul etmemiş olan Arapları müşavere için toplamış ve bir Devlet Anayasası ilân etmiştir. Bu Anayasa, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, dünya tarihinde ilk yazılı Devlet Anayasası idi⁵⁴. İdare edenlerle idare edilenlerin hak ve vazifelerinin ne olduğunu teferruatla içine alan bu Anayasa, şu ibarelerle başlıyordu.

⁵³ Kur'ân, 82: 10-12.

⁵⁴ Bkz. *İslamic Review* (Woking), 1941; *Le Prophète de l'Islam*, s. 120-37.

1. “Bu, Allah’ın Rasûlü, Peygamber Muhammed’in, Ku-reyşli müslim ve mu’mınlerle Yesribli müslümanlar, onlara tâbi olanlar, onlara iltihak eden ve onlarla birlikte harbe girenler arasında geçerli bir yazısı (kitabı) dır.”
2. “Bunlar, (dünyanın) diğer insanlarından ayrı olarak belirli bir *Ümmet* teşkil ederler”.

Metinde geçen “bu,... bir yazısı (kitap) dır” ibaresi, ancak yazılı bir vesika için uygun olabilir. Anayasa mahiyetindeki bu kanunun 37. maddesinde “bu (sahife) nin adamları” tabiri beş defa geçmektedir⁵⁵ “Bu (kitap), zâlimleri yahut günâhkârları himaye etmez” ifadesiden baş-ka⁵⁶, “Yesrib’in içi, bu (sahife) nun hükümlerine uyanlar için haram bir yer teşkil eder” ibaresi de yer almıştır⁵⁷.

31. Anayasa, “haram” a tahvil edilen bu Yesrib bölgesinin, yani Şehir Devletinin hudut ve ölçülerini kesin bir şekilde tesbit etmemekle beraber, bu hudutların, ayrı bir vesikada, belki de tali derecede bir nizam olarak kaydedilmiş olması mümkündür. Netekim, İbn Hanbel, bu mevzuda şu haberi vermiştir.

“Râfi’ İbn Hadîc’in rivayetine göre Medîne, Allah’ın Rasûlü tarafından haram kılınmış bir yerdir; bu husus, havlânî (yani Yemen’de yapılmış) bir deri üzerine yazılmıştır ve bizim yanımızdadır”⁵⁸.

32. Şayet ilk Şehir Devletinin saha ve hudutlarının tesbiti, siyasi noktai nazardan lüzumlu görülmüş idiyse, bu tesbit işinin, pratik bakımdan da zarurî karşılandığına şüphe yoktur. Bu hususta el-Matarî⁵⁹, Medine Tarihinde şu bilgiyi verir..

“Ka’b İbn Mâlik der ki: Rasûllullah (S. A.), beni, Mahîd Hufayya, Zâtü’l-Uşayra ve Taym tepelerinin zirvelerine hudut taşı dikmem için göndermişti”.

33, (b) *Nüfus Sayımı*: Medîneye hicretten hemen sonra Hazreti Peygamber, müslümanların nüfus sayımını yapmıştı. El-Buhârî⁶⁰, bu mevzuda Hazreti Peygamberin şu hadîsini rivayet etmiştir:

55 Bkz. 22, 37, 39, 42 ve 46 ncı maddeler (bu son maddede üç defa).

56 Md. 47.

57 Md. 39.

58 *Musned*, IV. 141, No. 10.

59 *Mâ ansat el-Hucra min Ma’âlimi Dâri’l-Hicra*, (yazma, Arif Hikmet-Medine), b. Tahrîmi’l-Medîne.

60 el-Buhârî, 56: 181 (K.Cihâd, b. Kitâbeti’l-İmâm).

“İslâmiyete giren kimselerin isimlerini bana yazın. Bu emir üzerine ona, 1500 kişinin isimlerini yazdık”.

Bu rakam, erkek, kadın, genç, ihtiyar herkese şâmil gibi görünmektedir. Rivayette, sayımın yazı ile tesbit edildiği de kesin olarak belirtilmiştir; ayrıca, rakamlar, hâdisenin 1 H. / 622 senesinde vukubulduğu inancını kuvvetlendirmektedir.

34. (c) *İmtiyaznâmeler*: Hazreti Peygamber tarafından verilen resmî vesikaların, mukavelelerin ve imtiyaznâmelerin, hicretten daha önce başladığını gösteren deliller vardır. Açıklandığına göre ⁶¹, hicretten önce Temîm ed-Dârî'ye, Filistin'de bir şehir olan Habrûn, timar yahut arazi bahşişi olarak bir beraatla birlikte ve şu açık şartla verilmiştir: “Şehir, Allah'ın lutfu ile zabtedildiği zaman senin olacaktır.”

35. Hazreti Peygamberin Medîne'ye hicret yolculuğu esnasında Surâka İbn Mâlik el-Mudlici'e bir geçiş tezkeresi verilmişti ⁶². Yine 1 H. / 622 senesinde, metin bulunmamakla beraber, Medîne'nin Şimalindeki Cuheyne kabilesiyle bir dostluk andlaşması imzalandığı anlaşılmaktadır. Zira Yanbû' limanı yakınlarında Sîf tarafına Hamza'nın riyasetinde gönderilen bir müfrezeden bahsederken İbn Hişam ve diğerleri, Mecdî İbn Amr el-Cuhenî'nin her iki tarafla yapmış olduğu dostluk anlaşmasına dayanarak müslümanlarla Kureyşli putperestler arasına girip harbe mani olduğunu yazarlar ⁶³. Bununla beraber Damra kabilesiyle yapılan 2 H. / 623 tarihli bir anlaşma, muhafaza edilmiştir. Es - Suheyli, şu ibareyle başhyan metnin kopyesini vermiştir: “Bu, Allah'ın elçisi Muhammed'in Benû Damra için yazdığı bir yazısıdır...” ⁶⁴. Bu çeşit anlaşmalar Hazreti Peygamberin hayatı boyunca yapılmıştır ⁶⁵. Bunların yanında bazı hususî durumlar da göze çarpar.

36. 5 H. / 627 senesinde Hendek muharebesi sırasında Fazara ve Gatafan kabileleriyle bir anlaşma (murâvada) müsveddesi hazırlanmıştı; fakat tasdik edilmeden iptal edilmiştir ⁶⁶.

37. 6 H. / 628 senesinde yapılan Hudeybiye anlaşmasının kelimeleri üzerindeki münâkaşa meşhurdur. Neticede Hazreti Peygamber bazı kelimelerin değiştirilmesini emretmiştir ⁶⁷.

61 Bkz. *el-Vasâ'iku's-siyâsiya*, No. 43, Halebî, Makrîzî ve Kastallânî'den.

62 Aynı eser, No. 2, İbn Hişam'dan.

63 İbn Hişam, *Sıra*, s. 419.

64 *El-Vasâ'iku's-siyâsiya*, No. 159.

65 *El-Vasâ'ik*'ın ikinci baskısında, Hz. Peygamberden çıkan 300 ün üzerinde mektup zikredilmiştir.

66 *El-Vasâ'ik*, No. 8.

67 el-Buharî 64: 45 (K. Magâzî, b. Umratu'l-l-kazâ; İbn Hişam, *Sıra*, s. 747.

38. Tebuk (Şimali Arabistan, Bizans hududu üzerinde) muharebesine gelince, tarihçilerin açıkladıklarına göre, Dumatu'l-Cendel reisi Ukeydir, bir itaat paktını ⁶⁸ kabul ettiği zaman, Hazreti Peygamber anlaşmayı tırnağı ile mühürlemişti ⁶⁹. Aslında bu usul, Ukeydir'in ced-dinin mensup olduğu Hira (şimdiki modern Kûfe) halkı arasında mevcut eski bir âdetti. Onlar, vesikaları - umumiyetle pişirilmiş tuğlaları - baş parmaklarıyla değil, tırnaklarıyla mühürlerlerdi. Bu suretle hilâl şeklinde bir çizgi meydana gelirdi. Arkeolojik kazılarda, hristiyan öncesi yanık tuğla üzerine hakkedilmiş yalnız bu işareti değil, aynı zamanda şu ibareleri de ihtiva eden anlaşma vesikaları bulunmuştur: "Tırnak, tasdik yolu ile tesbit edilmiştir" ⁷⁰.

39. (d) *Dine Davet Mektupları*: Hazreti Peygamber, Bizans İmparatoruna, Acem Kisrasına, Mısırlı Mukavkıs'a, Habeş Necaşi'ye ve diğer hükümdarlara, İslâma girmeleri için davet mektupları göndermiştir. Bunlardan Herakliyus (Bizans İmparatoru) e gönderilen mektubun aslı son zamanlara kadar muhafaza edilmiştir ⁷¹. Mukavkıs, Necâşi ve Bahreyn-Ummân Emiri Munzir İbn Sava'ya gönderilen mektupların asılları ise bu gün bile mevcut olup pek meşhurdurlar ⁷². İbn Asâkir, Ebû'l-Abbâs Abdullah İbn Muhammed'in, Ayla halkından Hazreti Peygamberle aralarında akdedilen bir anlaşma vesikasını 300 altın mukabilinde satın aldığını kaydeder ⁷³. İran hükümdârı Kisrâ'nın da kendisine gönderilen mektubu, tamamen okumadan yırttığı söylenir ⁷⁴. Şüphe yoktur ki bütün bunlar, yazılı birer vesikadan başka bir şey değildir.

40. (e) *Yahudilerle Muhabere*: Yukarıda, Hazreti Peygamberin başkâtibi olan Zeyd İbn Sâbit'in, yine Peygamberin emriyle İbrani yazısını öğrendiğine işaret etmiştik ⁷⁵. Kaynaklarımız, bu mezduda

68 *El-Vasâ'ik*, No. 190.

69 İbn Sa'd, *Tabakât*, III/1, s. 120; İbn Hacer, *İsâbe ve İbn Asâkir*, el-Kattânî, *et-Terâ-tibu'l-idâriye*, I. 179 tarafından zikredilmiştir.

70 Oluf Krueckmann, *Neue babylonische Recht-und Verwaltungstexte* (Metin 37), 38); Ch. Edwards, *The Hammurabi Code*, s. 11; Meissner, *Babylonien und Assyrien*, I. 178.

71 Bkz. Prof. M. Hamidullah, "La lettre du Prophète a Heraclius et le sort de l'original" *Arabica*, Paris 1955, s. 97-110.

72 Fotoğraf ve münakaşaları için Bkz. aynı müellif, *Le Prophète de l'Islam*, s. 205-7, 212, 253-7; kısmen *İslamic Culture*, Ekim 1939, s. 427-39.

73 *Târîhu Dimâşk* (Neşr. Munaccet), I. 420.

74 el-Buhârî, 3:7 (K. İlm, b. mâ yuzkar fi'l-munâvâla); Tabarî, *Târîh*, I. 1572.

75 el-Buhârî, 93: 40 (K. Ahkâm, b. Tercemeti'l-hukkâm); Ebû Dâvûd 24:2 (K. İlm, b. rivâyet hadisi ehli'l-kitâb); el-Kattânî, *et-Terâtib*, I. 202-7, Tirmizî ve diğerlerinden; Tabarî, *Târîh*, I. 1460; el-Balâzûrî, *Futûh*, s. 513; ez-Zehebî, *Tezkiratu'l-huffaz*, I. 30.

şu kesin açıklamayı yapmışlardır: “Zeyd İbn Sâbit, Yahudi yazısını öğrendi; Rasûlullahın, yahudilere gönderdiği mektupları yazdığı gibi, yahudilerden gelenleri de ona okuyordu”⁷⁶.

41. (f) *İdarecilere Talimatlar*: İdarî ihtiyaç ve zaruretler, Hazreti Peygamberin zaman zaman Arap yarımadasındaki idarecilere, vergi toplayıcılarına ve diğer vazifelilere direktif ve talimatlarını, yahut sorulan suallerin ve onlar tarafından yapılan müracaatların cevaplarını göndermeyi gerektiriyordu.

42. (g) *Vergi Tarife ve Hükümleri*: Hazreti Peygamberin, hayatının sonlarına doğru *zekât*, yani arazi mahsulleri, hayvan sürüleri, madenler v.s. hakkında hükümete ödenmesi gereken vergi miktarlarını yazdığını, ancak, *zekât*la ilgili bu hükümlerin eyaletlere gönderilmeden onun vefat ettiğini, sonradan Ebû Bekr ve onu takip eden halifelerin bu hükümlere uymayı emrettiklerini gösteren bir çok kayıtlar vardır⁷⁷. Bunların yeniden gözden geçirilmiş hükümler olduğu anlaşılmaktadır; zira bu maddeler için müslümanlar tarafından ödenen vergilerin eskiden beri bilindiği zikredilmektedir.

43. (h) *Kur’ân Tercümesi*: Bu münâsebetle, Selmân el-Fârisî tarafından yapılan bir Kur’ân tercümesi de burada zikredilebilir. Bazı İranlılar –bunların Yemenli mi yoksa Bahreyn-Ummân veya başka yerden mi oldukları kat’î surette belli değildir– İslâmiyete girmişler ve duâlarını kendi ana dillerinde okumak maksadıyla izin talebinde bulunmuşlardı. Bunun üzerine İranlı Selmân el-Fârisî, *Fâtiha* sûresini tercüme ederek onlara göndermiştir. Meşhur Hanefî fıkıhçısı Şemsu’l-Eimme es-Serahsî, bu konuda şöyle der:

“Rivayet olunduğuna göre, İranlılar, Selmân el-Fârisî’ye bir mektup yazarak *Fâtiha* sûresinin farsça tercümesini, kendilerine göndermesini istemişlerdir. Böylece, bu şahıslar, dilleri Arapça metne alışınca kadar bu tercümeyi okuyacaklardı”⁷⁸.

76 Aynı eserler ve bilhassa el-Buhârî.

77 Metin, Ebû Dâvûd, ed-Darakutnî, et-Tabarî ve ed-Dârimî tarafından muhafaza edilmiştir. Ebû Dâvûd (K. *Zekât*) ve et-Tirmizî (K. *Zekât*) rivayetlerinden öğrendiğimize göre, “Hz. Peygamber, *zekât* miktarlarını bildiren listeyi yazmış fakat vâliyle göndermeden vefat etmişti. Hz. Peygamber bu listeyi kılıcına raptetmiş bulunuyordu. Ebu Bekr, ölünceye kadar bu listedeki ahkâmla amel etti; sonra da Ömer, ölümüne kadar bunu tatbik etti”. Ebû Dâvûd rivayetinde şu ibareler de ilâve edilmiştir. “ez-Zuhrî (51-124) H.) der ki: Onu bizzat okudum; Ömer’in ailesi tarafından muhafaza edilmiş ve Halife Ömer İbn Abdî’l-Azîz bu yazılı ahkâmın bir nüshasını ele geçirmiştir”. Ömer İbnü’l-Hattâb (24 H./644) tarafından hazırlanan vesika, Mâlik (Ö. 179 H./795) tarafından Muvattâ’da şu kesin ifadelerle zikredilmiştir: “*Zekât* hakkında Ömer’in mektubunu bizzat okudum”.

78 es-Serahsî, *Mebûât*, I. 37.

Mısırlı âlimlerden Ferîd Vecdî, bir başka habere istinaden Selmân el-Fârisî'nin, bu tercümeyi *Hazreti Peygamberin müsadeseyle* yaptığını ve gönderdiğini açıklar⁷⁹.

44. Bu açıklamalardan maksat, Hazreti Peygamber devriyle ilgili yazılı hadîs vesikalarını biraraya toplamaktır. İleride Amr İbn Hazm'den bahsederken de zikretmek fırsatını bulacağımız gibi, Hazreti Peygamberin yalnız sözleri değil, aynı zamanda yazıları bile sahabe tarafından toplanmağa başlanmıştır.

Hadislerin Yazılmasında Bazı Tesadüfi Durumlar

45. Buharî ve diğer bazı kaynaklara göre⁸⁰, 8 H./629 senesinde, Mekke'nin fethi sırasında Hazreti Peygamber, insanlığın doğruluk ve vazifeleriyle diğer bazı mühim meseleler hakkında bir hitabede bulunmuştu. O esnada hutbeyi dinliyenler arasında bulunan Ebû Şâh isminde bir Yemen'li şöyle dedi: "Yâ Resûlallah, bu söylediklerini benim için yazın". Peygamber, hutbenin Ebû Şâh için yazılmasını emretti. Onun bu husustaki emrinin tam metni şöyledir: "Hutbeyi Ebû Şâh için yazınız".

46. Medîne'de oturmıyan bir sahabînin, kısa bir müddet için başşehre gelmiş ve dönerken Hazreti Peygamberden işittiklerini ve hattâ kendisi veya kabilesi ile ilgili bazı hususî direktiflerini yazılı notlar halinde beraberinde götürmüş olması da gözönünde bulundurulmak icabeder. Medîne halkı arasında ilme karşı hususî bir istidadı, zevki veya zihnî meşguliyeti olmıyan ziraatçı, işçi, esnaf v.s. gibi halk tabakası, bir takım hallerde, bazı söz ve ibarelerin tesiri altında o kadar çok kalyorlardı ki, ileride tekrar müracaat etmek üzere bunları yazılı notlar haline getirmiş olmaları da mümkündür. Böyle hallerin, Hazreti Peygamberin hayatında, hadislerin tesadüfi yazılışlarına delâlet ettiği söylenebilir.

Hazreti Peygamber Zamanında Hadislerin Toplanmasına Gösterilen İtina

47. Hazreti Peygamberin, Kur'ân müstesnâ kendisinden işitilen her sözü yazmaktan ashabını menettiğine dair hâdisleri yok değildir. Fakat bunların yanında yalnız müsaade ettiğini bildiren hadîslerden başka ashabına hadîs yazmalarını emreden sözleri de vardır.

79 Ferîd Vecdî, *el-Edilletu'l-ulmiyye alâ cevâzi tercemet ma'âni'l-Kur'ân ila'l-lugati'l-ec-nebiyye*. Kahire, s. 58, *el-Bidaye ve'n-nihaye*'den.

80 el-Buharî, 3: 49 (K. ılm, b. Kitâbeti'l-ilm); Ebû Dâvûd, 24: 3 (K. ılm); et-Tirmizî, 12, No. 2 (K. ılm, b. mâ câ'e fi'r-ruhsa fihî).

48. Zâhiren birbirine zıt gibi görünen bu çeşit emirler, ashabın zihinlerinde her hangi bir şaşkınlık yaratmamıştır; çünkü onlar, her beyanın siyak ve sibakına tam manâsiyle vâkıftılar. Bununla beraber, bu zıtlık, daha sonraki bazı hâdisçilerin az da olsa şaşkınlıklarına sebep olmuş ve her biri, kendi kanaatlarına uygun olan haberleri kabul etmişlerdir. Daha sonra, lehte ve aleyhte bütün ilgili malumat toplandığı zaman kabiliyetli ve anlayışlı kimseler, Hazreti Peygamberin gerçek arzusunu anlatmakta güçlük çekmemişlerdir. Meselâ büyük hadisçi el-Buhârî, *Sahih*'inde "ilmin yazılması"na ait hususî bir bölüm ayırmıştır ki, hadislerin yazılmasıyla ilgili bir tasvibe delâlet eder⁸¹. Fakat hadislerin yazılmasına karşı olan emirleri ortaya koyan veya bu husustaki memnuniyetsizliği ifade eden her hangi bir bölüm yoktur.

49. Hazreti Peygamberin, hadislerin yazılmasını menettiğine dair gelen haberleri zikretmeden -veya bunları tetkike girişmeden- önce yukardaki münakaşaya devam etmek ve hadislerin yazı ile tesbiti için verilen müsaade hakkındaki haberleri ve bu müsaadeden hasıl olan faydaların bulunduğu fiilî durumu gözden geçirmek daha uygun görülmektedir. Bu gibi haberler, konumuza yön verecek kadar çoktur:

50. (I) *Bir Ensarî*: Et-Tirmizî'nin rivayetine göre⁸², ashabtan bir ensarî, Hazreti Peygamberin huzuruna gelerek hafızasının zayıflığından şikâyet etmiş ve kendisinden her gün öğüt ve nasihat yolu ile işittiği konuşmalardan tenevvür ettiğini ve yükseldiğini, fakat hâfızasının zayıf olması dolayısıyla bu işittiklerini zihninde tutamadığını da sözlerine ilâve etmiştir. Hazreti Peygamber, bu sahabîye şu tavsiyede bulunmuştur: "Sağ elinden faydalan" (yani yaz). Kaynaklar, ensarînin kim olduğunu zikretmezler. Fakat onun, bu müsaadeden sonra Hazreti Peygamberden işittiği sözleri yazmış olduğu düşünülebilir.

51. (II) *Abdullah İbn Amr İbni'l-Âs*: Buna Benzer bir misal, Mekkeli Abdullah İbn Amr İbni'l-Âs hakkında zikredilir⁸³. Abdullah, Hazreti Peygamberin bilgisi ve izniyle onun sözlerini kaydediyordu. Ancak bazı sahabîler, ondan hadis yazmamasını istemişler ve şöyle demişlerdir: "Peygamber, nihayet rıza ve gazab hallerine maruz kalan bir insandır ve onun tarafından söylenen her şeyi bilâ tefrik yazmak

81 el-Buhârî, 3: 49 (K. ilm, bâb kitâbeti'l-ilm).

82 12:1 (K. ilm, bâb mâ câ'e fi'r-ruhsa fihi, No. 1).

83 et-Tirmizî, 39: 12:3 (K. ilm, bâb mâ câ'e fi'r-ruhsa fihi, No. 3); Ebû Dâvûd, 24:3 (K. ilm, b. kitâbi'l-ilm); İbn Hanbel, (yeni nşr), No. 6510. 6802, 6930, 7018, 7020; İbn Sa'd, *Tabakât*, IV/2, s. 8-9; İbn Abdî'l-Barr, *isti'âb*, No. 1584.

doğru değildir". Sahabenin bu görüşü makuldü. Bu sebeple Abdullah, Hazreti Peygambere gitmiş ve şöyle sormuştur: "Senden her işittiğimi yazabilir miyim?" Hazreti Peygamber cevap olarak "evet" demiştir. Abdullah ihtiyaten tekrar sormuş ve şöyle demiştir: "Rıza ve gazab hallerinde söylediklerini de yazayım mı"? Bunun üzerine Hazreti Peygamber ağzını işaret ederek şu cevabı vermiştir: "Allah'a yemin ederim ki, bundan ne çıkarsa doğru ve gerçektir". Buhârî'nin açıkladığına göre ⁸⁴, Vehb İbn Munebbih, kardeşi Hemmâm İbn Munebbih (burada takdim olunan *sahîfenin* müellifidir) ten şu haberi nakletmiştir:

"Ebû Hurayra'nın şöyle dediğini işittim: Hazreti Peygamberin ashabı arasında, Abdullah İbn Amr müstesna benden daha çok hadis bilen kimse yoktu; o, hadisleri (hemen) yazıyordu, ben ise yazmıyordum".

Abdullah, Peygamberin sözlerini toplamış olduğu bu telife (en doğru defter manâsına) *es-Sahîfe es-Sâdıka* ismini vermiştir ⁸⁵. Rivayete göre Abdullah şöyle diyordu: "Hâfızamda, Peygamberden bin mesel tuttum" ⁸⁶. (Şüphesiz, bununla yalnız darbı meselleri değil diğer haberleri de kasdetmiştir). Aynı zamanda bu sözle, yukarıda ismi geçen *Sahîfeye* de işaret edilmiş olabilir. *Es-Sahîfe es-Sâdıka*, Abdullah'ın âilesinde kalmış ve uzun zaman muhafaza edilmiştir. Torunlarından Amr İbn Şu'ayb, onu elinde tutmuş, okumuş ve derslerinde yazdırmıştır ⁸⁷. İlerde de zikredeceğimiz gibi, Abdullah İbn Amr'in bu eserini, son derece kıymetli ve büyük hacimli Musned'inin "Abdullah' İbn Amr İbnî'l-Âs" bölümünde biraraya getirdiği ve böylece kaybını önlediği için Ahmed İbn Hanbel'e minnettârız. Gerek İbn Hanbel ve gerekse diğer yazarlar ⁸⁸, Abdullah'ın bu telifine işaretle başka tafsîlât da vermişlerdir:

"Ebû Kabîl tarafından rivayet edilmiştir: Bir gün, Abdullah İbn Amr ile beraberdik. İlk defa hangi şehrin, Constantinopl (İstanbul) un mu yoksa Rumia (Roma)nın mı fethedileceği soruldu. Bunun üzerine Abdullah bir sandık getirdi, on-

84 el-Buhârî, 3:49 (K. ilm, b. kitâbeti'l-ilm); Abdurrazzâk, *Musannaf*, cild. IV (yazma İstanbul), b. kitâbil'l-ilm.

85 İbn Sa'd, *Tabakât*, IV/2, s. 8-9.

86 İbn Abdi'l-Barr, *İstî'âb*, No. 1584; İbnu'l-Esîr, *Usdu'l-gâbe*, III. 233.

87 İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, VIII. s. 48-55, No. 80.

88 ed-Dârimî, *Sunen*, b. 43 (men rakaşa fî kitâbeti'l-ilm); İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, s. v. z-h-m زهـم ; İbn Hanbel, No. 6645 (krş. No. 6623); İbn Abd el-Hakem, *Futûhu Mısır*, s. 256-7; *Macma ez-zevâ'id*, VI. 219 (6645 No. da İbn Hanbel'in naşiri tarafından zikredilmiştir).

dan bir kitab çıkardı ve ona bakarak dedi ki: Bir gün Hazreti Peygamberin huzurunda bulunuyor ve onun söylediklerini yazıyorduk. Bu sırada ona, bu şehirlerden hangisinin ilk defa fethedileceği soruldu; Hazreti Peygamber şöyle cevap verdi: ilk defa Heraklius'un oğlunun şehri (yani Constantinopl=İstanbul) fethedilecektir”.

Bu tafsîlât, yalnız Abdullah İbn Amr'in değil, fakat Peygamberin ashabından başka kimselerin de onun huzurunda sözlerini yazdıklarına delâlet eder. Haberde geçen “sandık” tabirinden, birden fazla kitapları ihtiva eden bir mahfaza anlaşılabilir. Abdullah İbn Amr İbnî'l-Âs, henüz genç olmakla beraber, çok dindar, zâhid yaratılışlı bir kimse idi. Babasından önce İslâmiyeti kabul etmiş, büyük bir iştiaqla süryaniceyi öğrenmişti⁸⁹. Peygamberin izniyle muntazaman İncili okuyordu⁹⁰. Daha sonraları, iyice okuyup hazmettiği Yahudi-Hristiyan, dini ile ilgili bir deve yükü kitap ele geçirmişti⁹¹. Bu edebiyata istinaden, (her halde İncil'e ait bilgiyi ihtiva eden bu kitapları ele geçirdiği yerin hatırası için olacak) “*Sahîfe yermûkiye*”⁹² ismini verdiği büyük bir kitap telif etmiştir. Abdullah, 65 H./684 senesinde 72 yaşında iken ölmüştür⁹³.

52. (III) *Ebû Râfi'* : Hazreti Peygamberin azadlı kölesi, kıpti bir mühtedi olan bu zat, aynı şekilde hâdis yazmak için Hazreti Peygamberden izin istemiş ve bu izin kendisine verilmiştir⁹⁴. Hayatı canlı olmakla beraber⁹⁵ Peygamberin sözlerini topladığına dair tafsîlat elde edilememiştir.

89 İbn Sa'd, *Tabakât*, IV/2, S. 11.

90 İbn Hanbel, II. 222 (No. 7067); Ebû Nu'aym, *Hilyatu'l-evliyâ'*, I. 286.

91 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, I. 167.

92 Menâzir Ahsan Gılânî tarafından zikredilmiştir, *Tedvîn-e-Hadis*, s. 67.

93 İbn Sa'd, *Tabakât*, IV/2, s. 13.

94 Zübeyr Sıddîkî tarafından (İdare-i Ma'ârif-i İslâmiye'nin ilk oturumuna ait notlarda, Lahor, s. 63-71) “hadîsler, Hz. Peygamberin hayatında kaydedilmiştir” adlı yazısında zikredilmiştir.

95 İbn Hişâm'a göre (s. 460-1) Ebû Râfi', Bedir savaşından önce müslüman olmuştur. *Usdu'l-gâbe* müellifi İbnü'l-Esir (I. 77) de onun, 3 H. senesinde sahabe ile birlikte Uhud savaşına iştirak ettiğini zikretmiştir. Es-Suheyli (*Ravdu'l-unuf*, II. 78-9), Ebû Râfi'in, Hz. Peygamberin amcası Abbas'ın kölesi olduğunu söyler. Balâzuri'ye göre (Ansâb, I. 477), Hz. Peygamber, hicretten sonra onu, ailesini getirmek için Mekke'ye göndermiştir –bu ifadeye göre onun hicretten çok daha evvel Medîne'de olduğu anlaşılmaktadır – Fakat Ebû Dâvûd (*Sünen*, 15: 162 K. cihad, b. el-imâm yustecennu bihî fi'l-Uhûd), Mekkeli müşriklerin onu, kendileri adına Medîne'ye elçi olarak gönderdiklerini, Ebû Râfi'in orada müslüman olduğunu, Mekke'ye tekrar dönmek istemediğini, fakat Hz. Peygamberin, elçileri tutmakla suçlandırılmak istenmediği için ona dönmesini emrettiğini ileri sürer. Elimizde bir vesika daha vardır ki buna göre Hz. Peygam-

53. (IV) *Enes'in Hadis Derlemesi ve Bunun, Peygamber Tarafından Tashihi*: Ensardan Enes İbn Mâlik'in durumu büyük bir ehemmiyet arzeder. Hazreti Peygamber, Medîne'ye hicret ettiği zaman Enes, henüz on yaşlarında bir çocuktur; Buna rağmen okuyup yazmayı öğrenmişti. Ebeveyni, şiddetli bağlıkları sebebiyle, Hazreti Peygambere hizmet etmesini ona emretmişler ve bundan sonra Enes, gece ve gündüz onunla birlikte kalmış ve ancak onsene sonra Peygamberin vefatı üzerine evi terketmiştir. 91 H./709 senesine kadar uzun bir ömür süren Enes'in, Hazreti Peygamberin fiil ve hareketlerini tesbit etmek ve sözlerini işitmek bakımından, hiç kimsenin elde edemediği geniş bir fırsata sahip olduğu kolayca anlaşılır. Ed-Dârimî'nin rivayetine göre, Enes, hayatının sonlarına doğru çocuklarına daima şu tavsiyelerde bulunurdu: "Ey çocuklarım, bu ilmi (yani hadisleri) yazınız"⁹⁶. Yine ed-Dârimî'nin bir haberinde râvî şöyle demektedir: "(Bir gün) Ebân'ı gördüm, Enes'le oturmuş hadis yazıyordu"⁹⁷. Şüphesiz Enes'in torunları da, dedelerini hadis toplamak hususunda herkesten fazla meşgul görünce, diğer tilmizleri gibi, kendilerini hadis yazmağa hasretmiş olacaktırlar. Hadis âlimlerinin büyük bir kısmı⁹⁸, bazıları Sa'îd İbn Hilâl'e, diğer bazıları da Hubeyra İbn Abdîrrahman'a dayanarak- aşâğıdaki haberi nakletmişlerdir:

"Biz çoğalttığımız (*aksarnâ*) - bir başka rivayette çok olduğumuz (*kasurnâ*) - zaman, Enes, defterini (rivayete göre *mecâl* veya *sikâk*) çıkarır ve "bu, Hazreti Peygamberden işittiğim ve tetkik etmesi için ona, arzettiğim hadislerdir" derdi".

Şuna da işaret edebiliriz ki Enes, yalnız Hazreti Peygamberden görmüş ve işitmiş olduğu şeyleri yazmakla iktifa etmemiş, aynı zamanda yazdıklarını gözden geçirmesi ve zaruri gördüğü tashihleri yapması için Hazreti Peygambere arzettiği.

ber, Ebû Râfi'e hürriyetini bağışlamıştır ve bu vesika, Mu'âviye tarafından yazılmıştır (Bkz. Prof. M. Hamîdullah *el-Vasâ'iku's-siyâsiye* No. 222). Biz biliyoruz ki Mu'âviye, 8 H. senede Mekke'nin Hz. Peygamber tarafından fethinden sonra müslüman olmuştur.

Hazreti Peygamberin Râfi' isminde bir azadlı kölesi daha vardı. Bu iki şahıs arasında bazan kaynaklardaki (peygamberle Medîne'ye hicreti ve daha sonraları müşriklerin elçisi olarak Medîne'ye gelmesi gibi) zıt haberlerin sebebini izah eden bir karıştırma yapılmış olabilir. Bununla beraber (Râfi' veya Ebû Râfi'in) diplomatik vazifelerinin, 2 H. senede vukubulan Bedir veya biraz daha sonraki Nahla harp esirlerinin kurtuluşuyla ilgili olduğuna işaret edilebilir (Bkz. İbn Hişâm s. 426). Maamafih, bu mesele üzerinde uzun boylu durmağa lüzum yoktur.

96 Ed-Dârimî, *es-Sünen*, b. 43 (men rahhasa fi kitâbeti'l-ılm).

97 Aynı yer.

98 Er-Râmâhürmuzî, *el-Muhammâdisu'l-fâsıl* (yazma, köprülü, İstanbul), b. el-kitâb; el-Hatîb el-Bağdadî, *Takyîdu'l-ılm*, s. 95-6; el-Hâkim, *el-Mustedrek*, Manâzir Ahsan Gilânî tarafından zikredilmiştir. *Tedvin-e-Hadis*, s. 67-68.

54. Bunlar, Hazreti Peygamberin hayatı boyunca hadîslerin nasıl toplandığını göstermek için zikretmiş olduğumuz sadece bir kaç örnektir. Peygamberin vefatından sonra ise, hadîslerin yazılması işi, sahabe tarafından çeşitli sebeplerle daima artırılmıştır. Aşağıda, meselelerin bu görünüşü ile ilgili bazı gerçekler zikredilmiştir:

Amr İbn Hazm Tarafından Resmî Vesikaların Toplanması

55. Amr İbn Hazm, Hazreti Peygamber tarafından Yemen'e tayin edilmiş meşhur bir vâli idi. Onun zihnî dirayetine çok şey borçluyuz. Zevkî selimi, ailesi içinde nesiller boyu devam ettirilmiştir. (Daha sonra da göreceğimiz gibi, torunlarından biri, Halife Omer İbn Abdî'l-Azîz zamanında Medîne vâlisi olmuş ve bu Halife tarafından, Medîne'de mevcut olan Peygamberin hadîslerini toplamak ve tanzim etmek işiyle görevlendirilmiştir).

56. Diğer vâliler gibi, Amr İbn Hazm de Hazreti Peygamberden, takip edilecek idarî politika ile ilgili talimat almıştı⁹⁹; fakat onun zihnî kaabiliyeti, bu ilme fayda sağlamıştır. Zira Amr İbn Hazm, bu kıymetli vesikaları yalnız muhafaza etmekle kalmamış, aynı zamanda Benû Adîy'a (Taymâ'da) ve Benû Urayd yahudilerine, Temîm ed-Dârî'ye, Cuheyne, Cuzâm, Tayy, Sakîf kabilelerine gönderilen Hz. Peygamberin diğer 21 resmî yazısını biraraya getirmiş ve onlardan bir kitap telif etmiştir. Bu kitabın, Peygamber devrinin ilk vesikalar veya resmî mektuplar mecmuası olduğu düşünülebilir. Amr İbn Hazm, idarî hizmette olması hasebiyle, bu vesikalara daha kolay nüfuz etmekle kalmamış, aynı zamanda, onları hakkıyla takdir etmesini de bilmiştir. Keza kendisine zekâ ihsan edilmiş bir insan olarak, eserinin kendisiyle birlikte yok olup gitmesine göz yummamış, onu, daha sonraki nesillere nakletmiştir. Bu eserin bir nüshası, Hicretin 3. asrında Daybul (Pakistan'da Satta) un meşhur muhaddisi Ebû Ca'fer ed-Daybulî¹⁰⁰ tarafından muhafaza edilmiş ve zamanımıza kadar gelmiştir. Filhakika, Suriyeli meşhur bir âlim olan İbn Tûlûn'un *İ'lâmu's-Sâ'ilîn an Kutubi Seyyidi'l-Murselîn* adlı telifinin, Şam'daki Arap Akademisi (Mecma'u l-İlmî) Kütüphanesinde müellîf hattıyla bir nüshası bulunmaktadır. Halen neşredilmiş olan bu nüsha, Amr İbn Hazm'in bahis konusu kıymetli eserini de zeyl olarak ihtiva etmektedir.

99 Metin için Bkz.: *el-Vasâ'iku's-siyâsiye*. No. 105, kaynaklar, burada da verilmiştir.

100 Biyografisi için bkz. Yâkût, *Mu'camu'l-buldân*, §Deybul; es-Sem'ânî, *Ansâb*, §Deybulî.

Sahabe Devrinde Hadislerin Derlenmesi

57. (a) *Câbir İbn Abdullah*: Muslim'in *Sahih*'inde bulunan bir hadis ¹⁰¹, Câbir İbn Abdullah'ın Hacc'la ilgili olarak küçük bir kitap yazdığını haber verir. Müellifin, bu son hacc esnasında Hazreti Peygamberin verdiği hutbeleri bu kitapta topladığı gibi, fiil ve hareketlerini de aynı şekilde yazmış olması kuvvetle muhtemeldir. Kaynaklar ¹⁰², Câbir İbn Abdullah'ın Medîne'de Mescidi Nebevî'de bir ders halkası kurduğunu ve burada talebeye hadis öğrettiğini zikrederler. Câbir'in hadis yazdırdığı talebelerinden biri, (ileride *Sahife*'si takdim edilecek olan Hemmâm'ın kardeşi) meşhur tarihçi Vehb İbn Munebbih idi ¹⁰³. El-Buhârî'ye göre ¹⁰⁴, onun diğer bir talebesi olan meşhur muhaddis Katâde şöyle derdi: "Câbir'in *Sahife*'sini Kur'an'ın ikinci suresi olan Bakara'dan daha iyi ezbere biliyorum". Bir başka talebesi Suleymân İbn Kays el-Yeşkurî ise, Câbir tarafından rivayet edilen hadisleri yazdığını söyler ¹⁰⁵. Câbir'den ders alan kimselere ilâveten onun *Sahife*-sine müracaat eden başka kimseler de vardır ¹⁰⁶.

58. (b) *Ummu'l-Mu'minin Aîşe*: Hazreti Peygamberin zevcesi Âîşe, okuma biliyor, fakat yazmıyordu. Rivayet edildiğine göre, kardeşinin oğlu, meşhur tarihçi Urva İbnü'z-Zubayr, diğer bazı sahabiler gibi, onun tarafından nakledilen hadisleri yazmıştır. Ancak bu yazılanlar, Harra savaşı esnasında ziyaa uğramıştır. Urva, bu hâdiseden o kadar çok müteessir olmuştur ki, hayatının sonlarına doğru, şunu daima tekrarlayıp durmuştur: "Bu kitaplar yerine keşki ailemi ve bütün mülkümü feda etseydim" ¹⁰⁷. Hazreti Âîşe'nin daha başka talebeleri de vardı. Bunlardan biri, Abdurrahman'ın kızı, Amra isminde bir hanımdı. Ona çocukluğundan beri bakmış, tahsil ve terbiyesiyle meşgul olmuştu. Amra'nın bizzat hadis yazıp yazmadığını bilmiyoruz; fakat Halife Omer İbn Abdî'l-Azîz Medîne vâlisi ve Amra'nın kardeşinin oğlu olan Ebû Bekr İbn Muhammed İbn Amr İbn Hazm'e, Amra Bint Abdurrahman ile Kâsım İbn Muhammed'in elinde bulunan ilmi

101 Menâzir Ahsan Gilânî tarafından zikredilmiştir, *Tedvin-e-hadis*. s. 6

102 İbn Hacer, *Isâbe*, I, 434, No. 1021.

103 Menâzir Ahsan Gilânî, s. 68, İbn Hacer'in *Tehzib et-Tehzib*'inden.

104 el-Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, IV/2, s. 186, No. 828. Câbir'in bu sahifesi Abdu'r-Razâk'ın *Musannaf*'ında da zikredilmiştir (bâbu'z-zunûb)

105 İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, IV. 215, No. 369.

106 Aynı yer.

107 İbn Sa'd, *Tabakât*, Y. 133; İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, VII. 183, No. 351; Abdu'r-Razzâk, *Musannaf*, IV, bâb tahrîku'l-kutub.

(yani hadisleri) yazması için direktif vermiştir¹⁰⁸. Bu Kâsım İbn Muhammed de Âişe'nin erkek kardeşinin oğlu olup yetimdi ve onun tarafından büyütülüp terbiye edilmişti. Kâsım, büyük bir âlim olarak yetişti. Bu konuda İbn Uyeyne şöyle diyordu: "Amra ve Kâsım İbn Muhammed Âişe'nin ilmini başkalarından daha iyi bilen kimselerdi"¹⁰⁹. Hazreti Âişe'nin ilmi ise sitayişe muhtaç değildir: Hadîste, Fıkıhta, şiir ve neseb ilminde, Arap tarihinde ve tıpta bir mütehassıs, ilmin çeşitli dallarına vâkıf bir kimsedir. Hattâ en meşhur sahabîler bile, onun hukuk sahasındaki bilgisini ve dirayetini kabul etmişler ve daima onunla müşavere bulunmuşlardır.

59. (c) *Halîfe Ebû Bekr'in Hadîs Derlemesi*: Halife Ebû Bekr de Hazreti Peygamberin hadislerini bir kitap halinde toplamıştı ve bu kitap 500 hadîsi ihtiva ediyordu; fakat toplayıcısının noksan hatırlaması yüzünden bazı söz ve tabirlerin yanlış olarak Hazreti Peygambere atfedilmesi korkusu ile bu kitabı imha etmiştir. Bu konuda ez-Zehabî, biyografik eserinde Kâsım İbn Muhammed tarıkıyla Âişe'den şu haberi nakleder: "Babam, peygamberin 500 kadar hadîsini toplamıştı; fakat

108 El-Buhârî, *Sahih*, 3: 34 (K. ilm, b. keyfe yukbazu'l-ilm); "Omer İbn Abd el-Azîz, Hazm'ın torunlarından Ebû Bekr'e aşağıdaki hususları yazmıştır: "Hazreti Peygamberin hadisleriyle ilgili ne varsa hepsini yaz; zira, bir gün ilmin kalkacağından ve onları bilenlerin kaybolacağından korkuyorum. Hz. Peygamberden sadır olan hadîs müstesna hiç bir şey alma. Bu (âlimler), ilmi yaysınlar ve (ilim) meclisleri kurarak bilmiyenlerin öğrenmelerini sağlasınlar; ilim, gizli kalmadıkça ortadan kalkmaz". Büyük âlim Ebû Bekr, Halifenin bu emrine uyarak meşhur hadîşçi ez-Zuhri (51-124 H.) yi, hadîs toplamaya memur etmiştir. *Sahihü Buhârî* şârihi İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*'sinde bu meseleyi şöyle açıklar: "Ebû Nuaym, *Târihu Isabahan*'nda belirttiğine göre, Omer İbn Abdî'l-Azîz, bütün ülkelere şu emri yazmıştır.". "Rasulullah 'a ait hadisleri araştır ve onları topla". Ülkelerdeki bu sistemli toplama faaliyetinden sonradır ki "Sa'd İbn İbrahim, Omer İbn Abdî'l-Azîz'in hadislerin toplanması (tasnifi) emrini verdiği, ciltler halinde yazılan bu hadislerin, bilâhare halife tarafından idaresi altındaki memleketlere birer nüsha gönderildiği, haberini vermiştir" (İbn Abdî'l-Barr, *Câmi' beyânî'l-ilm*, I. 76).

Burada, lehinde kuvvetli deliller bulunmakla beraber, açık bir ifadeye henüz rastlayamadığım için Hz. Peygamberin diğer zevcesi Ummu'l-mu'minin Umm Seleme'nin ismini ilâve etmekten çekiniyorum. Umm Seleme hakkında zikredilen ifadelerden meselâ o, okuma biliyordu (el-Balâzurî, *Futûh*, s. 482); bir şaire idi (İbn Habîb *Muhabbar*, s. 84; el-Balâzurî, *Ansâb*, Kahire, cild 1); fukahâdan addediliyor ve fetva veriyordu (İbn Hazm, *Cevâmi'u's-sıra*, s. 320), hattâ daha evvelki kocasından olan kızı Zeyneb Bint Ebî Seleme bile daha sonraları bir fakîhe olmuştu (aynı eser, s. 323); Bakıy İbn Mahlad tarafından hazırlanan bir istatistiğe göre 384 kadar hadîs rivayet ederek, hadîs râvileri arasında yüksek bir mertebeye erişmişti (aynı eser, s. 276). (İbn Hazm'ın eserindeki bu zeylin, gerçekte Bakıy İbn Mahlad'ın bir teklifi olduğu, *el-İstiâb*'ın Ayasofya nüshası -No. 454, 186-188-nden anlaşılmaktadır. Burada *Cevâmi'u's-sıra*, onun *el-İstiâb* adlı eserinin bir kısmını teşkil eder ve Bakıy İbn Mahlad'ın otoritesi açıkça zikredilmiştir.

109 İbn Hacer, *Tehzibu't-tenzib*, VII. 182, No. 351.

bir gece yatağında mütemadiyen dönüştürmek suretiyle çok rahatsız oldu. Bu hal, bende büyük bir üzüntü yaratmıştı. Ona, her hangi bir rahatsızlık sebebiyle mi, yoksa almış olduğu her hangi bir haber dolayısıyla mi bu halde olduğunu sordum. Ertesi sabah benden kitabı getirmemi istedi; götürdüm; onu ateşe attı ve yaktı. Niçin yaktığını sorduğum zaman bana şu cevabı verdi: Ben öldükten sonra, geride doğru gördüğüm ve itimad ettiğim kimseler tarafından nakledilen hadisleri muhtevi bir kitap bırakacağım; fakat gerçekte bu hadisler, bana rivayet edildiği şekilde olmayacak ve bunları rivayet etmiş olacağım; bu ise doğru değildir. Allah daha iyi bilir”¹¹⁰.

60. (d) *Halife Omer tarafından Hadislerin Derlenmesi*: Halife Omer İbnu'l-Hattâb, Peygamberin hadislerini toplamak için resmî bir hazırlık yapmağa niyetlenmişti; bu iş için, sahabe ile istişarede bulundu. Hepsî de Hadislerin derlenmesi kanaatında idiler. Fakat sonradan Omer bu teklifini değiştirdi. Bu konuda hadisçi Ma'mer İbn Râşid (Ö. 153 H. /770), Zuhri (Ö. 124 H.) tarikiyle Urva'dan şu haberi nakletmiştir: “Omer, hadisleri bir kitap halinde yazmağa niyetlenmişti. Bu hususta Peygamberin ashâbı ile istişarede bulundu. Sahabe, hadislerin yazılması fikrini kabul ediyorlardı¹¹¹. Omer, bir aylık istihareye çekildi¹¹² Bir sabah, ne yolda karar vereceği hususunda Allah'ın ilhamıyla ortaya çıktı; o diyordu ki: Hadisleri yazmağa niyet etmiştim; fakat sonradan bana bir fikir geldi; sizden önce yaşıyan ve kitaplar yazan milletler¹¹³, bu yazdıkları kitaplarla o kadar çok meşgul oldular ki Allah'ın kitabını terketttiler. Allah'a yemin ederim ki ben Kur'ânla hiç bir şeyi karıştırmıyacağım”¹¹⁴.

61. (e) *Halife Ali'nin Tomarları*: Ali İbn Ebî Tâlib'in, tomar yapıp kılıcına raptettiği ve daima yanında bulundurduğu bazı yazılı vesikalara sâhip olduğunu belirten çeşitli haberler vardır. Burada zikredeceğimiz bir kaç haber, bu koleksiyonların muhtevası hakkında bizi aydınlatacaktır. El-Buhârî'nin rivayetine göre¹¹⁵ Ebû Cuhayfa şu

110 Ez-Zehabî, *Tezkiratu'l-huffâz*, 1.5.

111 Bu da, Hz. Peygamberin hadis yazmağı menetmediği hususunda ashâbın bir görüş ve bilgiye sâhip olduğuna açıkça delâlet eder.

112 İstihare, aşağıda izah edildiği tarzda, meselenin ilâhî yönden tavihi için bir nevi istişaredir: Arzu edilen meselenin aydınlanması için Allah'a dua edilerek iki rikât namaz kılınır ve sonra uykuya yatılır. Uyanıldığı anda teşekkül eden fikir ilham olarak kabul edilir. Şüpheli halinde aynı iş tekrarlanır. Rivayete göre Omer, bunu bir ay müddetle tekrarlamıştır.

113 Yani yahudiler ve hristiyanlar.

114 *El-Câmi'*, b. kitabî'l-ilm (yazma, Ankara ve İstanbul'da); Abdurrazzâk tarafından da *Musannaf*'ında zikredilmiştir, b. kitabî'l-ilm; el-Hatib el-Bağdâdî, *Takyidu'l-ilm*, s. 49.

115 El-Buhârî, *Sahih*, 3: 49 (K. ilm, b. kitâbeti'l-ilm, No. 1).

haberi vermiştir: “Alî İbn Ebî Tâlib’e, yanında kitap olup olmadığını sordum. Hayır, dedi; yalnız Allah’ın Kitâbı (Kur’ân), yahut bir müslümana verilmiş olan anlayış ve bir de şu *Sahîfedekiler*. Bu Sahîfenin içinde ne olduğunu sordum; bana şu cevabı verdi: Diyet, esirlerin bırakılması ve her hangi bir gayri muslimin hatırı için bir muslimin öldürülemeyeceğine dair hükümler”. Yine el-Buhârî tarafından rivayet edilen bir başka haber¹¹⁶, daha kesin görünmektedir: “Alî bize bir hutbe okuyarak dedi ki: Yanımızda, Allah’ın kitabından ve şu sahîfedekilerden başka okuduğumuz bir kitap yoktur. Bu sahîfede ise, bir şahsa haksız fiille zarar vermek (el-cirâhât), develerin yaşları (zekât için), Medîne’nin, Ayr tepesinden fulan yere kadar haram oluşu ile ilgili hükümler vardır. Her kim, haram olan bu yerde katil irtikâb ederse veya bir kâtili bağışlarsa, Allah’ın, meleklerin ve insanların lâneti onun üzerine olsun. (Kıyamet günü) ondan şefaât ve yardım kabul edilmeyecektir. Her kim kendi anlaşmalı kardeşi (mevlâsı) nin izni olmadan başka birisiyle kardeşlik anlaşmasına girişirse aynı lânet üzerine olsun. Müslümanların mes’uliyeti (zimmeti) birdir; her kim bir müslümanla ahdini bozarsa yine aynı lânet üzerine olsun”. El-Buhârî’nin aynı konudaki hadîsi daha mufassaldır ve bu hadîsin ortalarında yer alan ibareler şöyledir: “Müslümanın sorumluluğu (zimmeti) aynıdır: Her kim bir müslümanla ahdini bozarsa, lânet onun üzerine olacaktır”¹¹⁷ El-Buhârî’nin başka bir pasajı, zikri geçen bu sahîfenin, uzunluğuna ve en az dört resmî vesîkayı - ki, bunlar, zekât listesi, Medîne’nin bir “haram” bölge ve bir Şehir Devleti olduğunu açıklayan haber ve Hazreti Peygamberin veda haccındaki hutbesidir-ihtiva eden bir koleksiyon olduğuna bizi inandırır. Bu vesîkaların bizzat Peygamberin kendisine ait olması ve vefatından sonra Alî’nin mülkü arasına girmesi de muhtemel görünmektedir. (Zira bunlardan bir kısmına, yukarıda bahsettiğimiz Medîne Şehir Devleti Anayasasında rastlanmaktadır; bu Anayasa, Peygamberin evinde, onun kılıcına bağlı olarak bulunmuştu¹¹⁸. Bu kılıç ise, onun ölümünden sonra Alî’nin mülkü arasından çıkmıştır¹¹⁹. Diğer vesîkalar da aynı şekilde Peygamber tarafından tomar yapıp kılıcına raptedilmiş olabilir). Ayrıca, yukarıda Peygamberin bir zekât listesi hazırladığını ve bu listeyi eyaletlere göndermeden önce vefat ettiğini zikretmiştik. Bütün bunlar görüşümüzü teyid etmektedir. Bi-

116 Aynı eser, 58: 10 (K, cihâd, b. zimmetu’l-muslimin).

117 Aynı eser, 58: 17 (K, cihâd, b.ismi men âhede summe gadere).

118 El-Makrîzî, *Imtâ’u’l-esmâ*, I, 107, Aşağıda aynı olayla ilgili Abdurrazzâk rivayetine bak.

119 El-Balâzurî, *Ansâbu’l-aşraf* (Kahire 1959), I, 525.

raz önce de Alî'nin rivayetlerinden bir kısmının Hazreti Peygamberin son hacc hutbesinden geldiğini zikrettik. Bu kısmın, daha önce de açıklandığı gibi, Mekke'nin fethinde yazılıp Ebû Şâh'a verilen hutbenin bazı pasajları olması mümkündür. El-Buhârî'nin bu konu ile ilgili hâdisi şöyledir ¹²⁰: “Alî, tuğladan yapılmış bir minber üzerinde ve *Sahîfe* asılı bir kılıç kuşanmış olarak bize hitab etti ve dedi ki: Allah'a yemin ederim ki Kitâbu'llah'tan ve şu *Sahîfe*de bulunanlardan başka okumak için yanımızda hiç bir kitap yoktur. Sonra *Sahîfeyi* açtı; içinde deve-lerin yaşları (zekât için) yazılı idi. Bundan başka *Sahîfe*, Ayr tepesinden fulan yere kadar olan yerlerin “haram” olduğuna ve bu bölge dahilinde katil irtikâb eden kimselerin, Allah'ın, meleklerin ve insanların lâneti altında kalacaklarına dair hükümleri ihtiva ediyordu. Keza müslümanların sorumluluklarının bir ve umuma şâmil olduğu, böyle bir anlaşmaya girişen kimselerin, seviye bakımından en aşağıda olanlarının bile bunu tatbik edecekleri yazılı idi. Her hangi bir müslümanla girişilen anlaşmayı bozanların, Allah'ın, meleklerin ve insanların lânetine uğrayacakları, Allah'ın bu gibi kimselerden yardım ve şefaât talebini kabul etmiyeceği zikrolunuyordu. Yine bu *Sahîfe*de, her hangi bir kimsenin, mevlâsının (anlaşmalı kardeşinin) izni olmadıkça başka bir kimse ile kardeşlik anlaşmasına girişemeyeceği, aksi halde Allah'ın, meleklerin ve insanların lânetinin, o kimse üzerine olacağı ve kıyamet günü Allah'ın böyle kimselerden yardım ve şefaât kabul etmiyeceği yazılı idi”.

62. Aynı hâdisenin bir başka rivayeti, Abdurrazzâk'ın *Musan-naf*'ında ¹²¹ yer alır; Ca'fer es-Sâdık'a dayanılarak nakledilen bu haber şöyledir: “Ca'fer İbn Muhammed babasından, o da kendi babasından nakleder; bu sonuncusu, Peygamberin kılıcının kabzesine raptedilmiş bir *Sahîfe* bulmuştur. Bu *Sahîfe*, Allah'ın, kendisini öldürmiyen kimseyi öldüren, kendisini dövmiyen kimseyi döven kimselerden hoşlanmadığına; bir kaatile eman veren kimselerin, kıyamet günü yardım ve şefaât dileklerini kabul etmiyeceğine dair hükümleri ihtiva ediyordu”

63. Üçüncü bir rivayet, Ebû Dâvûd'un *Sunan*'inde mevcuttur ¹²²: “Alî der ki: Biz, Peygamberden, Kur'ândan ve şu *Sahîfenin* içindekilerden başka bir şey yazmadık. Peygamber bildirmiştir ki: Medîne, Ayr

120 *Sahih*, 96: (K. İ'tisâm bi'l-Kitâb, b. mâ yukrahu mine't-te'ammuk), No. 2.

121 İstanbul yazma nüshası, c. II. b. en-nuhba ve men âvâ muhdisen.

122 *Sunen*, 11: 99 (K. menâsik, b. tahrîmi'l-Medîne); keza bkz. el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdu'l-ilm*, s. 88-89.

tepesinden Sevr tepesine kadar haramdır ¹²³. Kim burada katil irtikâb ederse veya bir kaatile eman verirse Allah'ın, meleklerin ve insanların lâneti üzerine olsun. O şahıstan (kıyamet günü) yardım ve şefaât kabul olunmayacaktır. Kim bir müslümanla anlaşmasını bozarsa, Allah'ın, meleklerin ve insanların lâneti onun üzerine olsun. Kim anlaşmalı kardeşinin izni olmadan başka bir kimse ile kardeşlik anlaşmasına girişirse, Allah'ın, meleklerin ve insanların lâneti üzerine olsun. O kimseden fidiye ve şefaât kabul olunmayacaktır.” İbnu'l-Musennâ, bu münâsebetle Ali'nin Hazreti Peygamberden şu sözleri de işittiğini nakletmiştir: “Ne buranın (Medine'nin) çayırı kesilebilir, ne avı avlanabilir ve ne de bir kimse tarafından burada düşürülen şeyler, mal sahibi bakımından halka haber verilmedikçe alınabilir. Aynı şekilde bir kimsenin kıtâl maksadıyla burada silâh taşınması, devesini doyurmaktan başka her hangi bir maksatla ağaç kesmesi doğru değildir”.

64. Bütün bu pasajlar, ya aynen iktibastır, yahutta Medine Anayasasının izahları, nizamları veya diğer resmî vesikaldır.

65. İbn Sa'd ın da açıkladığı gibi, Ali'nin bizzat kendi derlemeleriyle ilgili haberler de vardır. İbn Sa'd der ki ¹²⁴: “Bir gün Ali, kölesine bir dirheme kimin ilim satın alacağını sormuş; bunun üzerine köle el-Hâris el-A'ver, bir dirhemlik kâğıt alıp onu Ali'ye getirmiş, o da bu kâğıda bir çok ilim (ilmen kesiran) yazmıştır” Yine bir defasında, bazı kimseler Hucr İbn Adi'ye bir sual sormuşlar, o da onlara penceredeki *sahifeyi* getirmelerini söylemiş, sonra da *sahifeden* şunları okumağa başlamıştır: “Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla; bu, Ali İbn Ebî Tâlib'ten işittiğim şeylerdir. Ali dedi ki...” ¹²⁵.

66. (f) *Abdullah İbn Ebî Avfâ'nın Muhabere Yolu ile Hadis Öğretmesi*: El-Buhârî'nin bazı rivayetlerinden, Abdullah İbn Ebî Avfâ isminde bir sahabînin mektup vasıtasıyla ders verdiği öğrenilmektedir. Bir rivayete göre “Omer İbn Ubeydillah'ın azadlı kölesi Sâlim Ebn-Nadr, Abdullah İbn Ebî Avfâ'nın yazdığı bir mektubu okuduğunu” söylemiştir. Aynı haberin başka bir rivayetindeki ibareler de şöyledir: “Hâricilere karşı çıktığı zaman, Abdullah İbn Ebî Avfâ'nın Omer İbn Ubeydillah'a yazdığı mektubu okudum. Bu mektupta şöyle deniliyor du: Seferlerinden birinde Peygamber düşmana doğru yöneldi ve güneş

123 Ayr dağı, Medine'nin Cenub hududunu teşkil eder; Sevr dağı ise Şimaldedir. Her ikisi de bu güne kadar bilinmektedir. Sevr, Uhud dağının Garbına düşmektedir. (Bu dağı Hz. Peygamberin hicreti esnasında sığınmış olduğu Mekke'nin Sevr dağı ile karıştırmamalıdır).

124 *Tabakât*, VI. 116.

125 Aynı eser, VI, 154; keza bkz. Menâzar Ahsan Gilânî, *Tedvin-e-Hadis*, s. 423-5.

meyledinceye kadar bekledi; sonra kalktı ve oradakilere hitaben dedi ki: Ey insanlar, düşmanla karşılaşmayı arzu etmeyin; Allah'tan selâmet ve emniyet isteyin; fakat düşmanla karşı karşıya geldiğiniz zaman sabr ve metanet gösterin ve bilin ki cennet, kılıçların gölgesi altındadır. Peygamber sonra da şu duâyı okudu: Kur'ânı indiren, bulutları harekete getiren, müttehid orduları mağlub eden Allahım, onları darma-dağın et, bize de zafer ver ¹²⁶.

67. (g) *Semura İbn Cundub'un Derlemesi*: Bir başka sahabî, Semura İbn Cundub, aynı şekilde, Hazreti Peygamberden işitmiş olduğu hadisleri toplamıştı. Bu kitap, vefatından sonra oğlu Suleymân İbn Semura'ya intikal etmiştir. Bu konuda İbn Hacer, şu bilgiyi vermiştir ¹²⁷: “Suleymân İbn Semura, babasından büyük bir nüsha (nüsha kebîra) rivayet etmiştir. İbn Sirîn der ki: Semura tarafından oğulları için yazılan bu kitap, bir çok ilmi (ilm kesîr) ihtiva ediyordu” ¹²⁸.

68. (h) *Sa'd İbn Ubâde'nin Derlemesi*: Hazrec kabilesinden Ensârî Sa'd İbn Ubâde, câhiliye devrinde bile okuma yazma biliyordu ve bu yüzden “mükemmel insan” olarak tanınmıştı ¹²⁹. Hazreti Peygamberin hadislerini topladığı bir de *sahîfeye* sahip bulunuyordu. Bu *Sahîfe*, daha sonra oğlu tarafından rivayet edilmiştir ¹³⁰.

69. (i) *Abdullah İbn Omer'in Hadis Yazdırması*: Abdullah İbn Omer (İbn el-Hattâb)ın bizzat hadis yazıp yazmadığı bilinmemektedir. Fakat, İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ında Selmân İbn Mûsâ tarafından nakledilen bir haber vardır ki burada Selmân, Abdullah İbn Omer'in, azadlı kölesi Nâfi'e hadis yazdırırken gördüğünü söyler ¹³¹. Nâfi'e, son derece bilgili ve Abdullah'ın talebeleri arasında en muktedir bir kimse idi. Otuz senesini, hocasının yanında geçirmiş ve bütün bilgisini ondan elde etmişti. Abdullah İbn Omer, her zaman gururla şunları söylerdi: “Nâfi'in aramızda bulunması, Allah'ın büyük lutfudur” ¹³².

126 El-Buhârî, *Sahîh*, 56: 32, 111, 154 (K. cihâd, b.es-sabr inde' l-kitâl, b. izâ lem yukâtil evvale'n-nehâr, b. lâ temennav likâ'e'l-aduvv).

127 *Tehzibu't-tehzib*, IV. 198.

128 Aynı eser, IV. 236, No. 401.

129 İbn Sa'd, *Tabakât*, III/2, s. 142 (okur yazarlığı, nişanlılığı ve yüzücülüğü kendisinde cemedan şahıs bir “mükemmel insan”dır. Keza bkz. İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, III. 475, No. 883; el-Balâzurî, *Futûh el-buldân* s. 474 b. Yazının başlangıcı, Bu son kaynağa göre, cahiliye devri Medîne'sinde Sa'd İbn Ubâde, Useyd İbn Hudayr, Abdullah İbn Ubey ve Evs İb Havâlî “mükemmel insan” idiler.

130 Et-Tirmizî, 13:13 (K. ahkâm, b. mâ câ'e fi'l-yemîn. Burada şu haber yer alır: “Sa'd İbn Ubâde'nin bir oğlu bana, Sa'd'ın kitabında şunu şunu bulduklarını söyledi”.

131 Manâzir Ahsan Gılânî tarafından zikredilmiştir, *Tedvin-e-Hâdis*, s. 71; keza bkz. ed-Dârimî, *Sünen*, Mukaddime, b. 43 (men rahhasa), No. 25.

132 İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, X. 413, No. 742.

70. (j) *Abdullah İbn Abbâs'ın Eserleri*: Abdullah İbn Abbâs'ın edebî hayatı, tekrarına lüzum olmayacak kadar meşhurdur. Sahih olduklarından şüphe edilemeyecek bir çok haber, onun, öldüğü zaman bir deve yüküne varan kitap bıraktığını teyid eder. Meşhur tarihçilerden Mûsâ İbn Ukba, bu konuda bize şu haberi vermiştir: “Kurayb İbn Muslim, bize İbn Abbâs'ın yazılarından bir deve yükü (hımlu ba'îr ev ıdlu ba'îr) kitap getirip emanet etmişti. Oğlu Alî (İbn Abdillâh İbn Abbâs), bir kitab istediği zaman Kurayb'a “şu kitabı (sahıfeyi) bana gönder” diye yazıyor, Kurayb da onun istediği kitabı istinsah ederek iki nüshadan birini (ya orijinali yahutta kopyeyi) ona gönderiyordu”¹³³. İbn Abbâs, gençlik sıralarında en yaşlı sahabilere gider ve Hazreti Peygamber hakkında onlardan bilgi toplardı. Hazreti Peygamberin hizmetçisi Selmâ, bu hususta bize şu haberi vermektedir: “Abdullah İbn Abbâs'ı (odundan yapılmış) lâvhalarla (kocam) Ebû Râfi'ye gelip, ondan Hazreti Peygamberin Sunneti hakkında bazı şeyler yazdığını görürdüm”¹³⁴. İbn Abbâs'ın talebeleri de vardı. Bunlardan İkrime'nin belirttiğine göre Taîf'ten bazı kimseler, ellerinde İbn Abbâs'ın kitaplarıyla ona gelirler, İbn Abbâs da onlara bu kitapları (metinlerini düzelterek ve lüzumlu gördüğü yerleri izah ederek) okurdu”¹³⁵. Onun diğer bir talebesi Sa'îd İbn Cubeyr de bize şu haberi vermiştir: “Hadis yazmak için İbn Abbâs'a gelirdim. Bazan öyle olurdu ki kâğıdım biter, sonra ayakkabıma, o da dolarsa avcuma yazardım”¹³⁶. Şüphesiz, Sa'îd İbn Cubeyr, eve döndükten sonra bu yazdıklarını temize çekiyordu. Atâ, halkın Abdullah İbn Abbâs'a gelip bazılarının şiir, bazılarının neseb ilmi, bazılarının da islâm öncesi Arap tarihi öğrendiklerini söylediği zaman, muhakkak ki onun, çok yönlü edebî faaliyetine de temas etmiş oluyordu. Ona başvurmıyan hiç bir mütehasıs yoktu. Filhakika haftanın bütün bir gününü hukuk öğretmeye tahsis etmişti. Bir başka gün Kur'ân tefsirine, bir gün şiire, bir gün de İslâm öncesi Arap tarihine (eyyâmu'l-Arap) ayrılıyordu”¹³⁷.

71. Abdullah İbn Abbâs, devamlı hadis toplama işi yanında muhabere vasıtasıyla de hadis öğretiyordu. Bu hususta “İbn Ebî Mulayke, İbn Abbâs'ın, yemînin müddeâ aleyh üzerine gerektiği hakkında Peygamberin hükmünü yazılı olarak kendisine gönderdiğini” haber vermiştir¹³⁸.

¹³³ İbn Sa'd, *Tabakât*, V. 216.

¹³⁴ Aynı eser, 11/2, s. 123.

¹³⁵ Manâzir Ahsan Gilânî, *Tedvin-e-Hadis*, s. 70. et-Tirmizî'den.

¹³⁶ İbn Sa'd, *Tabakât*, VI. 179.

¹³⁷ Aynı eser, 11/2, s. 121-2.

¹³⁸ Ebû Dâvûd, *Sunen*, 23:23 (K. 1 akziye, b. el-yemîn ala'l-mudda'a aleyh).

72. (k) *El-Muğîra İbn Şu'be Tarafından Hadislerin Yazılıp Gönderilmesi*: Halîfe Mu'âviye'nin talebi üzerine Sakîfli el-Muğîra İbn Şu'be, Hazreti Peygamberin bazı sözlerini yazdırmış ve bunları merkeze göndermiştir ¹³⁹. Şüphesiz bu haber, tek bir olaya delâlet etmez; başka örneklerini vermek de mümkündür.

73. (l) *Ebû Bekra Tarafından Hadislerin Yazılıp Gönderilmesi*: Muhtelif kaynaklar ¹⁴⁰, Hazreti Peygamberin muhafızı Ebû Bekra'nın mektuplaşma yolu ile hadîs öğretmeğe başvurduğunu naklederler. Sicistan vâlisi Abdurrahmân'ın belirttiğine göre, "babası Ebû Bekra, ona şu hadîsi yazmıştır: Rasûlullah (S. A.), iki şahıs arasında kırgınlık anında hakemlik yapılamıyacağını beyan etti".

74. (m) *Abdullah İbn Mes'ûd'un Bir Derlemesi*: Yine Hazreti Peygamberin âlim ve fitrî zekâyâ sâhip ashabından biri olan Abdullah İbn Mes'ûd, onun sözlerini toplamıştır. Bu telif, sonradan onun mülkü arasında bulunmuştur ¹⁴¹.

75. (n) *Meşhur Muhaddis Ebû Hurayra'nın Eserleri*: Ebû Hurayra, Yemen'in Devs kabilesine mensuptur. 7 H./628 senelerinde Medîne'ye gelmiş ve İslâmiyeti kabul etmiştir. Bununla beraber, o, İslâmiyeti daha önce kabul edenlerden daha çok hadîs biliyordu. Bu hususu bizzat kendisi şu ibarelerle anlatır:

"Halk (itiraz mahiyetinde) diyor ki: Ebû Hurayra çok hadîs rivayet ediyor—Eğer Allah'ın Kitabında şu iki âyet olmasa idi bir tek hadîs bile rivayet etmezdim". Ebû Hurayra bundan sonra Kur'ân'ın ikinci sûresinin 159 ve 160 ncı âyetlerini okumuştur. Bu âyetlerin meâli şöyledir: "İndirdiğimiz o açık âyetlerimizi ve doğruyu —biz kitapta insanlara onu pek âşikâr bir surette bildirdikten sonra— gizleyenler (yok mu); işte onlara hem Allah lânet eder, hem de lânet ediciler. Ancak tevbe edenler, (hareketlerini) düzelterler ve (hakikatı gizlemeyip) iyice açıklayanlar başka. Ben artık onların günahlarından geçerim. Ben en çok tevbeyi kabul edenim; en çok esirgeyenim". Muhacir kardeşlerimiz (Mekkeli muhacirler), alış verişle, Ensâr (Medîne'liler) çiftliklerinde ziraat

139 El-Buhârî, *Sahih*, 10:52 (K. ezân, b. ez-zikr ba'de's-salât), No. 4.

140 Aynı eser, 93: 13 (K. ahkâm, b. hel yakzî'l-hâkim ve huva gadbân); Ebu Dâvûd, 23:9 (K. akziye, b. el-kâzî yakzî ve huva gadbân); et-Tirmizî, 13:7 (K. ahkâm, b. mâ câ'e lâ yakzî'l-kâzî ve huva gadbân).

141 Abdu's-Samed Sârim, *Ardu'l-envari'l-ma'rûf bi târihi'l-Kur'ân* (Delhi 1359), s. 173, *el-Câmi'u's-sağîr*'den (tahkik için fazla tafsîlât vermez).

ve bahçivanlıkla meşgul olurlarken, Ebû Hurayra, midesi-
nin istediğini düşünmeden (karın tokluğuna) Hazreti Pey-
gamberin yanında hadis topluyordu. Diğerleri kendi işleri-
le meşgul iken, o, Hazreti Peygamberle beraber bulunuyor
ve diğerlerinin bilmedikleri şeylere şahit oluyordu”¹⁴².

76. Ebû Hurayra, okuma yazma bildiği gibi –o zaman nâdir bir
keyfiyetti–, edebî kabiliyete de sâhip bulunuyordu. Farsçayı¹⁴³ ve
görünüşe göre Habeş dilini öğrenmişti¹⁴⁴. Onun İncil muhteviyatını
da iyi bildiği söylenir¹⁴⁵. Hazreti Peygamber, Arabistanın geri kalan kıs-
mı üzerinde, Yemen’in zihnî gelişmesinin çok büyük tesiri altında kal-
mıştı. Zira İslâmiyeti kabul etmek üzere Yemenli bir heyet Medîne’ye
geldiği zaman onlara şöyle hitap etmiştir: “İman Yemenî’dir, Fıkâh
Yemenî’dir. Hikmet Yemenî’dir”¹⁴⁶. Sabâ ve Ma’in (Yemen) in sâhip
olduğu kültür ve medeniyetin, Roma ve hattâ Atina’nın kuruluşun-
dan yüzlerce sene önce şöhretin zirvesine ulaşmış olduğu hatırlanırsa,
bunun, o kadar garib olmadığı anlaşılır. Burada (Zû Nuvâs) Yahûdî
ve (Habeş) Hristiyan hükûmdarların idaresi altında bile – keşfedilen
kitabelerin de ortaya koyduğu gibi – san’at ve ilmin itibar ve inkişafı
devam etmiştir. Habeşler, Ebû Hurayra’nın İslâmiyeti kabul ettiği
sıralarda halâ hüküm sürmekte olan ve daha az medenî olmıyan isti-
lâci İranlılara bu yerleri teslim etmişlerdir.

77. Şüphesiz Ebû Hurayra, İslâmiyeti kabul ettiği zaman, yalnız
Kur’ânı değil, aynı zamanda Hazreti Peygamberin fiillerini tesbit ve
sözlerini de yazmağa başlamıştır. Ancak, yazılan şeylerin Kur’ânla

142 El-Buhârî, *Sahih*, 3:42 (K. ılm, b. hıfz’l-ılm).

143 Bkz. el-Beyhakî, *Sünen* (Haydarabad 1354), VII. 3: “Ebû Hurayra’nın yanında otu-
rurken İranlı bir kadın çocuğu ile yanımıza geldi. Hem kadın, hem de onu boşanmış olan kocası
çocuk üzerinde vasilik iddiasında bulunuyordu. Kadın anlaşılabilir bir dille şöyle dedi: Yâ Ebû
Hurayra, kocam çocuğumu benden almak istiyor. Ebû Hurayra aynı anlaşılabilir dille ona şu
cevabı verdi: Çocuk için kur’a çekin... “Hz. Peygamber zamanında bile, meşhur Selmân el-Fâ-
risî’den başka daha bir çok İranlı ile karşılaşmak mümkündü. (Bunların menşeleri mübhemdir:
Belki Bizanslılarla yaptıkları harp esnasında esir alınmış veya iltica etmiş kimseler olabilir).
Hattâ arapça bile bilmediği anlaşılan böyle bir kimse için bkz. İbn Hanbel III. 273.
Muhtemelen bu olay Hicretin ilk senelerine aittir. Ayrıca Zeyd’in Farsça öğrenmesi hakkında
bkz. 25 no. 11 paragraf.

144 Manâzir Ahsan Gilânî tarafından zikredilmiştir, *Tedvin-e-Hadis*, s. 439, *Câm’ el-
fevâ’id*’ten.

145 Ez-Zehebi, *Tezkiratu’l-huffâz*, I 34: “Ka’b (İslâmiyeti kabul eden Yahudî âlimi) der
ki: Abdî Atîk’in ilk beş kitabını tetkik etmeyenler arasında muhtevasını Ebû Hurayra’dan
daha iyi bilen kimse görmedim.

146 Muslim, *Sahih*, (K. İmân., b. Tefâduli ehli’l-İmân); keza bkz. İbn Hanbel, *Musned*,
No. 7496.

karışması ve karışıklığın büyümesi korkusuyla Hazreti Peygamber, onu Kur'ândan başka şeyler yazmaktan menetmişti. Bu sebeple, muhtemelen deve ve koyunların omuz kemikleri üzerine yazılmış olan bütün yazılar yakılmıştır¹⁴⁷. Her halde bu hâdise, Ebû Hurayranın İslâmiyete girişinin ilk günlerinde, Kur'ânı iyi bilmediği ve Kur'ânla hadisi iyice ayırt edemediği zamanlarda olacaktır. Ebû Hurayra, sonraları Kur'ânı daha iyi öğrendiği zaman bu yasak kaldırılmıştır. (İleride bu meseleye tekrar döneceğiz). Burada, Ebû Hurayra'nın arapçanın değil *musned* yazısının hâkim bulunduğu Yemen'den gelmiş olduğuna da işaret edilebilir. Bu sebeple, onun, İslâmiyeti kabul ettikten sonra Arap yazısını, başlangıçta mevcut bütün kusurlarıyla birlikte öğrenmiş olması mümkündür.

78. Hazreti Peygamberin hayatı boyunca Ebû Hurayra, okuma yazma ve öğrenmeye karşı sonsuz bir hırsa sâhip bulunuyordu. Onun, bilgiyi nakletme gayreti, hiç bir suretle son zamanlardakinden daha az değildi. El-Buhârî'ye istinaden İbn Hacer der ki: "Hazreti Peygamberin ashabından hemen hemen 800 kişi veya daha fazlası, tâbî'ûn ve diğer ilim adamları, Ebû Hurayradan hadis rivayet etmişlerdir"¹⁴⁸.

79. Ebû Hurayra, daha sonra da zikredileceği gibi, kuvvetli bir hâfızaya sâhipti. Samimi, açık sözlü, gerçek kabul ettiği bir beyan karşısında büyük küçük hiç kimseye aldırış etmiyen bir şahıstı; gerçek âşıkı idi; hatasını anladığı zaman onu serbestçe, gürültüsüz veya tereddütsüzce kabul ederdi. Onun aleyhinde, bunlardan başka ne söylenirse söylensin, gayesinin şerefi ve dürüstlüğü, her türlü kusurdan uzaktır. Halifeler devrinde bazı tenkitlere maruz kalmıştır; fakat bu, sadece onun hukukî istidlâl veya izah kaabiliyeti ile ilgili idi. Aşağıdaki hâdise, bu hususu daha güzel izah edecektir: Bir defasında, Hazreti Peygamberin, yemekten sonra abdest alarak ibadet yaptığını görmüştü. Bundan, pişmiş yemek yemenin, abdesti yenilemek lüzumunu doğurduğu neticesini çıkardı. Fakat yemekten önce abdestli olup olmadığını tahkik etmemişti. Sonradan fikrini açıkladığı zaman genç arkadaşı Abdullah İbn Abbâs, (meselâ kışın) ısıtılmış su ile abdest almağa müsaade edilip edilmediğini sordu; (çünkü ısıtılmış su, pişmiş maddelerin sınıfına girer). Ebû Hurayra, çıkardığı neticenin hatalı olduğunu bu suretle anlamıştır.

80. Şüphe yoktur ki Ebû Hurayra, bir hukukçu olarak dört halife veya Abdullah İbn Mes'ûd, Âişe, Abdullah İbn Omer ve diğerleri-

147 İbn Hanbel, *Musned*, III. 12-13.

148 *Tehzîbu't-tehzib*, XII, 265, No. 1216.

nin işgal ettikleri yüksek mevkie sâhip değildir. Fakat görmüş ve işitmiş olduğu hususlardan, onun şahsî görüşleri ayırt edilecek olursa, o elbette hazreti Peygamberin hadisleriyle ilgili çok kıymetli bir kaynaktır.

81 . Ebû Hurayra, bizzat kendisi, hâfızasının kuvvetini Peygamberin kendisi hakkındaki du'âsına hamleder. Hâfızasının şöhretini işiten Medîne Vâlisi Mervân İbnu'l-Hakem, bir ara onun kabiliyetini şöyle ölçmüştü: Ebû Hurayra'yı çağırıp muhtelif meselelerde onunla konuştuktan sonra Hazreti Peygamberin hadisleri hakkında sormıya başlamıştır. Perde arkasında Ebû Hurayra'nın bütün konuşmalarını yazan bir de kâtip oturmuş bulunuyordu; Ebû Hurayra ise bu tertipten tamamen habersizdi. Kâtip der ki: Mervan sormağa, ben yazmağa devam ettim; hadis bir hayli kabarmıştı. Bir sene geçtikten sonra Mervân, Ebû Hurayra'yı tekrar çağırdı. Ben yine perde arkasında idim. Mervân, aynı hadisleri sormağa başladı; ben ise, Ebû Hurayra'nın söylediklerini, daha önce naklettikleriyle karşılaştırıyordum; ne bir kelime fazla ve ne de bir kelime az konuştu ¹⁴⁹. Bu hâdise, Ebû Hurayra'nın yalnız kuvvetli hâfızasının doğruluğunu değil, aynı zamanda Mervan'ın emriyle, Ebû Hurayra tarafından nakledilen bir miktar hadisin yazıldığını ve bunların, asıllarıyla karşılaştırılıp tahkik edildiğini gösterir.

82 . Yukarıda zikredilen derlemelerden başka, Ebû Hurayra'nın bildiği ve rivayet ettiği hadislerle istinaden yapılmış başka koleksiyonlar da vardır. Bu şekilde ikinci (elden yapılan) koleksiyonun, İbn Sa'd'ın haberlerinden de öğrendiğimiz gibi ¹⁵⁰, Halife Omer İbn Abdi'l-Azîz'in mülkü içerisinde bulunduğu zikredilir. Bu konuda İbn Sa'd der ki: Omer İbn Abdi'l-Azîz, Kesîr İbn Murra el-Hadramî'ye – ki bu şahıs, H. 623 senesinde Bedr savaşına iştirak eden 70 kadar sahabiye mülâkî olmuştur – bir mektup göndererek Resûlullah'ın ashabından işitmiş olduğu hadisleri yazmasını, Ebû Hurayra'nın hadislerinin yanında bulunduğu için onları yazmasına lüzum olmadığını bildirmiştir.

83 . Ebû Hurayra'nın üçüncü bir kompozisyonu, talebesi Beşîr İbn Nuheyk tarafından kopye ve neşredilmiştir. Bu hususta Beşîr şöyle demektedir: “Ebû Hurayra'dan işittiğim her şeyi yazıyordum.

149 El-Buhârî, *Kitâbu'l-kunâ*, s. 33, No. 289 – Ebû Za'za'a: Mervân'ın kâtibi.

150 İbn Sa'd, VII/2, s. 157.

İcazet almak istediğim zaman kitabı ona götürüp okudum ve dedim ki: –Bunlar senden işittiğim hadislerdir? Ebû Hurayra, “evet” diye cevap verdi”¹⁵¹.

84. Ebû Hurayra’nın muhtelif eserlerinin toplandığı hususî kütüphanesiyle ilgili dördüncü bir haberin, hâfızasının zayıflamağa başladığı ihtiyarlık devirlerine ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda el-Hasan İbn Amr İbn Umeyye ed-Damrî der ki: “Ebû Hurayra’ya bir hadis okudum, haberi olmadığını söyledi. Ona, bunu senden işittim, dedim. Eğer benden işittiyse yanımda yazılı olması gerekir, cevabını verdi; sonra kolumdan tutarak beni evine götürdü; orada, bana bir çok kitap gösterdi; bahis konusu hadîsi buldu ve: Eğer hadîsi sana ben rivayet etmişsem, onun yanımda yazılı olması gerektiğini söylemiştim, dedi”¹⁵².

85. Nihayet burada takdim edilecek olan eserle ilgili bazı tafsi-lata sıra gelmiş bulunmaktadır:

Es-Sahîfe es-Sahîha

86. Ebû Hurayra’nın talebelerinden biri, bu eserin râvisi olan Hemmâm İbn Munebbih idi. Bu eser, bize kadar gelen eserlerin en eskisidir. İbn Sa’d’a göre¹⁵³ Ebû Hurayra, 59 H./677–8 senesinde ölmüştür; diğer kaynaklar, onun ölümünü bir sene daha evveline, yâni 58 senesine alırlar. Aslen Yemenlidir; keza Hemmâm da Yemenlidir. Tahsil için Medîne’ye geldiği zaman onun, kendisini mümtaz hemşehrisi Ebû Hurayra’ya takdim edeceği tabiidir. Ebû Hurayra, bu genç hemşehrisi için Hazreti Peygamberin hadislerinden 140 kadarını seçmiştir. Bu hadisler, daha ziyade ahlâkî tavr ve hareketlerle ilgili olup, Ebû Hurayra, bunlardan küçük bir risale teşkil etmiş ve talebesine yazdırmıştır. Bu olayın tarihi kesin olarak belli değildir; fakat Ebû Hurayra’nın ölümünden önce olduğu muhakkaktır. Daha sonraki bazı kayıtlar bu risaleye *es-Sahîfe es-Sahîha* denildiğini gösterir; ancak, Hemmâm’ın onu muhafaza ve rivayet etmek için gösterdiği gayretlerinden dolayı, sonraki nesiller ona *Sahîfetu Hemmâm* demişlerdir. Bu sahîfenin tam isminin *Ebû Hurayra’nın Hemmâm İbn Munebbih için tasmîm ettiği es-Sahîfe es-Sahîha* olması gerekirse de biz burada, her iki yazma nüsha üzerinde de yer alan diğer ismi muhafaza edeceğiz. Bu isim, akla daha yakın gelmektedir; zira, yukarıda da görüldüğü gibi, eğer Ebû Hurayra, hadis ilmiyle ilgili hususlarda her hangi bir

151 Ed-Dârimî, b. 43; el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdu’l-um*, s. 101.

152 İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, I. 174; İbn Abdî’l-Barr, *Câmi’ beyâni’l-um*, I. 4.

153 *Tabakât*, IV/2, 64.

kimseye imrenmiş olsa idi, bu kimse, *es-Sahife es-Sahîha* adı altında bir telif bırakmış olan Abdullah İbn Amr İbnî'l-Âs olurdu. Bu takdirde Ebû Hurayrâ'nın, Abdullah'ı taklid ederek kendi koleksiyonuna *es-Sahife es-Sahîha* ismini vermesi garib değildir.

87. Hicretin birinci asrının ortalarında meydana çıkan bu koleksiyon, tarihî değeri bakımından kıymetli bir vesika teşkil etmektedir. Hazreti Peygamberin hadîslerinin, onun ölümünden iki veya üç yüz sene sonra yazılmağa başlandığını iddia eden kimseler vardır; ve bu tahmine istinaden, İbn Hanbel, el-Buhârî, Muslim ve et-Tirmizî gibi şahsiyetleri sahtekârlıkla itham etmekte tereddüt göstermezler. Bunlar, delillerini daha ziyade Hazreti Peygamber veya ashabı zamanında yazılı hadîslerin bulunmadığı tahmini üzerine dayamışlardır. Dikkatle mukayese ve mukabele edildiği zaman, İbn Hanbel, el-Buhârî, Muslim gibi daha sonraki müellifler, Peygamberin hadîslerinin umumî manâsı şöyle dursun, bir kelimesini ve hattâ bir harfini bile değiştirmemişlerdir. Hemmâm'ın *Sahife*'sinde yer alan her hadîs, yalnız Ebû Hurayrâ'nın rivayeti olarak altı sahîh kitap (Sihâh Sitta) ta kelimesi kelimesine bulunmakla kalmamış, aynı zamanda Peygamberin bu sözlerinden her biri, manâ itibariyle diğer sahabîlerden de rivayet edilmiştir; bu suretle onların, Hazreti Peygambere isnadlarının ne hayalî ve ne de asılsız, olmadıklarına mükemmel bir delil teşkil etmişlerdir. Meselâ, Hemmâm'ın mezkûr koleksiyonundaki 56 No. lı hadîsin, el-Buhârî'nin *Sahîh*'inde Enes tarafından, 124 No. lı hadîsin, Abdullah İbn Omer tarafından rivayet edildiğini görürüz. Keza 54 No. lı hadîs, el-Buhârî tarafından Enes ve Sehl İbn Sa'd es-Sâ'î'de istinaden nakledilmiştir; diğerleri de bunun gibidir.

Hemmâm İbn Munebbih

88. Burada Hemmâm'ın hayatına da temas etmek faydadan hali değildir. İbn Sa'd'ın ifadesine göre¹⁵⁴, "Vehb İbn Munebbih, Hişam İbn Abdi'l-Melik'in hilâfedinin ilk günlerinde (110 H./728) San'â'da vefat etmiştir. Ebnâ¹⁵⁵ kabilesinden olan kardeşi Hemmâm'a gelince, bu, Vehb'ten daha yaşlı idi. Tahsili esnasında Ebû Hurayra ile karşı-

¹⁵⁴ *Tabakât*, V. 396.

¹⁵⁵ *Ebnâ* tabiri, Yemen'in İranlılar tarafından istilâsından sonra oraya yerleşmiş olan İranlıların ahfadına delâlet etmektedir. İran ordusu, Hükümdâr Anuşirvan tarafından, habeshîlerle savaşmak ve onları memleketten çıkartmak için, Yemen Emîri Seyf İbn Zî Yezan (ve ya Yez'an) ın talebi üzerine gönderilmişti. Bkz. İbnü'l-Esir, *Usdu'l-gâbe*, I. 163; İbn Hişam, s. 41-43; Tabarî, *Târih*, indeks, § Ebnâ.

laşmış ve onun tarafından rivayet edilen pek çok hadisi ortaya koymuştur. Hemmâm, 101 veya 102 H. /719-20 senelerinde kardeşi Vehbten önce vefat etmiştir. künyesi Ebû Ukba idi”.

89. İbn Hacer’in Hemmâm hakkında verdiği bilgi daha mufassaldır ¹⁵⁶: “Hemmâm İbn Munebbih İbn Kâmil İbn Şeyh ¹⁵⁷ el-Yemânî Ebû Ukba es-San’ânî el-Abnâvî (Abnalı), Ebû Hurayra, Mu’âviye, Abdullah İbn Abbâs, Abdullah İbn Omer ve Abdullah İbnü’z-Zubeyrden hadis rivayet etmiştir. Kardeşi Vehb İbn Munebbih, kardeşinin oğlu Akıl İbn Ma’kıl İbn Munebbih, Alî İbnü’l-Hasan İbn Ataş ve Ma’mer İbn Râşid de Hemmâm’dan rivayet etmişlerdir. İshak İbn Mansûr’un, İbn Ma’in’den naklettiğine göre Hemmâm, güvenilir bir kimse (sika) idi. İbn Hıbbân onu *es-Sikât* (güvenilir hadis râvilerine ait biyografi) ta zikretmiştir. El-Meymûnî, Ahmed İbn Hanbel’den naklen onun (Hemmâm’ın), (Bizans ve İran İmparatorlarına karşı) ilk İslâm savaşlarına iştirak ettiğini ve kardeşi Vehb için kitab satın aldığını söyler. Hemmâm, Ebû Hurayra’nın talebesi idi ve ondan 140 kadar hadis dinlemişti. Bu hadislerin hepsi de tek bir zincire (rivayet isnadına) sâhip bulunuyordu. Hemmâm ihtiyarlayıp göz kapakları gözleri üzerine düştüğü zaman Ma’mer’le birlikte çalışmıştır. Bu hadisleri Ma’mer’e okur, yorulduğu zaman Ma’mer, onun elinden kitabı alır ve geri kalan kısımları o, Hemmâm’a okurdu. Abdurrazzâk (haberî râvisi), hangi parçaları Hemmâm’ın okuduğunu, hangi parçaların ona okunduğunu söylemez. İbn Sa’d’a göre Hemmâm, 131 H. senesinde vefat etmiştir ¹⁵⁸. El-Buhârî ise Alî’den şu haberi nakleder: “Hemmâm

156 *Tehzibu’l-tehzib*, XI. 67, Nö. 106; keza 1.574.

157 Neseb burada kesilir, fakat aynı müellif (aynı eser, XI. 166, No. 288) kardeşi Vehb-in nesebini verirken der ki: Şeyh (veya Saih) İbn Zî Kenâr el-Yemânî es-San’ânî ez-Zumârî. Şuna da işaret edilebilir ki Ebnâ, Hz. Peygamberin doğumundan sonra (570) Yemen’e gelmiştir; Fakat yukarıda zikredilen neseb, Ebnâlî gibi görünen bu kimsenin (İran değil) Arap isimleri taşıyan baba, dede ve cedlere sâhip olduğunu gösterir. Bu sebeple onun, Ebnâ ile münâsebetinin neseb yönünden değil, evlâd edinme ve sıhriyet yönünden olduğunu ve hakikatte onun Yemen aslından geldiğini kabul etmek gerekir. Hattâ Yahudî Hükümdârî Zû Nuvas’ın dinî işkenceleri esnasında Hemmâm’ın cedlerinden bazısının yahudî dinini kabul etmiş olmaları da mümkündür.

158 Biraz önce de gördüğümüz gibi İbn Sa’d (V. 396), “yüzbir veya yüziki احدى او اثنتين و مائة ibaresini kullanmıştır. Herhalde bazı eski müstensihler yanlışlıkla bunu “yüz otuz bir” احدى و ثلثين و مائة olarak yazmış olacaktırlar. Yazı her iki şekilde de birbirine o kadar çok benzemektedir ki sonraları herkes hattâ el-Buhârî bile tarihi 131 olarak almıştır ve bunu, İbn Hacer’in de belirttiği gibi, İbn Sa’d’a atfetmişlerdir; keza *el-Câmi’ beyne ricâli’s-Sahihayn* (II. 554) de “Alî İbn ’l-Medîni’nin her ne kadar İbn Sa’d 131 de öldüğünü söylerse de aslında 132 de ölmüş olan Hemmâm’a mülâkî bazı kimselerden naklen söylediğine göre...” ibaresini okuruz. Fakat, İbn Sa’d’ın sözü ile ilgili bir hataya istinad eden bu çeşit ifadelerin reddi gerekir. Şart kalktığı zaman meşrûat da kalkar اذا فأت الشرط فأت المشروط Cessante ratione legis cessat ipsa lex.

İbn Munebbih'e mulâkî olan bir şahsa onun öldüğü tarihi sordum, 132 H. senesinde öldüğünü söyledi"¹⁵⁹. İbn Uyeyne'den naklettiği haber de şöyledir: "Hemmâm'ın gelişini on sene bekledim". Bana göre (İbn Hacer'in açıklaması devam etmektedir), gerek İbn Sa'd¹⁶⁰ ve gerekse el-Halife ve İbn Hibbân, hepsi de, onun 131 veya 132 senelerinde öldüğünü söylemişlerdir. El-İclî de Hemmâm'ın Yemenî, tâbî'î ve güvenilir bir râvi olduğunu beyan etmiştir".

90. Hacı Halife¹⁶¹ ise Keşfu'z-Zunûn'unda "131 H. senesinde vefat eden¹⁶² Hemmâm İbn Munebbih'in *es-Sahîfe es-Sahîha* adlı eserini, Ebû Hurayra'dan istinsah ettiği bir eser olarak" kaydeder.

Sahifenin Muhafazası

91. Hemmâm İbn Munebbih, hocası Ebû Hurayra'dan ele geçirdiği bu hadîs koleksiyonunu ne zayi etmiş ve ne de onu sırf kendisi için saklamıştır. Zamanı gelince talebelerine rivayet ederek âhır ömrüne kadar onun genç nesillere öğretilmesi için canla başla çalışmıştır. Şüphe yoktur ki kitabın muhteviyatını alan ve ondan istifade eden pek çok kimse çıkmıştır; fakat bunlar arasında mes'ûd bir tesadüf eseri olarak *Sahîfeyi* muhafaza eden ve onda hiç bir ilâve ve noksanlık yapmadan, kendi talebelerine onu nakleden mümtaz bir kimse bulunuyordu; bu kimse Ma'mer İbn Râşid¹⁶³ idi. Ma'mer de umumiyetle hurmet gören, ilmiyle temayüz etmiş Abdurrazzâk İbn Hemmâm

159, 160 Bkz. yukarıda verilen not.

161 Adı geçen eser, alfabetik sırada.

162 Bkz. yukarıda verilen not.

163 Ebû Urva Ma'mer İbn Râşid (Ö. 153 H./770) yalnız Hemmâm'ın *Sahîfesini* muhafaza etmekle kalmamış, aynı zamanda *el-Câmi'* isimli mühim bir hadîs kitabı da telif etmiştir. Eserin isminden anlaşılacağı gibi, bir çok şeyhlerden işitmiş ve yazmış olduğu Hazreti Peygambere ait bütün hadîsleri bu kitapta toplamıştır. Eserin, muhafazası ve son zamanlarda Türkiye'de keşfedilmesi, ilim adına büyük bir talihtir. Bir nüshası Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi (İsmail Sâib Koleksiyonu No. 2164) nde bulunmaktadır. Nüsha noksan olmakla beraber çok eskidir ve 364 H./974 tarihlidir; Tuleytula (Toledo-İspanya) da istinsah edilmiştir. Aynı eserin diğer bir nüshası tamam olup İstanbul'da Feyzullah Ef. Kütüphanesi No. 541 de bulunmaktadır. Bu nüsha 606 H./1209 tarihini taşır. İstanbul Üniversitesinden Dr. Fuad Sezgin "Musannaf isimli hadîs eserlerinin menşei ve Ma'mer İbn Râşid'in *el-Câmi'*" başlığı altında mühim bir makale neşretmiştir (Türkiyat Mec. İstanbul 1955, XII. 115-34). Eserin muhtevası, râvilere göre değil mevzuata göre tanzim edilmiştir. Ankara nüshasında, sür'atlı bir okumadan sonra sekiz on yerde Hemmâm'ın *Sahîfesine* atıf yapıldığını gördüm; muhtemelen Ma'mer, burada tekrardan kaçınmış olacaktır. Her ne kadar kendisi *Sahîfeyi* sırasında rivayet etmişse de onu kendi *el-Câmi'*i ile karıştırmak istememiştir. Ma'mer'in *el-Câmi'*i, 400 sahifeden fazladır. ve Dr. Fuad Sezgin onu neşretmeyi vadetmiştir.

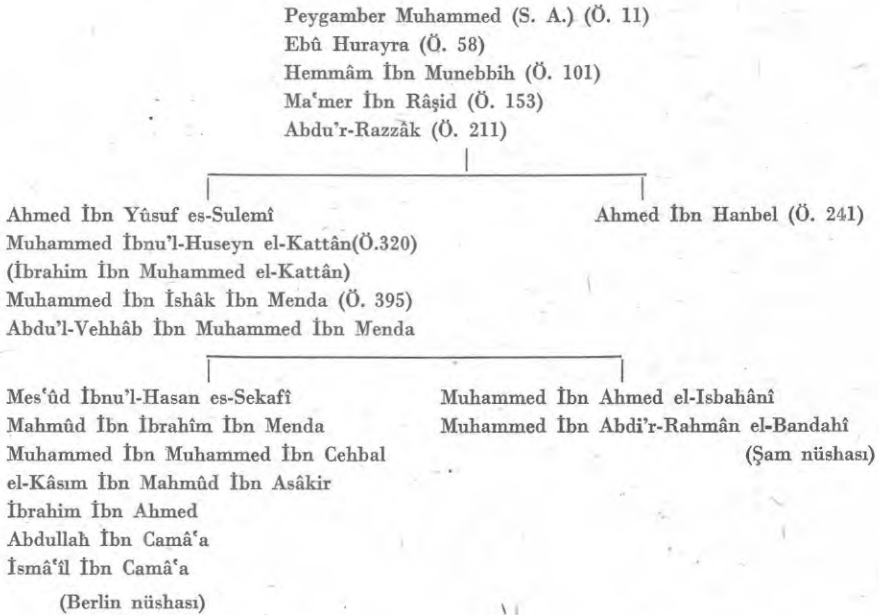
İbn Nâfi' el-Hımyerî¹⁶⁴ isminde bir talebeye sâhip olması dolayısıyla talihli idi. O da kültür ve dindarlık bakımından verimli bir yer olan Yemen'in parlak bir mahsulü idi. Hocası Mam'mer gibi, Hemmâm'ın *Sahifesi*ni kendi eseriyle karıştırmamağa dikkat etmiş, onun bütünlüğünü korumuş ve orijinal şekliyle müstakil bir eser olarak müteakıb nesillere onu rivayet etmiştir. Abdurrazzâk'ın iki talebesi, Ahmed İbn Hanbel¹⁶⁵ ve Ebu'l-Hasan Ahmed İbn Yûsuf es-Sulemî ise hadîs ilminde büyük şöhret kazanmışlardır. Her ikisi de Hemmâm'ın *Sahifesi*yle ilgili hususî hizmetlerde bulunmuşlardır. Ahmed İbn Hanbel, *Musned* adlı meşhur eserinin "Ebû Hurayra'nın rivayetlerini ihtiva eden hususî bir bölümünde bu *Sahifeyi* dercetmiş ve dolayısıyla kendi *Musnedi* mevcut olduğu müddetçe *Sahifenin* de bâkî kalmasını sağlamıştır. Âbdurrazzâk'ın diğer talebesi es-Sulemî ise, Hemmâm'ın eserini müstakil şekliyle rivayet etmiştir. Gerek bu şahıs ve gerekse kendisinden sonraki talebeleri, eseri tam safiyetiyle nesilden nesile naklederek muhafazasını sağlıyan talebeler silsilesine sâhip bulunuyorlardı. Abdu'l-Vahhâb İbn Minda zamanında, talebelerinden ikisi, eseri kusursuz bir şekilde ve müstakil olarak muhafaza etmişlerdir. Bunlardan biri Ebu'l-Ferac Mes'ûd İbni'l-Hasan es-Sakafî'dir ve muakıpları arasında Muhammed İbn Cehbal ve İsmâ'il İbn Cumâ'a gibi mümtaz isimler zikredilebilir. Onların, nesilden nesile fasılasız rivayetleri nihayet 856 H. senesine kadar devam edegelmiştir (bu tarih, elimizde bulunan yazma nüshanın tarihidir). Abdu'l-Vahhâb İbn Minda'nın diğer talebesi Muhammed İbn Ahmed İbn Muhammed el-İsbahânî idi. Bu sonuncusunun bir talebesi ise 577 H./1181 haçlı seferleri sırasında, Sultan Salâhuddîn tarafından Mısır'da kurulan Nâsırıye Salâhiye Medresesinde bu eseri okutan Muhammed İbn Abdurrahman İbn Muhammed İbn Mes'ûd el-Bandahî¹⁶⁶ isminde Horasanlı bir âlim idi. Onun tarafından ders esnasında kullanılan yazma nüshanın aslı büyük bir talih eseri olarak muhafaza edilmiştir. Aynı yazma nüshanın, derslerinde

164 San'â'nın temayüz etmiş âlimlerinden biridir (126-211 H./743-826). Hadîse ait iki büyük cilt halinde meşhur bir eser, yazmıştır; bu eserin ismi *el-Musannaf*'tır. Tetkiklerini yalnız Ma'me'in değil, aynı zamanda devrin pek çok hadîs âlimleri yanında ilerletmiştir. Malumatını bir çok çeşitli kaynaklardan tophyarak seleflerinkinden daha mükemmel bir eser meydana getirmiştir. *Musannaf*'ının başhca yazma nüshaları İstanbul ve San'â'da bulunmaktadır. Medîne, Rabat, Tonk, Haydarabad-Sind ve Haydarabad-Dekkan'da muhtelif parçaları vardır.

165 Bağdad'ta doğmuş ve yine orada ölmüştür (164-241 H./780-855). Hocaları arasında Ma'mer İbn Râşid'ten başka eş-Şâfi'i'yi de görürüz. Talebeleri arasında ise Meşhur el-Buhârî ve Muslim vardır.

166 Biyografisi için bkz. Yâkût, *İrşâd*, VII. 20; es-Suyûtî, *Buğya*, s. 66; İbn Hallikân, *Vafayât*, No. 631; Brockelmann, *GAL* I. 437, Supplement, I. 604.

dinleyicilere yazdıran hoca ve âlimler tarafından bir asır boyunca yani 677 H./1271 senesine kadar kullanıldığını görüyoruz. Bunların hepsi de, derslerini ve derste hazır bulunan talebelerin isimlerini nüsha üzerine not etmişlerdir. Bu kayıtlardan öğrendiğimize göre, Salâhud-dîn'in oğlu el-Melik el-Efdal'ın hocası olan el-Bandahî'nin dersleri, Dimyat (Mısır) askerî vâlisi ile bazı Tannis ve Dimyat âlimleri tarafından takip edilmiştir. Aşağıdaki tablo, bu canlı ilim meşalesini nesilden nesile nakledenlerin isimlerini göstermektedir:

92. Yukarıda da gördüğümüz gibi, *Sahîfe*'nin nakli, bir nesilden diğerine müstakillen ve ayrı bir kitap olarak devam etmiştir; fakat bazı hadis yazarları da vardır ki bunlar, *Sahîfeyi* kendi eserlerine ya tam olarak veya parça parça almışlardır; bunlardan biri Ahmed İbn Hanbel'dir. Onun telifteki metodu hadisleri, râvilerin isimleri altında tasnif etmektir. Bundan dolayı onun, *Sahîfeyi* tam ve eksiksiz olarak alıp muhafaza etmesi mümkündür (Bkz. *Musned*, II.312 -19). Bu husus, iki maksada hizmet eder. *Sahîfenin* yenice bulunan bir yazma nüshası, Ahmed İbn Hanbel'in *Musned*'inde bulunan metinle mukabele etmek suretiyle tevsik edilebilir. Aynı zamanda, hiç olmazsa *Musned*-teki metnin sıhhati, bu yeni keşifle tesbit edilmiş olur, Hemmâm ve Ahmed İbn Hanbel, her ikisi de Allah'ın mükâfatına mazhar olmuşlar-

dır. Allah onlar için âhirette yalnız yüksek bir mertebe hazırlamamış, aynı zamanda, onlara bu dünyada ilim yönünden şan ve şeref ihsan etmiştir.

93. Ma'mer, Abdurrazzâk, el-Buhârî ve Muslim gibi diğer yazarlar, eserlerini, hadislerin râvilerine göre değil, mevzularına göre telif etmişlerdir. Bu sebeple Hemmâm'ın hadislerini, eserlerinin mehtelif bölümlerine dağıtmak zorunda kalmışlardır. Meselâ sathî bir bakışla Hemmâm'ın aşağıdaki rivayetleri, onun *Sahîfesini* zikreden el-Buhârî ve Muslim'in *Sahihlerinde* muhtelif bâblar altında izlenebilir. Gerek Hemmâm ile diğerleri arasında ve gerekse el-Buhârî ile Muslim arasında en küçük bir fark dahi bulunmaması, çok mühim bir keyfiyettir. Aşağıdaki tabloda, Hemmâm'ın hadislerinin sıra numarasını veriyoruz. El-Buhârî ve Muslim'de *K. kitaba*, *B. bâba* ve *No.* da o bâb içerisindeki hadîs numarasına delâlet etmektedir:

Hemmâm	el-Buhârî	Muslim
1	K. 83, eymân ve nuzûr, B.1 (başlık yok) No. 4	K. 7, cumu'a, No. 30
2	K. 43, fadâ'il, No. 23
4	K. 43, fadâ'il, No. 20
6	K. 78, edeb, B. 57 mâ yunhâ ani't -tehâsud
7	K. 7, cumu'a, No. 23
8	K. 5, mesâcid, B. fadlu salatey es-subh ve'l-asr, No. 2
10	K. 4, salât, B. tesmî' ve tahmîd No. 7
11	K. 15, hacc, B. cevâzu rukûbi'l-bedene, No. 3
12	K. 51, cenne, No. 35
14	K. 83, eymân ve nuzûr B.3 (başlık yok) No. 9
14a	K. 49, itk, B. 20 izâ daraba'l-abd
17	K. 40 elfâzu'l-edeb, B. katlu'l-heyyât ve gayrihâ No. 28
18	K. 33 imâra, B. fadlu'l-cihâd No. 5
21	K. 33 imâra, B. vucûb tâ'ati'l-umerâ No. 6 ve 7
22	K. 48 zikr ve du'â, B. ref'u-l-ilm No. 11
23	K. 61 menâkıb, B. 24 alâmâtü'n-nu buvva No. 36	K. 52 fiten, No. 21
24	aynen
25	K. 65 tefsîr, sûre 6, No. 10	K. 1 îmân, B. beyânü'z-zamân ellezî la yukbal fihî'l-îmân, No. 2
26	K. 4 salât, fadlu'l-ezâm No. 8

Hemmâm	el-Buhârî	Muslim
27	K. 97 tevhîd, B. 22 kâne arşuh, No. 2	K. 12 zekât, B. el-hass ala'n-nafaka No. 2
28	K. 43 fedâ'il, B. Fadlu'n-nazar ila'n- Nebiy. No. 1
29	K. 56 cihâd ve siyer, B. 155 el-harbu had'a	K. 32 cihâd ve siyer, B. cevâzu'l-hadâ' No. 2; + K. 52 fiten, B. la ta- qûmu's-Sâ'a hattâ yemurru'r-racul No. 29
30	K. 97 tevhîd, B. 35 yuridûne en yubeddilû No. 7
31	K. 43 fedâ'il, B. tevkîruh ve terk iksâr su'âlih No. 3
33	K. 48 zîkr ve du'â No. 6
35	K. 2 tahâre, B. hukm vulûğu'l-kalb No. 5
36	K. 5 Mesâcid ve mevâdî'u's-salât, B. salati'l-cemâ'a ve beyâni't-teş- did No. 12
37	aynen
39	K. 82 kâdr, B. 6 ilkâ'u'n-nezr, No.2
40	(kısmen) K. 56 cihâd ve siyer B. 155 el-harbu had'a	K. 12 zekât, B. el-hass ala'n-nafaka No.2
41	K. 60 enbiyâ', B. 48 ve'zkur fi'l- kitâb Meryem No. 9	K. 43 fedâ'il, B. fadli İsâ, No 7
43	K. 10 ezân, B. 72 ikâmetu's-saff	K. 4 salât, B. i'timâmî'l-me'mûm No. 11
44	aynen	K. 4 salât B. tesviyeti's-sufûf No 5.
45	K. 46 kâdr, B. hicâc Âdem ve Mûsâ No. 6
46	K. 5 gusl, B. 20 men iğteseale urya- nen; + K. 60 enbiyâ', B. 22 ve Ey yûb iz nâdâ; + K. 97 tevhîd B. 35 yuridûne en yubeddilû No. 7 K. 60 enbiyâ', B. 38
47	K. 60 enbiyâ', B. 38 ve âteynâ Dâvûde No. 1; + K. 61 tefsîr, sûre 17, No. 7
48	K. 42 ru'yâ, No. 20
49	K. 79 isti'zân, B. 4 teslîmu'l-kalîl
51	K. 65 tefsîr, sûre 50, No. 3	K. 51 cenne, B. en-nâr yedhuluhâ el- cebbârûn No. 4
53	K. 1 imân, B. İzâ hemme'r-racul bi- hasene No. 3
55	K. 1 imân, B. ma'rifet tarîkı'r-ru'yâ No. 3
57	K. 60 enbiyâ', B. 2 ve iz kâle Rab buk No. 5

Hemmâm	el-Buhârî	Muslim
58	K. 79 isti'zân, B. I, bed'u's-selâm	K. 51 cenne, B. yedhulu'l-cenne akvâm No. 2
59	K. 60 enbiyâ', B. 33 vefâtu Mûsâ No. 1	K. 43 fedâ'il, B. min fedâ'ili Mûsâ No. 4
60	K. 5 gusl, B. 20 men iğtesele uryânen	K. 2 tahâre, B. cevâz gusl uryânen No. 1; + K. 43 fedâ'il, B. min fedâ'il Mûsâ No. 1
62	K. 21 buyâ', B. tahrîm metli'l-ğaniy No. 2
63	K. 38 âdâb, B. tahrîmi't-tesemmi bi-maliki'l-emlâk No. 2
64	K. 37 libâs, B. tahrîmi't-tebahtur No. 4
66	K. 82 kadr, B. 3 Allahu a'lem bimâ kânû âmilîn No. 3	K. 46 kadr, B. ma'nâ kulli mevlûdin yûladu ala'l-fitra No. 6
67	K. 52 fiten, B. mâ beyne'n-nefhateyn No. 3
69	K. 2 tahâre, B. kerâhiyeti ğamsi 'l-mu-tavaddi' No. 5
70	K. 56 cihâd, B. 126 men ehaze'r-r-rikâb	K. 12 zekât, B. ismi's-sadaka yaka'u alâ kulli nev'in No. 8
71	K. 90 hiyâl, B. 3 zekât No. 3
72	aynen
73	K. 2 tahâra, B. nehy ani'l-bevl fi'l-mâ'r-râkid No. 3
75	K. 67 nikâh, B. 85 savmu'l-mer'e	K. 12 zekât, B. mâ enfek'al-abdu min mâli mevlâh No. 3
76	K. 48 zikr ve du'â, B. kerâhati temenni'l-mevt No. 6
77	K. 40 elfâz mine'l-edeb, B. kerâhiyet tesmiyeti'l-meb kermen No. 5
78	K. 60 enbiyâ, B. 53 başlıksız No. 7	K. 30 akdiye, B. istihbâbi islâm'l-hâkim No. 1
79	K. 49 tevbe, B. el-hadd ala't-tevbe No. 3
80	K. 48 zikr ve du'â, B. el-hass alâ zikri'llah No. 3
81	K. 2 tahâra, B. el-itâr fi'l-istinsâr No. 2
82	K. 94 temennî, B. 2 temmenni'l-hayr
84	K. 49 itk, B. 17 kerâhiyetu't-tetâvul	K. 40 elfâz mine'l-edeb, B. hukm itlâkı lafzati'l-abd No. 7
85	K. 59 bed'u'l-halk, B. 8 mâ câ'e fi sıfati'l-cenne	K. 51 cenne, B. fi sıfati'l-cenne No. 1
87	K. 32 cihâd ve siyer, B. tahlîli'l-ğanâ'im li-hâzihi'l-umme No. 1
88	K. 45 birr ve sıla, B. tahrîmi ta'zibi'l-hirra No. 4

Hemmâm	el-Buhârî	Muslim
89	K. 1 îmân, B. beyan ennehü lâ yed hulu'l-cenna illâ'l-mu'minûn No. 12 ve 13
91	K. 4 salât, B. tesbîh'r-racul ve tes- fiki'l-mer'e No. 3
92	K. 4 vudû', B. mâ yaka'u mine'n necâse No. 3	K. 33 imâra, B. fadli'l-cihâd No. 5
94	K. 45 lukata, B. izâ vecede temra	K. 12 zekât, B. tahrîmi'z-zekât alâ Rasûlillâhi No. 5
95	K. 83 ey mân ve nuzûr, B. 1 başlık sız No. 4
97	K 21 buyû', B. hükmi bey'î'l-musarrât No. 6
99	K. 92 fiten, B. 7 men hamele's-si- lâh aley nâ	K. 45 birr ve sıla, B. en-nehy anilîşâra bi's-silâh ilâ muslim No. 3
100	K. 64 mağâzî, B. 25 mâ esâbe ani 'n-Nebiy No. 1	K. 32 cihâd ve siyer, B. istidâd ğadabi- 'llah No. 1
101	aynen
103	K.2 îmân, B. 32 husni İslâmî'l- mer'i No.2	K. 1 îmân, B. iza hemme'l-abdu bi-hasene No. 2
105	aynen
106	K. 65 tefsîr, sure 112 No.2
107	K. 5 mesâcid, B. istihbâbi'l-ibrâd
108	K. 4 vudû', B.2 lâ tukbelu salâtun bi-gayri tahûrin;+ K. 90 el-hiyel fi's-salât	K. 2 tahâre, B. vücutbi't-tahâre li's- salât No. 3
109	K. 5 mesâcid, B. istihbâbi ityânî's-salât bi-vakârin No 3
110	K. 33 imâra, B. beyânî'r-raculeyn yak- tulu ehaduhumâ'l-âhar No. 3
113	K. 60 enbiyâ', B. 29 hadîsu'l-hadir No. 3
115	K. 60 enbiyâ', B. 30 başlıksız; + K. 65 tefsîr, sûre 2 ve iz kulne'd-hulû No. 1	K. 54 tefsîr, No. 1
116	K. 6 salâti'l-musâfirîn, B. emri men na'asa No. 6
118	K. 27 ey mân, B. sevâbi'l-abd No. 5
119	K. 8 salât, B. 38 defnî'n-nahâma
122	K. 97 tevhd, B. 31 kavli'llah: tu'ti'l-mulke men teşâ' No. 14
123	K. 57 ferdu'l-humus, B. 8 uhillet lekum el-ganâ'im No. 6	K. 32 cihâd ve siyer B. tahlili 'l-ġanâ'- im li-hazihi'l-umme No. 1
124	K. 91 ta'bîr, B. 30 el-istirâha
125	K 61 menâkub, B. 24 alâmâtî'n-nu buvve No. 18

Hemmâm	el-Buhârî	Muslim
127	K. 61 (in son kısmı), B. 24 alâmât en-nubuvve No. 18 (Hemmâm'ın 125 No. 1 hadisiyle karışık)
128	K. 33 imâra, B. en-nâsu tab'un li-Kurayş No. 2
130	K. 76 tıbb, B. 36 el-ayn hakkun; K. 77 libâs, B. 86 vâşime No. 1	K. 39 selâm, B. tıbb No. 3
133	K. 43 fedâ'il, B. fadli İsa No. 3
134	K. 64 meğâzî, B. 71 vefd benî Hanîfe No. 3; + K. 91 ta'bîr, B. 40 en-nefh fi'l-menâm	K. 42 ru'yâ, B. ru'ya'n-Nebî No. 5
138	K. 32 cihâd ve siyer, B. hukmî'l-fey' No. 1

94. Gerek Hemmâm'ın *Sahîfe*'sinde ve gerekse el-Buhârî ve Muslim'in eserlerinde müstereken bulunan ve fakat bu son iki İmamın Hemmâm'dan başka kimselerden rivayet etmiş oldukları hadisler bir tarafa bırakılarak yapılacak daha itinalı bir araştırma, her ikisinin de bizzat Hemmâm'ın kendisinden naklettikleri hadisleri daha çok vu-zuha kavuşturacaktır. (Burada verilen bazı notlar dolayısıyla Prof. Yusufuddin'e müteşekkirim).

95. Yukarıda verilen benzer rivayetler listesi, (yazma nüshalarda bulunmayan ve fakat Ahmed İbn Hanbel'in *Musned*'inde zikredilen bir hadis ilâvesiyle) 138 hadisten 98'inin el-Buhârî ve Muslim tarafından nakledildiğini gösterir. Bunlardan 29 hadis, her ikisi tarafından, 21 hadis yalnız el-Buhârî ve 48 hadis de yalnız Muslim tarafından zikredilmiştir. Burada, Muslim'in, Hemmâm'ın hadislerini şu ibarelerle naklettiğine işaret etmek de yerinde olur: "Ma'mer, bize Hemmâm İbn Munebbih'ten rivayet etti; Hemmâm der ki: Bu, Ebû Hurayra'nın Rasûlullah'tan bize rivayet ettiği hadistir. -Bunlardan bir miktar hadis zikretmiştir- Rasûlullah şöyle dedi..."

96. Hemmâm'ın eseri, el-Buhârî ve Muslim'in eserleriyle mukayese edildiği zaman, aralarında bir kaç asırlık bir fasıla bulunmasına ve râviler nesli ile ayrılmış olmalarına rağmen, hadislerin her hangi birinde tek bir kelime değil, çok az bir manâ değişikliği dahi görülmemesi, üzerinde ehemmiyetle durulacak bir noktadır.

97. Yukarıda vermiş olduğumuz müvazi beyanlar tablosu, meselenin bir görünüşünü ortaya koymak ve sadece örnek olarak bazı durumları zikretmek arzusu ile çıkarılmıştır. Ma'mer'in *Câmi*'i, Abdurrazzâk'ın *Musannaf*'ı v.b. kaynaklarda Hemmâm'ın hadislerini izlemek lüzumunu duymadık.

98. Bununla beraber, üzerinde durulması gereken bir nokta vardır. İşte, Hazreti Peygambere isnâd edilen hadislerin birbiri arkasından gelen bir râviler zinciri:

el-Buhârî –hadîs eseri: *el-Câmi‘ es-Sahih* (tabedilmiştir). Ahmed İbn Hanbel – hadîs eseri: *Musned* (keza tabedilmiştir). Abdurrazzâk – hadîs eseri: *Musannaf* (müteaddit yazmaları vardır). Ma‘mer İbn Râşid – hadîs eseri: *Câmi‘* (yazma nüshası bulunmuştur). Hemmâm İbn Munebbih –hadîs eseri: *Sahife* (burada takdim olunmaktadır).

Faraza, el-Buhârî, yukarıdaki isnâd zincirine istinaden bir hadîs zikretmiştir. Mademki bu eski kaynaklar elde edilmemektedir; bu takdirde her hangi bir şüpheli şüpheye düşmekte haklı olabilir ve el-Buhârî'nin doğru söylemediğini hattâ ya isnâdı, ya muhtevayı, yahutta her ikisini birden uydurmuş olduğunu söyleyebilir. Fakat, bütün bu kaynaklar emrimize âmadedir; el-Buhârî'nin her hangi bir şeyi, uydurmak veya uyduranlardan rivayet etmek suretiyle zikretmesi tasavvur olunamaz; aksine, el-Buhârî'den bir hâdisenin başına kadar uzayan kesiksiz râviler zinciri ve mufassal kaynaklar, doğruluk ve gerçeklik işareti taşımaktadır. Bu eski eserlerin son zamanlarda bulunmasıyla, her birinin doğruluğunu tahkik etmek, bizim için mümkün olmuştur.

99. Şüphesiz Hemmâm'ın yazma nüshası (Ahmed İbn Hanbel müstesnâ), el-Buhârî ve diğerlerinin telifleriyle mukayese edilemez. Bizim en fazla yapabileceğimiz iş, el-Buhârî ve Muslim tarafından muhtelif bâblarda müşterek olarak zikredilen hadisleri seçip ayırmaktır. Fakat durum, Hemmâm'ın *Sahifesini*, sırasını bozmadan ve tam olarak *Musnedinde* derceden Ahmed İbn Hanbel ile aynı değildir. *Sahifenin*, bu son zikredilen eserle yapılacak bir mukayesesinde bu husus daha çok vuzuha kavuşacaktır.:

1. Hemmâm'ın yazma nüshasıyla Ahmed İbn Hanbel'in *Musned*'inde basit bir takdim ve tehirde ibaret olan ve fakat sözleri değişmeden kalan 13. 93, 126 ve 138 No. lı hadisler müstesnâ, diğerlerinde muhteva bakımından aynı sıra vardır; istisnâ teşkil edenler, müstensihe atfolunabilir.
2. Ahmed İbn Hanbel'in *Musned*'inde beş kelimelik kısa bir hâdis vardır ki Hemmâm'ın yazmasında eksiktir. (14. No. lı hâdisin tercümesine ait futnota bakınız). Buna mukabil Hemmâm'ın yazmasında 5 No lı hadîs, İbn Hanbel'in *Musned*'ine alınmamıştır. Bütün bilginiz, müteaddit baskı hatları bulunan *Musned*'in ilk edisyonuna dayanmaktadır.

3. Hemmâm'a ait yazma nüshamız, 29 ve 40 No. lı hadislerde, "Hazreti Peygamber, harbin hile (hud'a) olduğunu söyledi" ibaresini tekrarlar. İbn Hanbel'in *Musned*'inde ise aynı ibare sadece bir defa, o da 40 No. lı hadiste zikredilmiş, 29 No. lı hadiste tekrarlanmıştır.
4. Hadisin asıl manâsına, her hangi bir surette tesir etmiyecek olan bazı ehemmiyetsiz teferrüatta tek tük okuma farkları görülür; meselâ bazısında "Allah" kelimesini, "yüce olan O'dur", diğerlerinde de "kuvvet ve kudret sâhibi O'dur" gibi hürmet ve ta'zîm ifade eden sözler takip eder. Aynı şekilde, bazılarında "Peygamber" kelimesi kullanıldığı halde diğer bazısında "Rasûlu'llah" veya künyesi "Ebu'l-Kâsım" kullanılmıştır; bunların hepsi de değiştirilebilir, fakat manâda her hangi bir değişiklik olmaz.
5. Bir kitabın yazma nüshaları içine girebilen bazı ehemmiyetsiz varyantlar bulunabilir. Şam yazma nüshası ile Berlin yazma nüshası arasında böyle farklar, yazmalarla İbn Hanbel'in *Musned*'i arasındaki varyantlara benzemektedirler. Eski metinlerin nâşirleri, bunlara alıştırtılar ve bu varyantlar nerede olursa olsun manâya tesir etmezler. Bu varyantlara, yeri geldikçe futnotlarda işaret edilecektir.

Kaynakların İsnâd Zinciri

100. Modern ilim adamları, ilmi eserlerde, olaylarla ilgili mühim beyanlarda kaynak zikrederler. Fakat dikkatle tevsik edilmiş eserlerde bile engelleyici iki mahzur bulunmaktadır: (a) Neşredilmiş eserlerde gerek baskı hatası ve gerekse başka yanlışlıklar dolayısıyla az da olsa bir değişiklik ihtimali vardır;— bizzat müellifin kendisinden dinledikten, yahut müellif, veya müelliften o eseri dinlemek fırsatını bulan kimseler tarafından teyid edilmiş bir nüshaya sâhip olduktan sonra esere güvenirse bu değişiklik vukubulmamaktadır (b) Bu devirde insan, daha evvelki kaynakları izlemeden ve sırasıyla, hâdisenin göz şahidine kadar varmadan kendisine en yakın olan kaynakla iktifa etmektedir. Hadis eserlerinde ise durum daha başkadır:

101. İlk devirlerden beri müslüman tarihçilerin —zaten hadis de İslâm peygamberinin zamanıyla ilgili tarihten başka bir şey değildir¹⁶⁷—

167 El-Buhârî tarafından telif edilen eserin tam ismi de buna şahadet edebilir: *El-Câm'us-Sahîh el-Musned el-Muhtasar min umûri Rusûli'lâhi ve eyyâmih.*

ve diğer nakilcilerin başlıca hususiyetleri, haberlerinin kaynaklarını ve kaynaklarının kaynaklarını, hâdiseye kendi gözleriyle şahid olan veya konuşmayı kendi kulaklarıyla işiten kimselere kadar yükselerek onu teferruatla zikretmektir. Kalküta Üniversitesi Profesörlerinden Muhammed Zubeyr Sıddîkî, (yakın kaynakla iktifa etmeyip hâdis ile râvi arasındaki bütün vasıtaları takip etmek)le ilgili bu metodun, müslümanlar tarafından nasıl ihdas edildiğini ve daha eski medeniyetlerin, hattâ bugünün insanların bunu nasıl güçlkle kavrayabildiklerini gösteren mühim bir makale yazmıştır ¹⁶⁸.

102. Hemmâm'ın *Sahîfesinin* Şam nüshasında bulunan isnad veya birbirini takip eden râviler zinciri şöyledir: Muhammed İbn Abdîrahmân el-Bandahî, Muhammed İbn Ahmed el-İsfahânî'den; o, Abdu'l-Vehhâb İbn Muhammed İbn Menda'dan; o, babası Muhammed İbn İshak İbn Menda'dan; o, Muhammed İbnu'l-Huseyn el-Kattân'dan; o, Ahmed İbn Yûsuf es-Sulemî'den; o, Abdur'r-Razzâk İbn Hemmâm İbn Nâfî'den; o, Ma'mer İbn Râşid'ten; o, Hemmâm İbn Munebbîh'ten; o, Ebû Hurayra'dan; o da Hazreti Peygamberden. Bütün zincir, 575 senelik bir devir üzerinde uzanır.

103. Fakat, insan hata yapmağa müsteaddır ve her halde müstensihnin dikkatsizliği sebebiyle aradaki bir isim unutulmuştur. Zira, bu sekiz râvi halkasından dördüncüsü olan Muhammed İbn İshâk İbn Menda'nın, eseri, Muhammed İbnu l-Huseyn el-Kattân'dan dinlediği açıklanmıştır; halbuki aslında İbn Menda 310 H./922 senesinde doğduğu zaman, hocası olduğu söylenen el-Kattân sekiz sene önce, yani 302 H./914 te ölmüş bulunuyordu ¹⁶⁹. Bu durumda her ikisinin de hoca-talebe münasebetinde bulunamayacakları tabiidir ve İbn Menda'yı el-Kattân'a bağlayan bir râvi halkası unutulmuştur.

104. Bunun bir istinsah hatası olduğu ve tam bir râvi halkasının kâtibin gözünden kaçtığı anlaşılmaktadır; hatanın anlaşılmamasının sebebi de isnâd zincirinde yalnız bir isim, yani tek bir halka olmasıdır. Ayrıca, bu ve müteakıp isim halkaları, bir tesadüf eseri olarak benzer kelimelerle başlamaktadır ve bunun neticesi kâtib, isnad zincirinin bir râvi halkasını atlamıştır.

105 Bu görüşün istinad ettiği husus, Abdu'l-Vehhâb İbn Menda'nın, tahsilini babasından almış ve Hemmâm'ın *Sahîfesini* de yine on-

168 Bkz. *Es-Seyru'l-hâsîs fî târîhi tedvini'l-hadis*. Da'iratu'l-Ma'ârif toplantısında okunmuş ve bilahare neşredilmiş tebliğ (Haydarabad Dekkan 1358 H./1939), 43-55.

169 Es-Sem'ânî, *Ansâb*: § Kattân.

dan rivayet etmiş olmasıdır; keza Muhammed İbnu'l-Huseyn el-Kattân da oğlunu yetiştirmiş ve hadîs rivayet etmiştir. Buna, es-Sem'ânî'nin, biyografik eseri olan *Kitâbu'l-ensâb*'taki bir ifadesi şahadet etmektedir. Buna göre yukarıda zikredilen isnâdın tam şeklinin şöyle olması gerekmektedir: “Bize babam İmam Ebû Abdillâh muhammed İbn İshâk rivayet etti ve dedi ki: Bize [–Ebû İshâk İbrahim İbn Muhammed İbni'l-Huseyn el-Kattân rivayet etti ve şöyle dedi: Bize babam imam] ¹⁷⁰ Ebû Bekr Muhammed İbnu'l-Huseyn rivayet etti...”

106. Şuna da işaret edebiliriz ki, “Muhammed İbn İshâk”tan hemen sonra “Ebû İshâk” ismi gelmektedir. Yine “bize babam İmam rivayet etti” sözleri, iki dizide birbiri arkasına tekrarlanmıştır. Buradan, kâtibin gözünün niçin oyuna düştüğü kolayca anlaşılabilir ve başka kimseler de hatayı farketmediklerine göre, bunda kâtibin kusuru yok demektir. Bu isnadda bir veya iki değil on iki kişilik bir isim listesi vardır ve tesadüfen bir isim terkedilmiş olsa bile kitap veya hadîsin asıl metni değişmez.

107. Fakat bu hata ne zaman yapılmıştır? Bu suali cevaplandırmak mümkündür. Hata, yalnız Şam nüshasında değil, aynı zamanda Berlin nüshasında da vardır ve her iki yazma nüshadaki isnadlar, Abdu'l-Vehhâb İbn Muhammed İbn Menda isminde birleşmekte ve yukarıda da görüldüğü gibi, ileriye doğru aynı şekilde devam etmektedir. Buna göre, sanki hata, yalnız Abdu'l-Vehhâb İbn Menda için hazırlanan yazma nüshaya girmiş gibidir.

108. Mamafih, teferruat ve şekliyattan ibaret olan bu hatanın, vukuundan iki yüz sene önce tahkik edilmiş olan asıl metne her hangi bir suretle tesiri olmamıştır; bu metin aynı zamanda bir başka müellif, Ahmed İbn Hanbel tarafından da muhafaza edilmiştir; bu gün her iki kaynağı –Ahmed İbn Hanbel'in *Musned*'i ile Hemmâm'ın *Sahîfe*'sini –mukabele edecek olursak ikisinin de aynı olduğunu görürüz. Keza yukarıda bahsettiğimiz müstensih hatasının da asıl kitaba hiç bir şekilde tesir etmediği tesbit edilmiş olur. Bundan başka Ahmed İbn Hanbel'in *Musned*'i şunu da isbat etmiştir ki, kendisini takip eden asırlarda hadîşçiler, Hemmâm'ın *Sahîfesinin* doğruluğunu idame ettirmek hususunda hiç bir muvaffakiyetsizliğe uğramadıkları gibi, aynı *Sahîfe*'nin yenice keşfedilen yazma nüshaları da Ahmed İbn Hanbel'in, Hemmâm'ın *Sahîfesini* ilmî doğruluk ve dürüstlüğün hâkim olduğu bütün endişelerle muhafaza ettiğini teyîd etmiştir. Ahmed İbn Hanbel, elbette ki ölümünden onbir buçuk asır sonra ilmî eserinin sıhhat ve doğru-

170 Köşeli parantezler içindeki kısım, yazmanın müstensih tarafından istemiyerek atladığı muhtevaya delâlet etmektedir.

luğunun yeniden tetkike tabi tutulacağını tahayyül edemezdi. Hemmâm'ın *Sahîfesinin* nakli hususunda onun son derece dikkatli olduğu görül-
dükten sonra, *Musned*'in diğer kısımlarında da hilekâr sayılması için
hiç bir sebep yoktur.

109. Hemmâm İbn Munebbih 101 H./719 senesinde vefat etmiş-
tir. Onun, bu *Sahîfe*'nin mülkiyetini, Ebû Hurayra'nın ölüm tarihi
olan 58 H./677 den önce ele geçirmiş olması gerekmektedir. Şimdi,
1372 H./1953¹⁷¹ de 13 asırdan fazla bir zaman geçtiği halde *Sahîfe*'nin
metninde tek bir değişiklik dahi olmamış, her şey olduğu gibi nakle-
dilmişdir. Bu itibarla, Hz. Peygamberin ağzından çıkan bu sözlerin işi-
tilmesiyle, onların Ebû Hurayra tarafından yazılması arasında geçen
kısa zaman içerisinde metne tesir edecek bir değişiklik yapılmış olması
da düşünülemez. Ayrıca bu hadisler, yalnız Ebû Hurayra tarafından
değil, ondan ayrı olarak diğer sahabiler tarafından da rivayet edilmiş
ve her rivayetdeki isnâd zinciri başka başka olmuştur. Bazı hadisler,
muhtelif sahabiler tarafından nakledilmiş ve hepsi de aynı vâkı'ayı
haber vermiştir. Eğer mevzuu uzatmak korkusu ve dolayısıyla sıkıntı
tehlikesi olmasa idi Ebû Hurayra'ya ilâveten Hemmâm'ın *Sahîfesi*-
nin ihtiva ettiği hadislerin her birinin bize kadar gelen manâlarla nasıl
muhtelif sahabiler tarafından da rivayet edildiğini ve her birinin diğer-
leri tarafından nasıl desteklendiğini ve teyid edildiğini mufassal bir
şekilde göstermek kolay olurdu. Muhtelif sahabiler, kendi hâfizaların-
dan Hazreti Peygamberin sözlerini aynı sözlerle ve fakat her biri kendi-
rivayetini diğerlerinden ayrı olarak naklettiği için, Ebû Hurayra'nın
bu gibi şartlar altında metinle ilgili her hangi bir hileye başvurmaması
çok güçtür. Bu hadisler, 3 üncü ve 4 üncü asırda el-Buhârî, Muslim
veya dört sahîh kitabın müellifleri tarafından da uydurulmuş olamaz.
Bunlar, hakikatte ilk devirlerden itibaren tam bir doğruluk ve güven
hissi ile muhafaza ve nakledilmiş olduklarına inanılarak onlar tarafın-
dan kitaplarında bir araya getirilmişlerdir.

110. Bu vâkı'alar, bizim hadis kitapları üzerindeki itimad ve güve-
nimizi kuvvetlendirir ve ilim adamlarının zihinlerinde derin izler bırakır.

Nüshaların Tavsifi

111. Biz şimdiye kadar Hemmâm'ın *Sahîfesinin* yalnız iki yaz-
ma nüshasını gözönünde bulundurduk; neşrettiğimiz nüsha¹⁷², her iki
nüshanın mukabelesinden sonra hazırlanmıştır. Bu nüshalardan kısac-
ca bahsetmek faydalı olacaktır.

171 Bu eserin Şam'da ilk arapça neşrinin tarihi.

172 Bunlar iki Şam ve iki Haydarabad neşri olup arapça metni ihtiva etmektedir. Son
ingilizce neşrinde ise maalesef yalnız ingilizce tercümesiyle iktifa olunmuştur.

112. (a) **Berlin Nüshası** Bu nüsha, Berlin Arapça Yazmalar Kataloğunun 1384 We 1797 No. sında kayıtlıdır. Koleksiyon, ikinci dünya harbi (1939) ne kadar Berlin Devlet kütüphanesi (Staatsbibliothek) nde bulunuyordu; harp esnasında emniyet tedbiri olarak Tübingen şehrine nakledilmiştir ve halen oradadır (1960). Hemmâm'ın *Sahîfe*'si, risaleleri ihtiva eden bir mecmua içerisinde 54 ile 61 inci varaklar arasında 8 varak olarak yer alır. *Sahîfe*, aslında 10 varak olmakla beraber iki varağı noksandır. Ebadi 12,5 X 17,5 cm. dir; her sahîfede 19 satır vardır. Her hadîs, kırmızı mürekkeple yazılmış ve *qâle* "ve dedi" sözleriyle başlar. Berlini ziyaretim esnasında hepsini kendi elimle istinsah ettim ve nüshama şu hâtimeyi ekledim:

"Muhammed Hamîdullah, bunu 1351 H. den bir gün önce Arefe günü, Berlin'de Prusya Hükûmetinin Devlet Kütüphanesinde mahfuz bulunan asıl metinden kelime kelime istinsah etti ve onu imkânı nisbetinde ashyle mukabele etti".

113. Bu iki noksan varak bir yana, Berlin nüshası, tanınmış hocalar tarafından metin olarak kullanılmış ve rivayeti için icazet verilmiş orjinal bir nüsha olmayıp, sadece icazet verilmiş bir nüshanın kopyesidir. Netekim müstensih İbrahim İbn Suleymân der ki: "Ben bunu, 1100 senesi Rabî'ul-evvel ayının 17 inci Pazartesi günü sabahleyin, İsmâ'il İbn İbrahim İbn Camâ'a'nın 856 senesi 16 Rabî'ul-evvel Cuma tarihli nüshasından istinsah ettim".

114. Biz mütevazî araştırmamıza, Brockelmann¹⁷³ a müracaatla başladık; ve maalesef onun bir çok fâhiş hatalar yapmış olduğunu gördük: Brockelmann bu *Sahîfe*'yi Hemmâm İbn Munebbih'in ismi altında zikretmemiştir; uzun bir araştırmadan sonra ve ancak bir tesadüf neticesi gördük ki Brockelmann bunu, Abdu'l-Vehhâb İbn Muhammed İbn İshâk İbn Menda (Ö. 473 H. /1082) ya nisbet etmiş ve şöyle demiştir: "Onun eserleri arasında Ebû Hurayra (Ö. 58 H. /777) dan rivayet edilen Hemmâm İbn Menda (aynen) (Ö. 151 H. 748) nın *Sahîfe*'si vardır".

173 Onun almanca GAL (veya Arap Edebiyatı Tarihi) i, aslında bir kataloglar katalogu olup ismin delâlet ettiği bir eser değildir. Kısaltmalarla dolu 5 bin kadar sahîfeyi ihtiva eden beş büyük ciltlik bu eserde, malûm bütün arapça eserler, yazma nüshalarının halen bulunduğu kütüphaneler ve tabolunanların tarihleri zikredilmiştir. Eserin alfabetik sıraya göre tanzim edilmiş müellif ve kitap isimlerini ihtiva eden iki indeksi vardır; burada tabiatıyla cild, sahife ve satır zikri düşünülmemiştir; çünkü bir baskıdan diğerine değişme daima olagelir. *Sahîfe* veya Abdu'l-Vehhâb İbn Muhammed İbn Menda isimleri altında I. cilde; keza Supplement ve tashihli tab'mın I. cildlerine bakınız. Bu eserin, Osmaniye üniversitesi adına Urdu dilinde yapmış olduğum tercümesi, 1948 Haydarabad ihtilâli esnasında imha edilmiş olabilir. Aynı eserin arapçaya tercümesi hakkında da bir proje vardır. Bunun halen tahakkuk ettirildiğini biliyorum.

115. Bu hata yalnız GAL in ilk tab'ında değil Supplement'te ve yine birinci cildin tashihli tab'ında da tekrar edilmiştir. İsim Hem-mâm İbn Munebbih olduğu halde o, "Hemmâm ibn Menda" yazmış, aynı şekilde ölüm tarihinde de hata yapmıştır: Gerçek tarih, 151 H. değil 101 H. dir. (131 H. tarihini vermiş olsaydı, yukarıda da izah edildiği gibi, mesele anlaşılırdı). Bu eserin Abdul'-Vehhâb İbn Menda-ya nisbetinde ise daha büyük hata yapmıştır. Halbuki Abdu'l-Vehhab *Sahife*'nin müellifi değil sadece bir râvisi veya güvenilir bir hocasıdır.

116. (b) **Şam Nüshası:** Şam nüshasının, Berlin'deki eşine üstünlüğü, parlak güneş ışığının iğreti ay ışığına üstünlüğü gibidir. Berlin nüshasının aksine bu nüsha, öğretim maksadiyle yapılan dersler esnasında tanınmış hocalar tarafından kullanılmıştır. Eser, Zâhiriye Kütüphanesinde bulunmaktadır. Kalküta Ünivetsitesinden Prof. Muhammed Zubeyr Sıddıkî, onun mevcudiyetinden bana bahsetmişti. Dr. Salâhu'd-Dîn Munacced'in yardımlarıyla bir fotokopisini elde ettim. Gerek şahsım adına ve gerekse kitabın neşrinden sonra ondan istifade edecekler adına her ikisine de teşekkür etmeyi zevkli bir borç bilirim.

117. Şam nüshası da risalelerden mürekkep bir cildin içinde yer alır, haddizatında tam bir nüsha olarak temayüz etmiştir. İstinsah tarihine göre Berlin nüshasından daha eskidir ve Hicrî 6/Milâdî 12nci asra aittir. Öğretim ve dinlenme maksatlarıyla kullanılmış orjinal bir nüsha vasfında olup kullanılması için verilen icazetlerle ilgili kayıt ve müteaddit imzaları ihtiva eder. Bunlar arasında meşhur *Târîhu Dimâşk* müellifi İbn Asâkir, bu nüshayı kullanarak ondan ders verenlerden biri olarak görülür. Hattı güzel olmakla beraber, müstensih, çok defa harfleri noktalamayı ihmal etmiştir. Her bir sahifede 21-23 satır vardır. Elimde bulunan fotokopi, Berlin nüshasıyla aynı ebaddadır. Şam nüshası, Ehli Salip harfleri esnasında bir Mısır Nüshası esas alınarak istinsah edilmiştir. Nüshanın ihtiva ettiği arz ve semâ' kayıtlarından, harbin karışık zamanlarında bile, müslüman âlimlerin ders esnasında riayet ettikleri âdât ve âdâbı öğreniyoruz. Fakat burada teferruata girmeye lüzum yoktur.

118. Müstensihler, her iki nüshanın da kenarlarında metnin bazı rivayet ihtilâflarına işaret etmişlerdir:

No. 19	اواخر	veya	ادخر
No. 31	تركتكم	veya	تركتم
No. 58	يحييون	veya	يحيونك
No. 58	فزادوا	veya	فزاوه
No. 83	بطعام	veya	بطعامكم

Bu muhtelif okunuşlar, kendi siyak ve sibakları içerisinde, manâ üzerinde her hangi bir tesir icra etmezler. Ahmed İbn Hanbel'in *Musned*'inin kenarında da bu varyantlardan bazılarına işaret edildiğini görürüz. *Musned*'in, şimdi elde metni kontrol etmek için, ilk tabedildiği zamana nisbetle daha fazla nüshası bulunduğundan, halen tabedilmekte olan yeni nüshanın, yukarıda zikredilen varyantların geri kalanlarına işaret etmesi mümkündür. Bu varyantların, İbn Hanbel'in *Musned*'inde de bulunmaları, onların çok eski olduklarına delâlet eder. Bunlar, muhtemelen Ma'mer zamanından kalmış olabilirler; zira Ma'mer *Sahîfenin* tamamını Hemmâm'ın ağzından dinlememiştir: Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Hemmâm bizzat kitabı okumuş¹⁷⁴ olmakla beraber, yaşlılığı dolayısıyla yorulduğu zaman talebesi Ma'mer, mutad rivayet müsadesi (icazet) elde etmek için metnin geri kalan kısmını kendi nüshasından okumağa başlamış ve Hemmâm da onu dinlemiştir. İhtiyarlık icabı, kendisine okunan şeylere kâfi derecede dikkat edememiş olması mümkündür. Eski arapça yazılardaki eksiklikler, mukabele yolu ile, yani metin, ona tam manasıyla vâkıf olan dinleyici huzurunda okunmak suretiyle kontrol edilirdi. Bu gibi haller, daima beşerî zaafa maruzdur.

Hadîslerin Yazılmasıyla İlgili Yasaklar

119. Yukarıda da zikredildiği gibi, hadîslerin yazılmasının yasak olduğuna delâlet eden ve Hazreti Peygamberin veya ashabından bazılarının bu husustaki söz ve görüşlerini nakleden bir takım hadîsler vardır. Bunları da incelemek, mevzumuzu tamamlamak bakımından faydalı olacaktır.

120. Bu hususta gelen en mühim haber, onu Hazreti Peygambere isnâd eden Ebû Sa'îd el-Hudrî'nin haberidir ¹⁷⁴:

“Benden, Kur’andan başka (işittiğiniz) bir şey yazmayınız. Her kim benden Kur’andan başka (işitmiş olduğu) bir şey yazdı ise onu imha etsin”.

Aynı hadîs, Ebû Hurayra tarafından da rivayet edilmiştir ¹⁷⁵. Yukarıda adı geçen Ebû Sa'îd el-Hudrî, diğer bir hâdiseyi şöyle nakleder ¹⁷⁶:

¹⁷⁴ El-Hatîb, *Takyîdu'l-ilm*, (Dimaşk 1949), s. 29-32 ve aynı eserin nâşirine göre İbn Kuteybe, *Muhtelifu'l-hadîs*, s. 365; İbn Hanbel, *Musned*, III. 31; İbn Ebî Dâvûd?, *Kitâbu'l-me-sâhif*, 2b; ed-Dârimî, *Sunen*, I. 119, b. 42.

¹⁷⁵ *Mecma'u'z-zevâ'id*, I. 151 (keza *Takyîd* nâşiri tarafından zikredilmiştir.)

¹⁷⁶ El-Hatîb, *Takyîdu'l-ilm*, (Dimaşk 1947), s. 32-33; et-Tirmizî, *Sunen*, 39: 12

“Hadîs yazmak için Hazreti Peygamberden izin istedim; fakat reddetti” Aynı haberin, ed-Dârimî’nin *Sunen*’indeki bir başka şekli şöyledir ¹⁷⁷: “Bazı kimseler, Hazreti Peygamberden (işitmiş oldukları şeyleri) yazmak için izin istediler; fakat Hazreti Peygamber reddetti”. Maamafih aynı sahabîden gelen diğer bir haber müsbet gibidir, fakat kapıyı açık bırakmıştır. Ebû Sa’îd der ki ¹⁷⁸: “Biz, Kur’ân ve teşehhüdden başka bir şey yazmazdık” ¹⁷⁹.

121. Yine bu konuda gelen Zeyd İbn Sâbit’in rivayeti ise şöyledir: “Allah’ın Resûlü, bize hadislerinden hiç bir şey yazmamamızı emretti” ¹⁸⁰.

122. Görünüşe göre bir ve aynı hâdise ile ilgili bu haberlerin hiç birinde emrin sebebi veya siyak ve sibakı kesin olarak açıklanmamıştır. Siyak ve sibaktan mahrum bir söz bazan garîb durumlar yaratabilir. Netekim, bir Kur’ân âyeti (4: 43) nin noksan okunmasıyla meydana gelen böyle bir nükte çok meşhur olmuştur: “Namaza yaklaşmayın”.

123. Yukarıdaki haberler durumu izah etmezler; fakat Ebû Hurayra’nın isminin zikredildiğini görünce devrin tesbiti için bir ip ucuna sâhip oluyoruz. Ebû Hurayra, 7 H. senede Hayber savaşı esnasında Yemen’den gelerek İslâmiyeti kabul etmişti ¹⁸¹. Yine malûmdur ki, 3 H. senede Ebû Sa’îd el-Hudrî ve Zeyd İbn Sâbit, Uhud savaşına gönüllü olarak iştirak etmek arzusunda bulundukları zaman, Hazreti Peygamber, yaşlarının küçük olması dolayısıyla onların bu tekliflerini reddetmişti ¹⁸². Ebû Hurayra tarafından nakledilen diğer bir hâdise – gerçi ondan rivayet eden Abdurrahmân İbn Zeyd biraz zayıf addedilirse de – meseleyi az çok vuzuha kavuşturmuş görünür. Ebû Hurayra der ki: “(bir gün) hadîs yazarken Rasûlullah yanımıza geldi ve ne yaptığımızı sordu. Senden işittiğimiz hadîsleri yazıyoruz, dedik. Bunun üzerine bize şöyle hitap etti: Allah’ın Kitabından başka kitap mı istiyorsunuz? Sizden önceki kavimler de Allah’ın Kitabından başka kitaplar yazdıkları için dalâlette kalmışlardır”. Aynı haberin ikinci bir rivayetinde Ebû Hurayra’nın şu sözleri de ilâve edilmiştir: “Bu sebeple, bütün yazılanları açık bir meydanda topladık ve yaktık”. Yine diğer bir rivayet, buna benzer ve daha kat’î bir ifade

177 Mukaddime, b. 42. 178) Ebû Dâvûd, *Sunen*, 24: 3 (K. ilm, b. fî kitâbi’l-ilm).

179 Teşehhud, namazın bir kısmını teşkil eder; Kur’ânda yoktur, fakat Hz. Peygamber tarafından emredilmiştir; bu bakımdan bir hadîstir.

180 El-Hatîb, *Takyîdu’l-ilm*, s. 35. 181) İbn Abdî’l-Barr, *İsti’âb*, § Kunâ, No. 375.

182 el-Makrizî, *İmâ’u’l-esmâ*, I. 119.

taşıır: “Ah, Allah’ın Kitabına eş bir kitab; Kitâbu’llah’ı saf tut ve onu kirletme”¹⁸³. Yukarıda adı geçen Abdurrahmân İbn Zeyd tarafından rivayet edilen Ebû Hurayra’nın haberlerinden biri de şöyledir: “Hazreti Peygamber, bazı kimselerin hadîs yazdıklarını işitmişti. Bu sebeple (câmile) minbere çıktı ve Allah’a (mutad) hamd’u senâda bulunduktan sonra şöyle dedi: Bu yazdığınız kitaplar nedir? Ben bir beşerim; kimin yanında bu kitaplardan varsa (onları bana) getirsin”¹⁸⁴.

124. Bütün bu haberlerin şu hâdise ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır: 7 H./628 senesinde veya biraz daha sonraları bir gün, Peygamber çok mühim ve şâyânı dikkat bir konuşma yapmıştı. –Bu konuşma, Hemmâm’ın *Sahîfesindeki* 22, 25, 29, 125 ve 127 no. lı hadîslerde görülen ve İslâmiyetin gelecekteki başarılarının mucize kabilinden önce-den haber verilmesiyle ilgili olabilir –.İşte bu sıralarda Yemen’den bir gemi dolusu yolcu gelmiş, İslâmiyeti kabul etmiş ve memleketlerindeki emniyetsizlikten, İslâmiyete karşı duyulan düşmanlık hissinden şikâyetle bulunmuşlardı; bunun üzerine Peygamber, Yemenlilerin gayretlerini övmüş ve Yemen’le bir çok ülkelerin yakın bir gelecekte İslâm hâkimiyetini (pa Islamica) tanıyacaklarını mucize kabilinden haber vermişti. Bu Yemenlilerden bazıları okuma yazma biliyorlardı. Okumak ve ezberlemek maksadiyle Kur’ân sûrelerinin bir nüshasını da çıkarmışlardı. Bu kimseler, Peygamberin bahis konusu konuşmasını işitince, samimiyetle onu da yazmak istediler ve bazıları, Kur’ân nüshalarının boş kalan kenarlarına Peygamberin hutbesini yazdılar. İşte belki de bu sebepten Hazreti Peygamber “Kitâbu’llah’ın saf tutulmasını ve kirletilmemesini” emretti¹⁸⁵, Şüphesiz yeni müslüman olan bu kimseler, aynı dilde olan metinleri karıştırırlar, Kur’ân ve hadîsi birbirinden ayırt edemezlerdi.

125. Eğer tahminimiz doğru ve mesele mucize kabilinden önce-den haber vermeğe müteallik ise, Peygamber tarafından gayb âleminde görülen ve Allah’ın geleceği bilmesine taalluk eden şeylerin, halk tabakalarının anlayışına bırakılması halinde kadere güvenip esbaba tevessülü terkedecekleri tabiidir. Ayrıca, Vahiyle Allah’ın takdir ettiği gayb âlemini ruh gözü ile görüş arasında ancak zeki insanların idrak edebileceği büyük bir fark vardır. Peygamber tarafından gayb âleminde

183 Bütün bu haberler için bkz. el-Hatib, *Takyidu’l-ilm*, s. 33–34; İbn Hanbel, *Musned*, III. 12–13.

184 el-Hatib, aynı eser, 34–35.

185 Halife Omer’in daima tekrarladığı buna benzer sözlerinden biri şudur: “Kur’ân’ı diğer bütün şeylerden ayrı tut”. Bkz. İbn Sa’d, *Tabakât*, VI. 2.

görülen şeylerin vücudu, mutlak surette doğrudur, ancak bunlar, olduğu gibi anlaşılamaz, rüyada görülen ve hususi bir mahiyet ve derunî bir manâ taşıyan şeyler gibi, izaha muhtaçtırlar.

126 . Bu nazariye, -hadîs kitabedinin yasak olduğu hakkında Peygamberin sözünü nakleden ve sofu, tarafısız, biraz müfrit mizacı, daima hadîslerin kelimesi kelimesine icrasını isteyen bir kimse olarak tanınmış aynı -Ebû Hurayra'nın bizzat kendisi tarafından yukarıda da zikrettiğimiz gibi, "hadîse ait bir çok kitap" yazmak suretiyle desteklenmiştir. Eğer Peygamberin bu yasağı, resmî, daimî ve her bakımdan mükemmel olup, hususi bir durum veya geçici bir maslahat icabı olmasa idi, Ebû Hurayra mizacında bir şahsın kitap üstüne kitap yazması imkân harici olurdu.

127 . Aynı şey İbn Abbâs hakkında da söylenebilir. O da Hazreti Peygamberin hayatında gençler gurubuna mensub idi ve rivayete göre¹⁸⁶ o da hadîslerin yazılmaması fikrini ileri sürmüştü; bununla beraber yukarıda, onun pek çok kitap telif ederek diğerlerini nasıl geride bıraktığını gördük.

128 . Müslüman Araplar arasında ilmî temayül, İslâmiyet tarafından öğrenmeğe karşı verilen hızla başlamıştı. Kur'ân, arapça olarak toplanıp yazılmış ilk mensûr eserdi. Peygamberin konuşmaları da aynı dil ve uslûba sâhipti. Kur'ân vahyolunmakta ve Araplar, İslâmiyete giriş yolunda idiler. Âyetler, diğer yazılarla karıştığı zaman -bu gün su ile yağın karışması gibi - hemen ayırt edilebilecek şekilde kitlelerin hâfızalarına henüz yerleşmemişti.

129 . Bunun neticesi ve zarurî bir müterafığı olarak, şuna da işaret edilebilir ki zamanın elyazısı, umumiyetle kaba idi ve gelişmesi için uzun bir zamana ihtiyaç vardı. Hattâ burada şu hususa da temas etmek gerekmektedir. Bu sıralarda Arap yazısının Yemen'de bilinip bilinmediği bile şüphelidir. Ebrehe Peygamberin bir muasırır ve onun Yemendeki yazısı, Arap yazısı olmayıp *musned* veya Himyerî yazısıdır. (Ebû Hurayra, Medîne'ye geldiği zaman Arap yazısını biliyor mu idi?). Medîne'ye gelince, bu şehirde, komşu Arap çocuklarına yazı öğretenlerin yahudiler olduğuna dair gelen haberler vardır¹⁸⁷. Bu durumda Ebû Sa'îd el-Hudrî ve Zeyd İbn Sâbit'in (Arap dilinde kullanmak maksadiyle) ilk defa İbrani yazısını öğrendikleri ve yukarıda

186 El-Hatîbu'l-Bağdâdî, *Takyîdu'l-'ilm*, s. 36-40.

187 el-Balâzurî, *Futûh*, s. 473.

da zikrettiğimiz gibi, Bedir savaşında harp esirlerinin, kendilerini kurtarmak için fidiye olarak Medîneli müslüman çocuklara yazı öğretmelerinden sonra Arapçanın girdiği düşünülemez mi?

130. Kur'ân'ın bütünlüğünü ve doğruluğunu koruma arzusu, Peygamberi, hal ve şartların icabına göre ihtiyatî tedbirler almağa sevk etmiştir. Bu tedbirler tabiatıyla geçici olmuştur.

131. Burada, şuna da işaret edilebilir ki, elimizde bir taraftan nehiyle ilgili sözler bulunsa bile, diğer taraftan hadîslerin yazılmasıyla ilgili sahîh hadîsler de vardır. Yukarıda Medîne Şehir Devletinin hudutlarının Peygamber tarafından yazılı olarak tesbit edildiğini ve bu vesikanın Râfi' İbn Hadîc tarafından muhafaza edildiğini zikretmiştik. Bu aynı sahabî der ki: "Biz, Resûlu'llaha, senden bir çok şeyler işitiyoruz; bunları yazabilir miyiz, dedik. Hazreti Peygamber şu cevabı verdi: Yazınız, bir beis yoktur"¹⁸⁸.

132. Keza Abdullah İbn Amr İbni'l-Âs'ın da hadîs yazdığını kaydetmiştik. Bu işe nasıl başladığı, yine kendisi tarafından izah edilmiştir: "Hazreti Peygambere gelerek şöyle dedim: Ya Rasula'llah, senin söylediklerini başkalarına nakletmek istiyorum. Bu sebeple hâfızamdan ve yazımdan istifade etmek istedim; eğer buna rıza gösterirsen...? Peygamber şu cevabı verdi: Eğer böyle ise hâfızanla birlikte elinden faydalan"¹⁸⁹.

133. Bütün bunlar, Hazreti Peygambere atfedilecek hiç bir yalan ve yanlışın bulunmadığını gösterir. Ezberlenmiş ve yazılmış olan bir metinde hata yapma ve unutma ihtimali vardır. Beşerî kabilîyetin kayıtları içinde bu nevi hatalardan kurtuluş yolu, her iki metodenin da birarada kullanılmasıdır; öyle ki birinde tesadüfen bir hata olmuşsa, bu hatayı tashih edebilmek için diğerinden faydalanabilisin.

134. Daha ihtiyatlı bir tedbir metodu, okuma-dinleme (kıraat-semâ) işidir yani yazının orjinalı ile kopyesinin, müellifin veya orjinaline vukufu olan diğer tanınmış mütehasşısların huzurunda mukabelesidir. Bu mukabeleinin ehemmiyeti, çok erken devirlerde, sahabe zamanında kabul edilmiş bulunuyordu. Bu hususta Hişâm İbn Urva der ki: "Babam, nüshamı bitirip bitirmediğimi sordu; evet, dedim. O devam etti: Karşılaştırdın mı (arzettin mi)? Hayır, dedim; bunun üzerine bana şunu söyledi: O halde yazmamışsın"¹⁹⁰.

188 El-Hatîb, aynı eser, 72-73.

189 Ed-Dârimî, *Sünen*, Mukaddime, b. 43 (men rahhasa fi kitâbeti'l-ilm).

190 Manâzir Ahsan Gılânî, *Tedvin-e-Hadis*, s. 199; el-Hatîb, *Kifâye*, s. 237.

135. Bu mesele ile ilgili olarak İbnu'l-Kayyim tarafından şu izahat verilmiştir: “Hazreti Peygamberden, hem hadîslerin yazılmasını yasak eden ve hem de yazılmasına cevaz veren bazı sahîh haberlerin geldiği doğrudur; fakat yazılmasına cevaz veren haberler muahhardır ve diğerlerine karşı nâsîh hükmünü taşırlar”¹⁹¹.

136. Netice Hazreti Peygamberden, (hadîslerin yazılması leh ve aleyhinde) birbirine zıt haberlerin gelmiş olması, sahabe üzerinde her hangi bir şaşkınlığa sebep olmadığına göre, böyle bir şaşkınlığın bizim için de bahis konusu olmaması gerekir. Her şey kendi siyak ve sibakı içinde mutalaa edilmeli ve başlıca gaye gerçeği, yalnız gerçeği bulup çıkarmak olmalıdır. Hadîslerin yazılmasına karşı Hazreti Peygamber tarafından konulan yasak, umumî ve mutlak olsa idi, ne Ebû Bekr ve ne de Omer bundan habersiz kalamazlardı. Yukarıda da gördüğümüz gibi, Hazreti Peygamberin yakınlarından olan bu iki sahabî, hadîsleri toplamışlar, veya hiç olmazsa bu işi yapmak istemişlerdir. – Gerçi bunlardan birinin, yazdıklarını hemen imha ettiği, diğerinin de toplama işinden vazgeçtiği doğrudur; fakat bu hareketlerden hiç biri, Peygamber tarafından verilmiş kat’î bir emre istinad etmiyordu. – Bütün bunlar, haddizatında hadîslerin yazılması aleyhindeki emrin, umumî ve herkese şâmil olmadığına kâfi birer delildir.

Son Mülâhazalar

137. Hadîslerin şumûllü bir tedvîn ve tasnifi tarihinde, her hangi bir hâdise ile ilgili malûmata ilk elden sâhip olmakla berber, ilmî kabiliyeti bulunmayan kimselerden nasıl haber toplandığı, *talebu'l-ilm* yolunda nasıl hiç bir taşın kaldırılmamış olarak bırakılmadığı ve hiç bir meşakatten kaçınılmadığı; ilk ferdi hâtıraların nasıl hazırlandığı, sonra da mahal ve bölgelere ait ve daha geniş teliflerin, Hazreti Peygamberin söz ve fiilleriyle ilgili bütün muteber haberleri biraraya getirdikleri; rivayetlerin sıhhatini araştırmak maksadıyla edebî tenkid metodlarını şâmil çeşitli ilim dallarının nasıl ortaya çıktığı gösterilebilirdi. Bu cümleden olarak meselâ, hadîs râvilerinden her birinin (haberlerle ilgili isnâd zincirlerinin sıhhatini kontrol etmek maksadıyla) talebelerinin olduğu kadar, şeyhlerinin de isimlerini, hâfıza, zekâ, karakter v.b. vasıflarını kaydeden biyografik eserler ortaya çıkmıştır. Her haber, zâhirî ve bâtinî delile istinaden değerlendirilmiştir. İlk defa râvilerin doğruluk ve dürüstlüğü nazarı dikkata alınmış, bunu, bir ne-

191 *İhtisâru'l-Munzirî li-Süneni Ebî Dâvûd*, V. 245-6, 6510 no. da Ahmed İbn Hanbel'in *Musned*'inin yeni tab'ının nâşiri tarafından zikredilmiştir.

silden diğere intikal eden rivayetin, kesiksiz, muttasıl bir isnâd zinciriyle gelip gelmediği hususu takip etmiştir. Muhtevaya, tarihî gerçeğe ve benzer meselelere dikkat sarfedilmiş, ilk devirlerden itibaren şâyia haline gelmiş haberlerden korunmak için tevşîk işi üzerinde ehemmiyetle durulmuştur: İnsan, menbain başına veya asıl kaynağa varmak ister. Güvenilir bir Şeyhin huzurunda okuma veya dinleme (arz ve semâ) metodunun, Peygamber devrinden birkaç asır sonra başladığı doğru değildir.⁵³ (IV) No. 1 paragrafta, bu usulün Hazreti Peygamberin hayatında başladığını görmüştük. Burada, daha sonraki zamanlara ait iki tipik misal zikredebiliriz: Ed-Dârimî, *Sunen*'inde bu mukabele (arz) bahsine tam bir bölüm tahsis etmiştir (hâbun fi'l-arz)¹⁹². Bu bâbtaki ilk haber şöyledir: Âsım el-Ahval nakleder ve der ki: Şa'bî'ye fıkha ait hadisler arzettim; (onları kendisinden rivayet etmem için) bana icazet verdi". İbn Hacer'in bir rivayetinde¹⁹³ İbn Cürayc şöyle demektedir: "Arzetmek için bir kitapla ez-Zuhrî'ye gittim ve ona, bu kitabı sana okumak maksadıyla geldim, dedim. ez-Zuhrî şu cevabı verdi: Sa'd İbn İbrahim'in oğluna azretmek için va'dte bulundum; sen, Sa'd (Abdur-Rahman İbn Avf'ın torunu) ın kim olduğunu bilirsin". eş-Şa'bî ve ez-Zuhrî, Hierî birinci asrın sonlarıyla ikinci asrın başlarında yaşamış iki meşhur müellifti. Çok erken devirlerde kitap vücuda getirmeye başlamışlar ve bunları talebelerine öğretmişlerdir. Ancak, İslâmiyetin İlk asırlarına ait yazma kitaplar, Moğolların Bağdâd'ı istilâları sırasında tamamen tahrib edildiği için, Muarric es-Sadûsî (Ö. 195 H./810-11)nin *Nesebu Kurayş* adlı eseri müstesnâ bunlardan hiç bir kitap kalmamıştır. Adı geçen bu eser ise, her ne kadar bir hadis kitabı değilse de onun öğretiminde müşahade edilen tedris metodlarının, aynı devre ait hadis eserlerinde daha üstün bir seviyede olduğunu göstermesi bakımından büyük bir ehemmiyeti haizdir. *Nesebu Kurayş* adlı eserin yazma nüshası, Rabat Üniversitesinden Prof. İbrahim Kattânî tarafından bulunmuştur; nüsha halen Rabat Millî Kütüphanesi ve Arşivi (No. 99) nde muhafaza edilmektedir. Fas Hükûmeti, eserin bir mikrofilmini bana hediye etmek lutfunda bulunmuştur. Nüsha 6 Ramazan Cuma, 252 H./866 tarihini taşımaktadır. İlk sahâfesinde müteaddit arz ve semâ kayıtları yer almıştır. (Eser, Dr. Salâhu'd-Dîn Munacced tarafından neşre hazırlanmakta olduğu için burada tafsîlâta girmeyi lüzumsuz addediyoruz Hadislerin muhafaza ve rivayeti tarihi, geniş bir mevzu olup bizi burada doğrudan doğruya ilgilendirmez.

¹⁹² *Sunen*, Mukaddime, bâb 53.

¹⁹³ *Tehzibu't-tehzib*, III. No. 866 (s. 465, Sa'd İbn İbrahim).

138. Buraya kadar, hadîsle ilgili bir yazma nüshanın neşrine mukaddime olmak üzere, Hazreti Peygamberin hayatında veya biraz daha sonra, hadîslerin, onlara ilk elden vâkıf olan kimseler tarafından yazılması tarihini gözden geçirmiş bulunuyoruz. Hadîslerin takyîdi, hıfzedilmesi, onları rivayet etmek hususunda tam bir salâhiyete sâhip olan kimselerin nüshalarıyla kontrolü, her münferit haberin kaynağının açıklanması, bu sahada tatbik olunan metodlardır. Burada mevzu ile ilgili âdetleri ve düşünceleri bilmiyen yabancılar değil, fakat mevzu karşı ilgi duyan, yakınlık ve titizliklerinde ifrata kaçan dindar, zâhid yerli âlimler bahis konusu idi. Bunlar, şüphesiz beşerdiler; fakat Peygamber devrinde kullanılan tarihi metodlarla modern metodlar—kasden tahrîf edilmekten kurtulamıyan gazete haberleri, yanlış yola sevkeden ve şüpheli olan resmî vesikalar, vesikaların kifayetsizliğinden ve tahkik edilemiyen ifadelerden ıztırap duyan tarihçiler gözönünde bulundurularak— mukayese edilecek olursa, hadîslerin, daha fazlası beşerî imkân dahilinde olmiyan bir tarzda bize kadar geldiği anlaşılır. İşte böylece, Ebû Hurayra'nın, talebesi Hemmâm İbn Munebbih için hazırlamış olduğu *Sahife*, bir çok tahminleri tekzîb etmekle kalmaz, aynı zamanda, eski müslüman müelliflerin nelere muktedir olduklarını kat'î surette ortaya koyan kıymetli bir vesîka teşkil eder.

139. HEMMÂM İBN MUNEBBİH'İN HADİS SAHİFESİ*

(Hadis tercemelerinin başında bulunan sıra numarası, müracaatı kolaylaştırmak için ilâve edilmiştir)

(1/b)¹⁹⁴. Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Senin yardımınla Allahım.

Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur. Salât, elçisi Muhammed ve âli üzerine olsun.

Bize, şeyh, imam, heybetli, emsalsiz, hâfız, dînin tâcı, İslâm'ın zineti, zamanın bedî'i¹⁹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Abdi'r-Rahmân İbn Mes'ûd el-Mes'ûdî el-Bandahî¹⁹⁶ -Allah onu muvaffak etsin ve gözlerini nefsinin kusurlarına karşı açsın -, 26 Zü'l-Ka'de 577 H. de Nâsırıye Salâhiye¹⁹⁷ Medresesinde -Allah, onu vakfedenin mülkünü dâim etsin- dinlemek suretiyle rivayet hakkını aldığı kendi orjinal nüshasından nakletti ve şöyle dedi:

Bize, şeyh, sika, sâlih Ebû'l-Hayr Muhammed İbn Ahmed İbn Muhammed İbn Omer el-Mukadder el-İsbahânî haber verdi- ona okunurken ben dinliyordum- ve dedi ki:

¹⁹⁸ Bize, şeyh Ebû Amr Abdi'l-Vehhâb İbn Ebî Abdillâh Muhammed İbn İshak İbn Muhammed İbn Yahyâ İbn Minda el-İsbahânî haber verdi ve şöyle dedi:

* İngilizceden tercümesini yaptığımız bu kıymetli eser. *Sahîfenin* arapça metnini malesef vermemiştir. Biz, faydah olur mülâhazasıyla Hadislerin arapça metinlerini de veriyoruz. Bu metinler, *Sahîfe'nin* ilk defa neşredilmiş olduğu *Mecelletu'l-İlmîyyi'l-Arabî* (Dimâşk 1953), XXVIII. 2 ve 3 üncü cüzlerden alınmıştır. (Mütercim).

¹⁹⁴ Dimâşk nüshasının varak numarasıdır.

¹⁹⁵ Bu unvanlar, onun talebeleri tarafından ilâve edilmiştir. Kendisi müteakıb ibareleri kullanmıştır.

¹⁹⁶ Bandahî = Panc-Deh'den, Horasan'da bir şehir ismidir.

¹⁹⁷ Salâhuddîn (532-589 H./1138-1193) tarafından Dimyat (Mısır) da kurulmuştur.

¹⁹⁸ "Besmele"den sonra, Berlin nüshası buradan başlar.

Bize, babam imam Ebû Abdillâh Muhammed İbn İshâk haber verdi ve dedi ki:

Bize, [Ebû İshâk İbrâhîm İbn Muhammed İbn'l-Huseyin el-Kattân haber verdi ve şöyle dedi:

Bize, babam imâm]¹⁹⁹ Ebû Bekr Muhammed İbn'l-Huseyn İbni'l-Halîl el-Kattân haber verdi ve dedi ki:

Bize, Ebû'l-Hasan Ahmed İbn Yûsuf es-Sulemî rivayet etti ve şöyle dedi:

Bize, Abdu'r-Razzâk İbn Hemmâm İbn Nâfi' el-Hımyerî, Ma'mer'den; Ma'mer de

Hemmâm İbn Munebbih'ten rivayet etti. (Hemmâm) dedi ki:

Bu, Ebû Hurayra'nın bize Allah'ın Rasûlü Muhammed (salât ve selâm onun üzerine olsun) ten rivayet ettiği (*Sahîfe*)dir.

Allah'ın Rasûlü (A.S.)dedi ki:

١ - نحن الآخرون السابقون يوم القيامة بيد أنهم أوتوا الكتاب من قبلنا ، وأوتيناه من بعدهم . فهذا يومهم الذي فرض عليهم . فاختلفوا فيه فهدانا الله له . فهم لنا فيه تبع ، فاليهود غدا ، والنصارى بعد غد .

1 . Diğerlerine bizden önce ve bize de onlardan sonra Kitap verilmiş olsa bile, biz, (bu dünya ummetlerinin) sonuncusu, Kıyamet Gününde ise öncüleriyiz. Bu gün (Cuma), onların günleridir, onlara farz kılınmıştır; fakat onlar, bunun üzerinde ihtilâfa düşmüşlerdir; bizi ise Allah o gün için doğru yola iletmiştir. Bu sebepten onlar bizim tâbilerimizdir: Yarın (Cumartesi), yahudiler; yarından sonra (Pazar) da hristiyanlar içindir.

٢ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : مثلى ومثل الأنبياء من قبلى كمثل رجل ابتنى بيوتا ، فأحسنها وأجملها وأكملها الا موضع لبنة من زاوية من زواياها . فجعل الناس يطوفون ، ويعجبهم البنيان فيقولون ألا وضعت ها هنا لبنة ، فتم بناؤه ؟ فقال محمد صلى الله عليه وسلم : فأنا اللبنة .

¹⁹⁹ Köşeli parantez içerisindeki kısım, mukaddimede izah edilen sebepler dolayısıyla konulmuştur.

2. *Ve Rasûlul'lah (A.S.) dedi ki* : Benim ve benden önceki peygamberlerin durumu, mükemmel, güzel ve kusursuz odalar inşa eden, fakat evin köşelerinden birinde bir tuğla yeri boş bırakan kimsenin durumu gibidir. İnsanlar (evin) etrafını dolaşırlar ondan hoşlanırlar ve keşki binanın tamamlanması için buraya bir tuğla konmuş olsaydı, derler. Bundan sonra Allah'ın Resûlü şöyle buyurdu: İşte ben, o tuğlayım ²⁰⁰.

۳ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : مثل البخيل والمتصدق (آ/۲) كمثل رجلين ، عليهما جبّتان - او جنتان - من حديد الى ثدييهما ، او الى تراقيهما . فجعل المتصدق كلما تصدق بشيء ، ذهب عن جلده حتى تجن بنانه ويعفو أثره . وجعل البخيل كلما أنفق شيئاً ، أو حدث به نفسه ، عضّت كل حلقة مكانها ، فيوسّعها ولا تتسع .

3. *Ve Rasûlu'llah (A. S.) dedi ki* : Hasîs ile sadaka dağıtanın durumu (2/a) göğüslerine veya köprücük kemiklerine kadar demir zırh giyinmiş iki şahsın durumları gibidir. İkincisi, malından bir şey tasadduk ettikçe vücudundaki (demir) gömlek, parmak uçlarına varıncıya ve izi silininceye kadar zâil olur. Hasîs ise, ne zaman bir şey verse yahut vermeği düşünse, (zırhının) her halkası, bulunduğu yeri ayırmağa -bir rivayette: sıkmağa- başlar; hasîs, halkayı genişletmeğe çalışır, fakat o genişlemez.

۴ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : مثلى كمثل رجل استوقد ناراً . فلما أضاءت ما حولها ، جعل الفراس وهذه الدوابّ التى يقعن فى النار ، يقعن فيها ، وجعل يحجزهن ، ويغلبنه فيتقحمن فيها . فذاك مثلى ومثلكم . أنا آخذ بحجزكم عن النار . هلمّ عن النار ، هلمّ عن النار ، فتغلبونى إتقحمون فيها .

4. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki* : Benim durumum, ateş yakan bir kimsenin durumu gibidir: Etraf aydınlandığı zaman, aleve giden pervane ve arzda bulunan böcekler ateşe düşmeğe başlarlar ve o şahıs, onların ateşe düşmelerine manî olmağa çalışır; fakat onlar, insana gâlebe çalarlar ve ateşe dalarlar. İşte bu benim ve sizin durumunuz-

200 Yani İslâm ile daha önceki semavî dinler arasındaki fark, daima aynı olan nihâ'î bir ihtimam meselesidir.

dur: Ben sizi ateşten korumağa çalışırım; "Ateşten uzak durum. ateşten uzak durun"; fakat (beni dinlemezsiniz ve) bana galebe çalıp kendinizi ateşe atarsınız.

۵ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : فى الجنة شجرة يسير الراكب فى ظلها مائة عام ، لا يقطعها .

5 . *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki* : Cennette (öyle büyük) bir ağaç vardır ki, bir binici, gölgesinde yüz sene (bineğini) sürer de onu katedemez ²⁰¹.

۶ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : اياكم والظن ، اياكم والظن ، اياكم والظن ، اياكم والظن ؛ فان الظن أكذب الحديث ، ولا تناجشوا ، ولا تحاسدوا ، ولا تنافسوا ، ولا تباغضوا ، ولا تدابروا ، وكونوا عباد الله اخوانا .

6 . *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki* : Zan (şüphe) dan sakının, zandan sakının, zandan sakının; zira zan, sözlerin en yalanıdır. Birbirinizi aldatmayın ²⁰²; birbirinize hased etmeyin; şahsî ihtiraslardan dolayı birbirinizle bozuşmayın; birbirinize buğzetmeyin; birbirinizle küsüşmeyin ve Allah'ın kulları, kardeş olun.

۷ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : فى الجمعة ساعة لا يوافقها مسلم وهو يصلى يسأل ربه شيئا الا آتاه اياه .

7 . *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki* : Cuma günü bir saat vardır ki, bir müslüman, o anda ibadet eder ve Rabbından bir şey isterse, Allah ona istediğini verir.

۸ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : الملائكة يتعاقبون فيكم ، ملائكة بالليل وملائكة بالنهار . ويجتمعون فى صلاة الفجر وصلاة العصر . ثم يعرج اليه الذين باتوا فيكم ، فيسألهم ، وهو أعلم بهم ، كيف تركتم عبادى ؟ قالوا : تركناهم وهم يصلون ، وأتيناهم وهم يصلون .

8 . *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki* : Gece ve gündüz melekleri, birbiri arkasına size gelirler; sabah ve ikinci namazlarında toplanırlar;

²⁰¹ Bu hadîs İbn Hanbel'in *Musned*'inde yeralmamıştır.

²⁰² Keza 136 No. nın son kısmına bak.

sonra sizinle birlikte geceliyenler semaya yükselirler. Allah onlara sorar (o, onları en iyi bilendir): Kullarımı nasıl bıraktınız? Melekler cevap verirler: Onları terkettiğimizde namaz kılıyorlardı; onlara geldik yine namaz kılıyorlardı.

٩ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: الملائكة تصلي على أحدكم ما دام في مصلاه الذي صلي فيه، وتقول: اللهم اغفر له اللهم ارحمه، ما لم يحدث.

9. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki: İçinizden biri, ibadet ettiği yerde kaldığı müddetçe ve abdesti bozuluncaya kadar, melekler ona du'a ederler ve derler ki: Allahım, ona mağfiret et, Allahım, ona rahmet et.*

١٠ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اذا قال أحدكم آمين، والملائكة في السماء آمين فوافق أحدهما الاخرى، غفر له ما تقدم من ذنبه.

10. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki: İçinizden biri Âmin dediği zaman melekler de semâda Âmin derler ve her ikisi de aynı anda vukubulursa, geçmiş bütün günahları afvolunur.*

١١ - وقال أبو هريرة: بينما رجل يسوق بدنة مقلدة، فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: اركبها. فقال: انها بدنة، يا رسول الله. فقال: ويلك، اركبها، ويلك اركبها.

11. *Ve Ebû Hurayra dedi ki: Bir şahıs, boynunda demir halka takılı bir deveyi kurban etmek için götürüyordu. Rasûlu'llah (A.S.) ona dedi ki: Ona bin; adam cevap verdi: Yâ Rasûla'llah, bu kurbanlık bir hayvandır. Bunun üzerine Allah'ın elçisi: Sana yazıklar olsun, bin ona; sana yazıklar olsun, bin ona, emrini verdi.*

١٢ - (٢/ب) وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ناركم هذه، ما يوقد بنو آدم، جزء من سبعين جزءا من حر جهنم. فقالوا: والله، ان كانت لكافيتنا يا رسول الله. قال: فانها فضلت عليها بتسعة وستين جزءا كلهن مثل حرّها.

12. (2/b) *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki: İşte ateşiniz, Âdem oğlunun yaktığı bu ateş, Cehennem ateşinin yetmişte biridir. Bunun üye-*

rine dediler ki: Yâ Rasûla'llah, Allah'a yemîn ederiz, eğer böyle ise, bu bize kâfidir. (Allah'ın Rasûlü devam etti ve şöyle) dedi: Cehennem ateşi, bundan 69 defa daha büyüktür ve hepsinin hararet derecesi, Cehennem ateşinin harareti gibidir ²⁰³.

۱۳ — وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : لما قضى الله الخلق ، كتب كتابا ، فهو عنده فوق العرش ، « ان رحمتى غلبت غضبي ».

13. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki*: Allah mahlûkatı takdir ettiği zaman bir yazı yazdı: “Rahmetim, gazabım üzerine gâlip geldi”, Bu yazı, Arş üzerinde O'nun yanındadır.

۱۴ — وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : والذي نفس محمد بيده ، لو تعلمون ما أعلم ، لبكىتم كثيرا ، ولضحكتم قليلا .

14. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki*: Muhammed'in hayatı elinde olan Allah'a yemîn ederim, eğer benim bildiğimi siz bilmiş olsaydınız, çok ağlar, az gülerdiniz.

۱۴آ — وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : اذا قاتل أحدكم فليجنب الوجه .

14a. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki*: İçinizden biri, dövüştüğü zaman yüzden sakınsın ²⁰⁴.

۱۵ — وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : الصيام جنة . فاذا كان أحدكم يوما صائما ، فلا يجهل ، ولا يرفث . فان امرؤ قاتله ، أو شاتمته ، فليقل انى صائم ، انى صائم .

15. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki*: Oruç, bir kalkandır. Aranızdan biri, oruçlu olduğu gün, ne edeb hârici bir harekette bulunsun ne de böyle bir söz söylesin. Eğer birisi, onunla dövüşür veya ona sövüp sayarsa, “ben oruçluyum, ben oruçluyum” desin.

²⁰³ İnsan oğlunun yaktığı ateşin harareti 100° olursa, Cehennem ateşinin harareti 7000° yi bulur. Hz. Peygamber, rakamlara istinad eden bu tarifi ile insanları ikaz etmektedir.

²⁰⁴ Bu hadis (No. 14a), İbn Hanbel'in *Muşned*'inde bulunmakla beraber, Hemmâm'ın her iki yazma nüshasında da mevcut değildir.

١٦ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : والذى نفس محمد بيده ،
لخلوف فم الصائم أطيب عند الله من ريح المسك. يذر شهوته وطعامه وشرابه
من جرای. فالصيام لى وأنا أجزى به.

16. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki*: Muhammed'in hayatı elinde olan Allah'a yemîn ederim, muhakkak ki oruçlunun ağız kokusu, Allah katında, misk kokusundan daha güzeldir. (Allah buyuracaktır ki) "o, şehvetini, yiyecek ve içeceğini benim hatırım için terkettti; bu oruç benim içindir; onun mükâfatını ben vereceğim".

١٧ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : نزل نبى من الأنبياء تحت
شجرة ، فلدغته نملة. فأمر بجهازه فأخرج من تحتها، فأمر بها فأحرقت فى النار.
فأوحى [الله] اليه : فهلا نملة واحدة؟!

17. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki*: Peygamberlerden biri, bir ağaç altında konaklamıştı. Bir karınca onu soktu. Bunun üzerine eşyalarını oradan alarak ağacı ateşe verdi ve bütün karıncaları yaktı. Bu hâdise üzerine (Allah) ona vahyetti ki: "Bir karınca (nın kabahati) değil mi? (Diğer karıncaların kabahati ne idi?).

١٨ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : والذى نفس محمد بيده ، لولا
أن أشق على المؤمنين ، ما قعدت خلف سرية تغزو فى سبيل الله. ولكن لا أجد
سعة فأحملهم ، ولا يجدون سعة فيتبعونى ، ولا تطيب أنفسهم أن يقعدوا بعدى

18. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki*: Muhammed'in hayatı elinde olan Allah'a yemîn ederim, mü'minler üzerine meşakkat korkusu olmasa idi Allah yolunda dövüşe giden sefer heyetinin arkasında oturmazdım; fakat onları götürmek için (erzak ve hayvan bakımından) kâfi kudret bulamıyorum; keza onlar da bana uymak ve benimle beraber olmak için kâfi kudret bulamıyorlar ve kalpleri, benim arkamda kalmaktan hoşnut değildir.

١٩ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : لكل نبى دعوة تستجاب له.
فأريد ، ان شاء الله أن أؤخر دعوتى شفاعة لأمتى يوم القيامة.

19. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki*: Her peygamberin müstecab du'ası vardır. Allah dilerse, ben du'âmı Kıyamet Gününde ümmetim lehine şefaât için tehir etmek- diğer bir rivayete göre: saklamak- istiyorum.

٢٠ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من أحب لقاء الله، أحب الله لقاءه. ومن لم يحب لقاء الله، لم يحب لقاءه.

20. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki: Allah'a ulaşmak isteyen kimseye, Allah da ulaşmak ister; Allah'a ulaşmayı arzu etmiyen kimseye, Allah da ulaşmayı arzu etmez.*

٢١ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: (٢/٣) من أطاعني فقد أطاع الله، ومن يعصني فقد عصي الله، ومن يطع الأمير فقد أطاعني، ومن يعص الأمير فقد عصاني.

21. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki: (3/a) Bana itaat eden kimse, muhakkak ki Allah'a itaat etmiş olur; isyan eden de muhakkak Allah'a isyan etmiş olur. (Benim tarafımdan tayin olunan) "emîr"e itaat eden kimse, muhakkak ki bana itaat etmiş olur; "emîr"e itaat etmiyen kimse, bana itaat etmemiş demektir.*

٢٢ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لا تقوم الساعة حتى يكثُر فيكم المال، فيفيض، حتى يهَمَّ رب المال من يتقبل منه صدقته. قال: ويقبض العلم، ويقترَب الزمان، وتظهر الفتن، ويكثر الهرج. قالوا: الهرج، ما هو يا رسول الله؟ قال: القتل، القتل.

22. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki: Mallarınız çoğalıp taşıncıya zengin, kendisinden zekât alacak kimsenin (bulunmamasından) endişeleninceye kadar dünyanın sonu gelmiyecektir. (Ve sonra ilâve etti:) İlim kaldırılacak, son saat yaklaşacak, karışıklık (fitne) zuhur edecek, herc çoğalacak. Sordular: "Herc nedir, ya Rasûla'llah? (Hazreti Peygamber şöyle) dedi: "Öldürmek, öldürmek".*

٢٣ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لا تقوم الساعة حتى تقتتل فئتان عظيمتان، تكون بينهما مقتلة عظيمة، ودعواهما واحدة.

23. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki: İki büyük grup birbiriyle çarpışınca kadar kıyamet günü gelmiyecektir. Gayeleri aynı olduğu halde, bu iki grup arasında pek çok ölü bırakan büyük bir kıtal olacaktır.*

٢٤ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لا تقوم الساعة حتى ينبعث دجالون كذابون قريب من ثلاثين، كلهم يزعم أنه رسول الله.

24. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Otuza yakın yalancı ve sahte-kâr (kezzâb ve deccâl) çıkipta kendilerinin, Allah'ın Rasûlü olduklarını iddia etmedikçe kıyamet günü gelmiyecektir.

٢٥ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لا تقوم الساعة حتى تطلع الشمس من مغربها. فاذا طلعت ورآها الناس، آمنوا أجمعون. وذلك حين لا ينفع نفسا إيمانها، لم تكن آمنت من قبل أو كسبت في إيمانها خيرا.

25. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Güneş battığı yerden doğmadıkça, Kıyamet Saati gelmiyecektir. Güneş (oradan) doğduğu ve insanlar da onu gördüğü zaman, hepsi de îman edeceklerdir. Fakat bu, insanın îmanının, kendisine fayda vermiyeceği bir ândır; çünkü o, daha önce îman etmemiş ve îmanında her hangi bir hayır işlememiştir.

٢٦ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اذا نودى بالصلاة، أدبر الشيطان، له ضراط، حتى لا يسمع التأذين. فاذا قضى التأذين أقبل. حتى اذا ثوب بها أدبر. حتى اذا قضى التثويب، أقبل يخطر بين المرء ونفسه، ويقول له: « اذكر كذا، اذكر كذا » لما لم يكن يذكر من قبل. حتى يظل الرجل ان يدرى كيف صلى.

26. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Namaz için ezan okunduğu zaman, şeytan, yellenerek (hidetle) arkasını döner; öyle ki ezanı işitmez. Ezan bittiği zaman yüzünü döner; ibadete hazırlanmak için (ezanın son kısmı) tekrarlandığında yine arkasını döner. O da sona erdiğinde, kişi ile zihni arasında, onu meşgul edici düşünceler sokmak için (tekrar) yönelir ve namaz kılan şahsa -daha önce düşünmediği şeyler için- "şunu hatırla, bunu hatırla" demeğe başlar; nihayet insan, namazı nasıl kıldığını bilmeyecek duruma gelir.

٢٧ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: يمين الله ملائ، لا يغيضها نفقة سحاء الليل والنهار. أرايتم ما أنفق منذ خلق الساء نوالأرض؟ فانه لم ينقص مما في يمينه. قال: وعرشه على الماء. وبيده الأخرى القبض، يرفع ويخفض.

27. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki*: Allah'ın sağ eli doludur. Gece ve gündüz bol bol verilen nafaka dahî onu tüketmez. Gök ve yerin yaratıldığı zamandan beri O'nun infak ettiği şeyleri görmüyor musunuz? Sağ elindekinden hiç bir şey eksilmiyor. (Ve ilâve ederek şöyle) dedi: O'nun Arşı su üzerindedir. Diğer elinde ise tutma kudreti vardır; (onunla) yükseltir ve alçaltır.

۲۸ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: والذي نفسى بيده، ليأتين على أحدكم يوم لا يراني، ثم لأن يرانى أحب إليه من مثل أهله وماله معهم.

28. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki*: Hayatım elinde olan Allah'a yemin ederim, içinizden bazılarına öyle bir gün gelecek ki beni asla görmeyecek; (işte o zaman) beni görmeği, karısını, çocuklarını, malını ve mülkünü bir arada görmekten çok arzu edecek.

۲۹ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: يهلك كسرى ثم لا كسرى بعده. وقيصر ليهلكن، ثم لا يكون قيصر بعده، ولتفقد كنوزهما في سبيل الله. وسمى الحرب خدعة.

29. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki*: Kısra (İran hükümdarı) ölecek, ondan sonra bir daha Kısra gelmeyecek; Kayser (Bizans hükümdarı) ölecek, ondan sonra bir daha Kayser gelmeyecek ve siz, onların hazinelerini Allah yolunda sarfedeceksiniz. (Bundan sonra Hazreti Peygamber,) harbin hud'a olduğunu açıklamıştır.

۳۰ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ان الله عز وجل قال: أعددت (۳/ب) لعبادى الصالحين ما لا عين رأت ولا أذن سمعت ولا خطر على قلب بشر.

30. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki*: Allah (Azze ve Cell) şöyle buyurmuştur: "Sâlih kullarım için, hiç bir gözün görmediği, hiç bir kulağın işitmediği ve hiç bir kimsenin hatırına bile getirmedeği nimetler hazırladım" (3/b).

۳۱ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ذرونى ما تركتكم. فانما هلك الذين من قبلكم بسؤالهم واختلافهم على أنبيائهم. فاذا نهيتكم عن شئ فاجتنبوه، واذا أمرتكم بأمر فأتوا منه ما استطعتم.

31. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki* : Sizi yalnız bıraktığımda –diğer bir rivayette: bırakıldığınızda-siz de beni yalnız bırakınız; zira sizden evvelki milletler, peygamberlerine sual sormak ve onlarla ihtilâf etmek yüzünden helâk oldular. Sizi bir şeyden menettiğim zaman ondan sakının; bir şey emredersem, gücünüzün yettiği kadar onu yapmağa–bir rivayette: başarmağa– çalışın.

۳۲ – وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اذا نودى للصلاة، صلاة الصبح، وأحدكم جنب، فلا يصوم يومئذ.

32. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki* : Sabah namazı için ezan okunduğu zaman içinizden biri, gusûl abdesti almayı gerektiren bir durumda ise, o günün orucunu tutmasın ²⁰⁵.

۳۳ – وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لله تسعة وتسعين اسما، مائة الا واحدا. من أحصاها دخل الجنة. انه وتر يحب الوتر.

33. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki*: Allah'ın 99, (yüzden bir eksik) ismi vardır; bu isimleri zikreden ²⁰⁶ kimse, Cennete girer. Allah, (aded itibariyle) tek (bir) dir, tekleri sever.

۳۴ – وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اذا نظر أحدكم الى من هو فضل عليه في المال والخلق، فلينظر الى من هو أسفل منه ممن فضل عليه.

34. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki* : İçinizden biri, mal ve yaratılış bakımından kendisinden üstün bir kimse gördüğü zaman, daha yüksek olana değil de daha aşağı olana baksın ²⁰⁷.

۳۵ – وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: طهور اناء أحدكم، اذا ولغ الكلب فيه، فليغسله سبع مرات.

35. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki* : Bir köpek, birinizin kabına ağzını soktuğu zaman, o kabı temizlemek için yedi defa yıkasın.

205 Bu, ya daha sonra neshedilmiş bir emirdir, yahutta sadece oruç aylarında, şafak söktükten sonra kadma yaklaşmamağı belirten bir manâ taşır.

206 Buradaki “zikir”, isimleri ezberlemek manâsında değildir; fakat insanın her türlü hareket ve fiillerinde, Allah'ın sıfatlarının ehemmiyetini hatırd tutmaktır: Allah, her yerde hâzırdır. kâdirdir, alîmdir, hüküm gününün sâhibidir v.b. Şüphesiz, bu, insanı bütün kötülüklerden alıkor ve onu fazilete sevkeder.

207 Bu, Allah'a şükretmek ve hasetliği önlemek içindir.

۳۶ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: والذي نفس محمد بيده، لقد هممت أن أمر فتيانى أن يستعدوا لى بحزم من حطب، ثم أمر رجلا يصلى بالناس، ثم أحرق بيوتا على من فيها.

36. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Muhammed'in hayatı elinde olan Allah'a yemîn ederim, gençlerime odun demetleri taşımalarını ve bir şahsa da camaata namaz kıldırmasını emretmeyi, sonra da (cemaata iştirak etmiyenlerin) evlerini, içindekilerle birlikte ateşe vermeyi (ne kadar arzu ettim).

۳۷ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: نصرت بالعرب. وأوتيت جوامع الكلم.

37. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Korku ile yardım olundum²⁰⁸; ve bana manâ dolu söz -bir rivayette: konuşma (kelâm)- verildi²⁰⁹.

۳۸ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اذا انقطع شسع نعل أحدكم، أو شراكه، فلا يمش فى احدهما بنعل واحدة، والأخرى حافية. ليحفهما جميعا أو لينعلهما جميعا.

38. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Birinizin takunyaşının tasması veya kayışı koptuğu zaman, tek takunya ve çıplak ayakla yürümesin; ya her iki ayağına da takunya giysin, yahutta her iki ayağını çıplak bıraksın.

۳۹ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لا يأتى ابن آدم النذر بشئ لم أكن قد قدرته، ولكن يلقه النذر وقد قدرته له، استخرج به من البخيل ويؤتى عليه ما لم يكن آتاني من قبل.

39. *Ve Rasulu'llah (A.S.) dedi ki:* (Allah Ta'âlâ şöyle buyurmuş- tur:) İnsan oğlu nezir yapmakla, benim kendisi için takdir etmediğim hiç bir şeyi elde edemez; fakat nezir yapmakla benim kendisi için takdir ettiğim şeyi elde ettiği zaman, ben, cimriden (bir miktar sadaka) çıkarmış olurum ve o da önce hiç vermemiş olduğu şeyi vermiş olur.

208 Yani kavga etmemekle.

209 Yani söz, çok manâ.

٤٠ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ان الله قال: أنفق أنفق عليك.
وسمى الحرب خدعة.

40. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Allah Ta'âlâ şöyle buyurmuş-
tur: Sadaka ver, ben de sana (daha fazlasını) vereyim. (Ve Hazreti
Peygamber), harbin hud'a olduğunu açıkladı.

٤١ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: رأى عيسى بن مريم رجلا
يسرق. فقال له عيسى: [سرق؟ فقال: كلا، والذي لا اله الا هو] فقال
عيسى: آمنت بالله وكذبت عيني.

41. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Meryem oğlu İsâ, bir adamın
hırsızlık yaptığını görünce ona sordu: ²¹⁰ [Hırsızlık mı yaptın? Adam,
şu cevabı verdi: O'ndan başka İlâh olmıyan (Allah'a) yemin ederim
ki hayır. Bunun üzerine İsâ şöyle dedi: Allah'a îman ve kendi gözümü
tekdzîb ederim ²¹¹.

٤٢ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما أوتيكم من شيء ولا أمنعكموه.
ان أنا الا خازن أضع حيث أمرت.

42. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Ben, size ne bir şey veririm ve
ne de sizi ondan menederim. Ben sadece bir hazinedârım, emrolundu-
ğum şekilde korum.

٤٣ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: (٤/آ) انما الامام ليؤتم به.
فلا تختلفوا عليه. فاذا كبر فكبّروا، واذا ركع فاركعوا، واذا قال سمع الله لمن
حمده فقولوا: « اللهم ربنا لك الحمد ». فاذا سجد فاسجدوا. واذا صلى جالسا،
فصلوا جلوسا أجمعين.

43. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* (4/a) İmam, sadece kendisine
uyulan bir kimsedir; (bu bakımdan) ona aykırı hareket etmeyiniz.
O, tekbîr aldığı zaman, siz de alınız; rûkû'a vardığı zaman, siz de öyle
yapınız; o, “semî'a'llahu li-men hamideh” dediği zaman, siz de “Alla-
humma Rabbenâ leke'l-hamd” deyiniz. O secdeye vardığı zaman, siz
de secde ediniz. O oturarak kıldığı zaman, siz de öyle yapınız.

210 Berlin nüshasında ilk noksan varak, burada başlar.

211 Allah'a yemîn etmenin ehemmiyetini belirtmektedir.

٤٤ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أقيموا الصفّ في الصلاة. فإن إقامة الصف من حسن الصلاة.

44. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki: Namazda saffı düz tutunuz; çünkü saffin düzgün olması, namazın güzelliğindendir.*

٤٥ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: تحاجّ آدم وموسى. فقال له موسى: أنت آدم الذى أغويت الناس فأخرجتهم من الجنة الى الارض؟ فقال له آدم: أنت موسى الذى أعطاه الله علم كل شئ، واصطفاه على الناس برسالته؟ قال: نعم. قال: أتلومنى على أمر قد كتب علىّ أن أفعل من قبل أن أخلق؟ فحج آدم موسى.

45. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki: (Bir gün) Âdem ve Mûsâ, birbirleriyle münakaşaya girdiler. Mûsâ dedi ki: İnsanları yoldan çıkaran ve onları dünyaya kovduran Âdem sen değil misin? Âdem, şu cevabı verdi: Allah'ın, her şeyin ilmini verdiği ve risaletiyle onu insanların en üstünü yaptığı Mûsâ da sen değil misin? Mûsâ "evet" deyince, Âdem, sözüne devam etti ve şöyle dedi: (O halde) ben yaratılmadan önce, ne yapacağımın (Allah tarafından) takdir olunmasından dolayı beni mi mes'ûl tutacaksın? Bu delile dayanarak Âdem, Mûsâ'yı (münakaşada) mağlûp etti.*

٤٦ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: بينما أيوب يغتسل عرياناً ، خرّ عليه رجل جرّاد من ذهب. فجعل أيوب يحثي في ثوبه. قال: فناداه ربه يا أيوب ألم أكن أغنيك عما ترى؟ قال: بلى يارب ، ولكن لاغنى لى عن بركتك.

46. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki: (Bir gün) Eyyûb çıplak bir vaziyette yıkanırken, altından bir çekirge sürüsü üzerine düşmeğe ve Eyyûb da onları elbisesine toplamağa başladı. Bunun üzerine Rabhı ona hitaben şöyle buyurdu: Ey Eyyûb, ben seni, bu gördüğün şeylerden müsteğni kılmamış mıydım? Eyyûb şu cevabı verdi: Ey Rabbim, ona ne şüphe; fakat ben, bereketinin bolluğu üstünde bir zenginliğine sâhip değilim ki.*

٤٧ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: خفف على داود القرآن. فكان يأمر بدوابه تسرج. فكان يقرأ القرآن من قبل أن تسرج دابته. وكان لا يأكل الا من عمل يديه.

47. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki: Kur'an, Dâvûd için kolaylaştırıldı. Atlarının koşumlu olmalarını emrederdi de atına takım vurulmadan önce Kur'anı²¹² okur tamamlardı. Kendi alın teriyle kazandığı şeylerden başka bir şey yemezdi.*

٤٨ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: رؤيا الرجل الصالح جزء من ستة وأربعين جزءا من النبوة.

48. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki: Sâlih bir kişinin ru'yası, peygamberliğin kırkaltıda biridir.*

٤٩ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: يسلم الصغير على الكبير، والمارّ على القاعد، والقليل على الكثير.

49. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki: Küçük büyüğe, yürüyen oturana, az çoğa selâm verir.*

٥٠ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لا أزال أقاتل الناس حتى يقولوا لا اله الا الله. فاذا قالوا لا اله الا الله، فقد عصموا مني دماءهم وأموالهم وأنفسهم الا بحقها وحسابهم على الله.

50. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki: İnsanlar, "lâ ilâhe illa'llah" deyinceye kadar, onlarla muharebe etmekten asla vazgeçmem. "Lâ ilâhe illa'llah" dedikleri zaman, ödenmesi gereken hakları müstesnâ, kanlarını, mallarını ve canlarını benden (yani benim hücumumdan) korumuş olurlar. Bu kimselerin hesapları da artık Allah ile.*

٥١ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: تحاجت الجنة والنار. فقالت النار: أوثرت بالمتكبرين والمتجبرين. وقالت الجنة: فإلى، لا يدخلني الا ضعفاء الناس وسقطهم وغرثهم. فقال الله للجنة: انما أنت رحمتي، أرحم بك من أشياء

²¹² "Kur'an" kelimesi, burada, müslümanların kitabı Kur'an'a değil, fakat Ebû Dâvûd'a gönderilen "Zebûr" a dalâlet etmektedir.

من عبادى. وقال للنار: انما انت عذابى أعذب بك من أشاء من عبادى. ولكل واحدة منكما ملؤها. فأما النار فلا تمتلئ حتى يضع الله تعالى فيها رجله فتقول: قط قط. فهنالك تمتلئ ويزوى بعضها الى بعض. ولا يظلم الله من خلقه (٤/ب) أحدا. وأما الجنة فان الله عز وجل ينشئ لها خلقاً.

51. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* (Bir gün) Cennetle Cehennem münakaşaya giriştiler. Cehennem dedi ki: Zalim ve kibirli olanların yeri olarak tercih edildim. Bunun üzerine Cennet: Nasıl olur ki, bana zayıf, âciz ve basit olanlardan başka hiç kimse girmez, dedi. Allah, Cennete hitap etti: Sen, benim rahmetimsin; kullarımdan istediğime, senin vasıtanla rahmet ederim. Sonra, Cehenneme hitaben: Sen de benim azabımsın; kullarımdan dilediğime seninle azab ederim. Her ikiniz de dolacaksınız. Cehennem, Allah Ta'âlâ ayağını üzerine koyupta o, yeter, yeter diye bağırmadıkça dolmayacaktır ²¹³: Ancak bundan sonra, kendisini dolmuş bulacak ve içindekiler, birbirlerine karışıp toplanacaktır. (Cehennem ne kadar dolarsa dolsun) Allah, halktan hiç birine zulmetmez. (4/b) Cennete gelince, Allah onun için başka halk yaratacaktır.

٥٢ — وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اذا استجمر أحدكم فليوتر.

52. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Biriniz, tabi'i hacetini gördükten sonra temizlenmek için taş parçaları kullanırsa, bunların sayılarını teklesin.

٥٣ — وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: قال الله تعالى: اذا تحدث عبدى بأن يعمل حسنة فأنا أكتبها له حسنة، مالم يعملها. فاذا عملها فأنا أكتبها له بعشر أمثالها. واذا تحدث بأن يعمل سيئة فأنا أغفرها له مالم يعملها. فاذا عملها فأنا أكتبها له بمثلها.

53. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Allah Ta'âlâ buyurmuştur ki: Kulum, iyi bir iş yapacağını (kalben) söylediği zaman, o işi yapmasa bile, onun için bir iyilik yazarım; o işi yaptığı zaman da, on mislini yazarım. Fakat kötü bir iş yapacağını söylerse, onu yapmadıkça bağışlarım; yaparsa, (kötülük hanesine) bir misliyle yazarım.

²¹³ Bir çuvalın, el yanında ayakla da çiğnenerek sıkı bir şekilde doldurulduğu, günlük hayatta daima tekrar eden olaylardandır. Hadisteki bu manâ, günlük hayattan mecazdır..

٥٤ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : والله ، لقيد سوط أحدكم من الجنة خير له مما بين السماء والأرض.

54. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki* : Allah'a yemîn ederim, içinizden birinin, Cennetten elde edeceği bir kamçı bağı (kadar yer), yerle gök arasındaki şeylerden daha hayırlıdır.

٥٥ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : ان أدنى مقعد أحكم من الجنة ان هيء له أن يقال له تمنّ . فيتمنى ويتمنى . فيقال له : هل تمنيت ؟ [فيقول : نعم . فيقول له : فان لك ما تمنيت ومثله معه .

55. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki* : Eğer içinizden biri için, Cennette alâlade (aşağı derecede) bir yer hazırlanırsa, ona şöyle denilir: “iste”. O, tekrar tekrar ister; bunun üzerine ona sorulur: “İstedin mi?”²¹⁴; o, “evet” der. Bundan sonra Allah ona “istediğin her şeye, bir misli fazlasıyla sâhip oldun” buyurur.

٥٦ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : لولا الهجرة ، لكنت امرءا من الأنصار . ولو يندفع الناس في شعبة ، أو في واد ، والأنصار في شعبة ، لاندفعت مع الأنصار في شعبهم .

56. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki* : Eğer (benim için) Hicret olmasa idi, Ensar²¹⁵ dan biri olurdu. Halk bir dere veya vadiyi, Ensar da diğer bir dereyi tutsa idi, ben, Ensarla birlikte onların derelerini tutardım.

٥٧ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : لولا بنو اسرائيل ، لم يخبث الطعام ولم يخنز اللحم . ولولا حواء ، لم تخن أنثى زوجها الدهر .

57. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki* : İsrail oğulları²¹⁶ olmasa idi, yiyecek bozulmaz, et kokmazdı; Havvâ²¹⁷ olmasa idi, hiç bir kadın kocasına ihanet etmezdi.

214 Burada, Berlin nüshasındaki ilk eksiklik son bulur.

215 Yani Medineli müslümanlar.

216 Yiyecek biriktirmeleri hk. bak: Kur'ân, III. 49.

217 Yasak ağaca yanaşması için şeytanın igvası ile Ademe telkinde bulunmasından dolayı olacak. Bak: Kur'ân, II. 35 ve VII. 19-21.

٥٨ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : خلق الله آدم على صورته : طوله ستون ذراعاً. فلما خلقه قال : اذهب فسلم على اولئك النفر - وهم نفر من الملائكة جلوس - فاستمع ما يحوونك. فانها تحيتك وتحية ذريتك. قال : فذهب فقال : السلام عليكم. فقالوا : وعليك السلام ورحمة الله ، فزادوا ورحمة الله. قال : فكل من يدخل الجنة على صورة آدم : طوله ستون ذراعاً. فلم يزل الخلق ينقص بعد حتى الآن.

58. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki : Allah, Âdem'i kendi sûretinde yarattı*²¹⁸: Boyu, 60 kulaç (zira') idi. Onu yarattığı zaman, dedi ki: "Git ve şuradakilere selâm ver, -Orada meleklerden bir gurup oturuyordu- ve senin selâmına ne cevap vereceklerine dikkat et; -diğer bir rivayette: sana selâm verecekler-; zira bu, senin ve senin çocuklarının selâmı olacak". Bunun üzerine Âdem oraya gitti ve "es-selâmu aleykum" dedi. Melekler de ona "ve aleyke's-selâm ve rahmetu'llah" diyerek ve "ve rahmetu'llah" sözünü de ilâve ederek cevap verdiler. (Hazreti Peygamber devamla) dedi ki: Cennete girecek olan her şahıs, Âdem suretinde ve 60 kulaç uzunluğunda olacak. Mahlûkat (insanlar), bu güne kadar daima küçülegelmıştır²¹⁹.

٥٩ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : جاء ملك الموت الى موسى ، فقال له : اجب ربك. قال : فلطم موسى عين ملك الموت ، ففققأها. قال : فرجع الملك الى الله عز وجل ، فقال : انك أرسلتني الى عبد لك لا يريد الموت. وقد فقأ عيني. قال : (٥/آ) فرد الله اليه عينه. قال : ارجع الى عبدى فقل له : الحياة تريد؟ فان كنت تريد الحياة ، فضع يدك على متن ثور. فما وارت يدك من شعرة فانك تعيش بها سنة. قال : ثم مه ؟ قال : ثم تموت. قال : فالآن من قريب. قال : رب ادنني من الأرض المقدسة رمية بحجر. وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : لو أني عنده ، لأريتكم قبره الى جانب الطريق عند الكثيب الأحمر.

218 Keza bkz. İncil, Genesis, I. 27. Anlaşıldığına göre, Allah, işitme, görme, konuşma, dileme, bilme, yaratma v.b. sıfatlara sâhiptir; güneşin su üzerinden aksetmesi gibi, fakat diğer mahlukat arasında bulunandan daha üstün bir derecede, şüphesiz insan da aynı nisbette bu sıfatların aksine mazhar olmuştur.

219 Bir çok Garph modern biolojisler de bu görüşe sâhiptir. Herbert Kühn, *Das Erwachen der Menschheit* (s. 14) inde der ki: Meşhur Carl von Linné de Âdem ve Havva'nın dev cüsseli oldukları, fakirlik ve yoksulluk yüzünden boylarının nesilden nesile azaldığı görüşünde idi.

59. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki: Ölüm meleği Mûsâ'ya gelerek şöyle dedi "Rabbına icabet et". (Hazreti Peygamber) ilâve etti: Bunun üzerine Mûsâ, ölüm meleğinin gözüne vurdu ve onu parçaladı. Melek, (Azîz ve Celîl olan) Rabbına döndü ve O'na şöyle dedi: "Sen beni ölmek istemiyen bir kuluna gönderdin, o da benim gözümü parçaladı. (Hazreti Peygamber devamla) dedi ki (5/a): Bunun üzerine Allah onun gözünü iade etti ve şöyle dedi: "O kuluma git ve sor: Senin arzun hayat mıdır? Eğer bunu istiyorsan, elini bir boğanın arkası üzerine koy; elin ne kadar kıl kaplarsa, o kadar sene yaşarsın". Mûsâ sordu: "Sonra ne olacak? Melek cevap verdi: "Sonra öleceksin". (Mûsâ): Eğer böyle ise erken (ölmek) daha iyi" dedi ve ilâve etti: "Rabbım, beni bir taş atım mesafe ile, mukaddes araziye daha çok yaklaştı"*²²⁰ Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki: Eğer ben orada olsa idim, size kızıl bayır yanındaki yol kenarında onun kabrini gösterirdim.

٦٠ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : كانت بنو اسرائيل يغتسلون عراة ينظر بعضهم الى سوءة بعض ، وكان موسى يغتسل وحده. فقالوا: والله ما يمنع موسى أن يغتسل معنا الا أنه آدر. قال: فذهب مرة يغتسل، فوضع ثوبه على حجر، ففّر الحجر بثوبه. قال: فجمع موسى في أثره، يقول: ثوبي، حجر، ثوبي، حجر. حتى نظرت بنو اسرائيل الى سوءة موسى، فقالوا: والله، ما بموسى من بأس. قال: فقام الحجر بعد ما نظر اليه، فأخذ ثوبه، وطفق بالحجر ضربا. فقال أبوهريرة: والله، انه ندب بالحجر ستة أو سبعة ضرب موسى بالحجر.

60. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki: İsrail oğulları, çınl çıplak yıkanır ve birbirlerinin mahrem yerlerini görürlerdi; halbuki Mûsâ tek başına yıkanırdı. (Bir gün) dediler ki: "Allah'a yemîn ederiz, Mûsâ'yı bizimle birlikte yıkanmaktan meneden husye iltihabından başka bir şey değildir". Hazreti Peygamber devam etti: Bir gün Mûsâ, yıkanmak için ayrılmıştı; elbiselerini bir taş üzerine koydu; fakat taş, elbiseleriyle birlikte yuvarlanmağa başladı. Mûsâ, "elbisem, ey taş, elbisem ey taş diyerek taşın arkasından koşturanca, İsrail oğulları Mûsâ'nın mahrem yerlerini gördüler ve dediler ki: "Allah'a yemîn ederiz, Mûsâ'da hiç bir şey yokmuş". Hazreti Peygamber ilâve etti: Mûsâ'nın mahrem yerleri*

²²⁰ Mısır'ı terkederek, yerleşmek üzere Filistin'e gidiyordu.

görününce taş durdu; Mûsâ elbiselerini aldı ve taşa vurmağa başladı. (Haberin râvisi) Ebû Hurayra diyor ki: Allah'a yemin ederim, taşın üzerinde Mûsâ tarafından bırakılmış altı yedi darbe izi vardır.

٦١ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : ليس الغنى من كثرة العرض ، ولكن الغنى غنى النفس .

61 . *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki :* (Gerçek) zenginlik, mal çoklğundan değil, nefsin hiç bir şeye muhtaç olmamasındandır.

٦٢ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : ان من الظلم مطل الغنى . وان اتبع أحدكم على مليء فليتبّع .

62 . *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki :* Zengin bir kimse tarafından verilen bir sözün yerine getirilmemesi ve (bir müddet) uzatılması, bir nevi zulümdür. Eğer içinizden biri, zengin bir adamla böyle bir işe girişmişse, onun peşine düşsün.

٦٣ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : أغبط رجل على الله يوم القيامة وأخبثه و أغبطه عليه رجل كان يسمى ملك الأملاك ، لا ملك الا الله عز وجل .

63 . *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki :* Kıyamet günü, Allah'ın hidde-tini ayaklandıran insanların en kötüsü ve en gâfili, "kralların kiralı" denilen kimse olacaktır; Azîz ve Celîl olan Allah'tan başka Melik yoktur.

٦٤ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : بينما رجل يتبختر في بردين وقد أعجبته نفسه ، خسف به الأرض . فهو يتجلجل فيها الى يوم القيامة .

64 . *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki :* Bir zamanlar iki elbise içinde kasıla kasıla yürüyen bir şahıs vardı ve kendisi, kendi nefesine gurur veriyordu. (Bir gün) arz, bu adamı içine çekti ²²¹; (şimdi) kıyamet gününe kadar, orada sıkıntı içinde kıvranacaktır.

٦٥ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : قال الله عز وجل : أنا عند ظن عبدي بي .

65 . *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki :* Azîz ve Celîl olan Allah buyur-muştur ki: Ben, kulumun benim hakkımdaki zannına göreylim.

221 Bunun Kârûn olması muhtemeldir. Bkz. Kur'ân, XXVIII, 76-81.

٦٦ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : من يولد ، يولد على هذه الفطرة. فأبواه يهودانه وينصرانه. كما تنتجون البهيمة ، هل تجدون فيها من جدعاء حتى تكونوا أنتم تجدعونها؟ قالوا: (٥/ب) يا رسول الله ، أفرأيت من يموت ، وهو صغير؟ قال : الله أعلم بما كانوا عاملين.

66. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Her doğan kimse, bu fitrat (İslâm) üzere doğar; sonra, anası veya babası, onu yahudi veya hristiyan yapar. Meselâ siz, (büyütmek için) hayvanlar dünyaya getirtirsiniz; yeni doğanların kulak veya burunlarını siz kesmedikçe, onların kulaksız veya burunsuz doğduğunu görür müsünüz? (Hazreti Peygambere) sordular: “Ya Rasûla'llah, çocuk iken ölen inanmıyanlar hakkındaki görüşün nedir (Hazreti Peygamber) şu cevabı verdi: Onların ne yaptıklarını Allah daha iyi bilir.

٦٧ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : ان في الانسان عظما ، لا تأكله الأرض أبدا. فيه يركب يوم القيامة. قالوا: أى عظم؟ قال: عجم الذنب. وقال أبو الحسن: انما هو عجب ، ولكنه قال بالميم.

67. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* İnsanda bir kemik vardır ki, toprak onu hiç bir zaman eritmez. İnsan, kıyamet günü bu kemikten terki oluncaktır. (Hazreti Peygambere) sordular: “Bu hangi kemiktir?” (Hazreti Peygamber) dedi ki: Belkemiğinin nihayetinde bulunan acamdır. (Râvi) Ebu'l-Hasan şöyle der: “kelime, ‘acabtır; fakat onu *mim* harfiyle söylemiştir.”

٦٨ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : اياكم والوصال ، اياكم والوصال ، قالوا: فانك تواصل يا رسول الله. قال: انى لست فى ذلكم مثلكم. انى أبيت يطعنى ربى ويسقنى ، فاكفلوا من العمل ما لكم به طاقة.

68. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* (iki oruç arasını) birleştirmekten çekinin. iki oruç arasını birleştirmekten çekinin. (Hazreti Peygambere) sordular: “Sen birleştiriyorsun, yâ Rasûla'llah”. (Hazreti Peygamber) dedi ki: Ben sizin gibi değilim. Ben gecelediğim zaman Rabbim beni doyuruyor ve susuzluğumu gideriyor. Siz, kudretiniz nisbetinde iş yüklenin.

٦٩ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : اذا استيقظ أحدكم فلا يضع يده على الوضوء حتى يغسلها. انه لا يدوى أحدكم أين باتت يده.

69. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Uykudan kalktığınız zaman, elinizi yıkamadan önce, abdest için su kabına sokmayın; çünkü uyku esnasında elinizin nerelerde kaldığını bilemezsiniz.

٧٠ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : كل سلامى من الناس عليه صدقة كل يوم تطلع عليه الشمس. قال: تعدل بين الاثنين ، صدقة. وتعين الرجل في دابته وتحمله عليها، أو ترفع له عليها متاعه ، صدقة. والكلمة الطيبة ، صدقة. وكل خطوة تمشيها الى الصلاة، صدقة. وتميط الأذى عن الطريق، صدقة.

70. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* İnsanların, küçük bir kemik parçasını hediye etmeleri bile, güneşin yükselmeğe devam ettiği müddetçe sadaka yerine geçer. (Ve yine dedi ki:) İki şahıs arasını âdilâne halletmek de keza bir sadakadır. Bir şahsa, hayvanına binmesinde veya eşyalarının ona yükletilmesinde yardım etmek yine bir sadakadır. Güzel bir söz, sadakadır. Namaza doğru atılacak her adım, sadakadır. Yol üzerinden güçlük verici her hangi bir engeli kaldırmak da yine bir sadakadır.

٧١ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : اذا ما ربّ النعم لم يعط حقها، تسلط عليه يوم القيامة. تحبّط وجهه بأخفافها.

71. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Hayvan sâhibi, hayvanlarının hakkını (zekâtını) ödemediği zaman, (bu hayvanlar), kıyamet günü o şahsa musallat edilecek ve onun yüzünü ayaklarıyla tekmeliyecektir.

٧٢ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : يكون كنز أحدكم يوم القيامة شجاعا أقرع. يفرّ منه صاحبه ويطلبه ويقول: أنا كنزك. قال: والله، لن يزال يطلبه حتى يبسط يده ، فيلقمها فاه.

72. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* İçinizden birinizin hazinesi, kıyamet günü, saçları dökülmüş bir ejdere dönecek. Sâhibi ondan kaçmağa çalışacak. fakat o, sâhibinin peşinden koşacak ve bağırarak: “Ben senin hazinenim”. (Hazreti Peygamber) ilâve etti: Allah’a yemîn ederim, onu yakalayıncaaya kadar kovalıyacak ve lokma lokma edecek.

٧٣ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لا يبال في الماء الدائم الذي لا يجري، ثم يغتسل به.

73. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki: Durgun ve akıntısı olmayan, fakat yıkanmağa elverişli olan suya işenmez.*

٧٤ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ليس المسكين هذا الطواف الذي يطوف على الناس ترده اللقمة واللقتان والتمرّة والتمرتان، انما المسكين الذي لا يجد غنى يغنيه ويستحي أن يسأل الناس ولا يفطن له فيتصدق عليه.

74. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki: Muhtac olan kimse, halk arasında dolaşarak bir veya iki lokma, yahut bir veya iki hurma kazanan dilenci değildir. Muhtac, o kimsedir ki, ihtiyaçlarını temin edemez, halktan istemeğe utanır ve halk, ona sadaka vermek için halini bilmez.*

٧٥ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لا تصوم المرأة وبعها شاهد الا باذنه، ((٦/٢)) ولا تأذن في بيته وهو شاهد الا باذنه، وما أنفقت من كسبه من غير أمره فان نصف أجره له.

75. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki: Bir kadın, kocası evde iken, (işinin çokluğu dolayısıyla) kocasının izni olmadan oruç tutmaz; keza kocasının izni olmadan, başka birisinin eve girmesine müsaade etmez. Kadının, kocasının kazancından, onun emri olmaksızın verdiği sadakanın yarı ecir kocasına aittir²²².*

٧٦ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لا يتمنى أحدكم الموت ولا يدعوه به من قبل أن يأتيه، انه اذا مات أحدكم، انقطع عمله - أو قال: أجله - انه لا يزيد المؤمن من عمره الا خيرا.

76. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki: İçinizden hiç kimse ölümü istemesin ve o gelmeden, onun için dua etmesin. İçinizden biri öldüğü zaman, onun ameli -diğer bir rivayette: eceli- son bulur. Mü'minin yaşının uzunluğu, onun, sadece hayrını artırır.*

²²² Bu, sadaka vermektan hasıl olan ecirdir, yoksa kadının, kendisine ait olmıyan şeyi sadaka olarak verdiğini kocasına bahsetmesinden değıl.

۷۷ – وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لا يقل أحدكم للعنب الكرم
إنما الكرم الرجل المسلم.

77. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki: Hiç* biriniz üzüme “kerm” demesin; zira “kerm”, müslüman kişidir ²²³.

۷۸ – وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اشترى رجل من رجل عقارا. فوجد الرجل الذى اشترى العقار فى عقاره جرة فيها ذهب. فقال له الذى اشترى العقار: خذ ذهبك منى. إنما اشتريت منك الأرض، ولم ابتع منك الذهب. فقال الذى شرى الأرض: إنما بعتك الأرض وما فيها. فتحاكما الى رجل. فقال الذى تحاكما اليه: ألكما ولد؟ فقال أحدهما: لى غلام. وقال الآخر: لى جارية. فقال: أنكح الغلام الجارية، وأنفقوا على أنفسكما منه، وتصدقاً.

78. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki: (Bir gün)* bir şahıs, diğer bir şahıstan bir tarla satın aldı. Alıcı bu arazide altın dolu bir küp buldu ve diğer şahsa dedi ki: “Altınını benden al; çünkü ben senden yalnız arazi satın aldım, altın satın almadım”. Araziyi satan şahıs ona şu cevabı verdi: “Ben sana araziyi ve o arazide bulunan her şeyi sattım”. Bunun üzerine, hakem olarak bir başka şahsa başvurdular. Hakem onlara sordu: “Çocuklarınız var mı?” Onlardan biri, “benim bir oğlum var” diğeri de “benim bir kızım var” dediler. Bunun üzerine hakem onlara dedi ki: “Çocuklarınızı birbiriyle evlendirin; bu altının (bir kısmını) kendiniz için ²²⁴ harcayın; bir kısmını da tasadduk edin.

۷۹ – وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أيفرح أحدكم بإرحلته إذا ضلت منه ثم وجدها؟ قالوا: نعم يا رسول الله. قال: والذى نفس محمد بيده“
لله أشدّ فرحاً بتوبة عبده إذا تاب، من أحدكم بإرحلته إذا وجدها.

79. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki: Bindığınız devenizi kaybettikten sonra, onu tekrar bulduğunuzda sevinmez misiniz? “Evet, yâ Rasûla'llah”* dediler. (Hazreti Peygamber devam etti:) Muhammed-

²²³ “İneb” ve “kerm” kelimeleri, üzüm manâsında kullanılır; bununla beraber kelimenin köktü, âlicenâplık ve cömertlik manâlarındadır. Bu sebeple belki de Hz. Peygamber, bu mühim kelimenin sadece üzüm manâsında kullanılmasını uygun bulmamıştır.

²²⁴ El-Buhârî, “kendiniz için” yerine “ikisi için” ibaresini kullanmıştır.

in hayatı elinde olan (Allah'a) yemîn ederim ki, kulu, (pişman olup) tevbe ettiği zaman, Allah, onun tevbesinden, kaybettiğiniz deveyi bulduğunuz zamanki memnuniyetinizden çok daha fazla memnun olur.

۸۰ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : ان الله عز وجل قال : اذا تلقانى عبدى بشبر تلقيته بذراع . و اذا تلقانى بذراع تلقيته بباع . و اذا تلقانى بباع ، جئته - أو قال : أتيته - بأسرع .

80. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki* : Azîz ve Celîl olan Allah buyurmuştur ki, kulum bana ulaşmak için bir karış ilerlediği zaman ben ona bir kol boyu (dirsekle parmak ucu arası kadar) yaklaşıyorum. O bana doğru bir kol boyu ilerlediği zaman, ben ona iki kol boyu (bir kulaç) yaklaşıyorum. O bana bir kulaç ilerlediği zaman, ben ona giderim -bir rivayette: ona doğru süratle ilerlerim-.

۸۱ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : اذا توضأ أحدكم فليستشق بمنخريه من ماء ثم لينثر .

81. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki* : Abdest aldığınız zaman, burununuza suyu çekin, sonra onu dışarıya çıkartın.

۸۲ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : والذى نفس محمد بيده ، لو أن عندى أحدا ذهباً لأحببت أن لا يأتى على ثلاث ليال وعندى منه دينار أجد من يتقبله منى ، ليس شئ أرصده فى دين على .

82. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki* : Muhammed'in hayatı elinde olan (Allah'a) yemîn ederim, elimde Uhud dağı gibi altın olsa idi, yanımda bundan tek bir dinar kalıpta onu benden alacak bir kimse çıkıncaya kadar, üzerimden üç gün geçmesini istemezdim; (Allah önünde) benim üzerimde borç olarak tuttuğum hiç bir şey yoktur.

۸۳ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : اذا جاءكم الصانع بطعامكم أغنى عنكم حره ودخانه ، فادعوه فليأكل معكم . والا فالقموه فى يده (أو : ليناوله فى يده) . (۶ / ب)

83. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki* : Yemeğin hararet ve dumanından sizi müsteğni kılan aşçı, yemeğinizi -bir rivayette: yemeği - size getirdiği zaman, onu da sizinle birlikte yemeğe davet edin; hiç olmazsa eline bir lokma koyun- bir rivayette: eline verin-.

۸۴ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : لا يقل أحدكم « اسق ربك » أو « أطعم ربك » و « ضئ ربك ». ولا يقل أحدكم : « ربى » وليقل : « سيدى » ، « مولائى ». ولا يقل أحدكم : « عبدى » ، « أمتى » وليقل : « فتائى » ، « فتائى » ، « غلامى » .

84. (6/b) *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki* : Hiç biriniz (efendi manâsına) “rabbına su ver”, yahut “rabbına yiyecek ver”, yahutta “rabbım için ışık tut” demesin. Yine hiç biriniz. (aynı manâda) “rabbım” demesin, “efendim” desin; “kulum” “ümmetim” demesin, “oğlum”, “kızım”, “evlâdım” desin.

۸۵ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : أول زمرة تلج الجنة صورهم على صورة القمر ليلة البدر لا يبصقون فيها ولا يمتخطون ولا يتغوطون فيها. آتيتهم وأمشطهم من الذهب والفضة ، ومجامرهم من اللؤلؤة ، ورشحهم المسك. ولكل واحد منهم زوجتان يرى مخّ ساقها من وراء اللحم من الحسن. لا اختلاف بينهم ولا تباغض قلوبهم على قلب واحد. يسبحون الله بكرة وعشيا.

85. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki* : Cennete ilk girecek olan gurup, yüzleri, on dördüncü gecenin ay ışığı gibi parıldayanlar olacaktır: Onlar, orada ne ağızlarından, ne burunlarından ve ne de başka bir yerlerinden hiç bir şey çıkarmıyacaklardır. Onların kablari ve tabaklari, altın ve gümüşten, buhurdanlıklari, ödağacından olacaktır ve onlardan misk sızacaktır. Her birinin iki zevcesi bulunacak ve o kadar güzel olacaklardır ki, etlerinin altında, bacak kemiklerinin ilikleri görülecektir. Orada bulunanlar, aralarında ihtilâfa düşmiyecekler bir birlerine düşman olmayacaklardır; ve onlar sabah ve akşam, Allah'ı zikredeceklerdir.

۸۶ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : اللهم انى اتخذ عندك عهدا لن تخلفه . انما أنا بشر . [فأى المؤمنين آذيته أو شتمته أو جلدته أو لعنته ، فاجعلها صلاة وزكاة وقربة تقرّبه بها يوم القيامة .

86. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki* : Allahım, ben, seninle, senin hiç bir zaman bozmıyacağın bir anlaşma yaptım; fakat ben, yine de bir

beşerim²²⁵. [Hangi mü'mine eziyet ettimse, yahut söz söyledimse, yahut dövdümse, yahut lânetledimse, bütün bunları (onun hesabına) salât, zekât ve yakınlık kıl ki, o, bunlarla sana yakın olsun.

٨٧ — وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لم تحل الغنائم لمن كان قبلنا. ذلك بأن الله رأى ضعفنا وعجزنا، فطيّبها لنا.

87. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Ganimet, bizden öncekilere halâl değildi²²⁶. Allah, bizim zayıflığımızı ve âcizliğimizi görmüş ve buna karşılık olarak onu bize halâl kılmıştır.

٨٨ — وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: دخلت امرأة النار من جراءة هرة لها أو هرة ربطتها. فلا هي أطعمتها ولا هي أرسلتها تتقّمهم من خبشاش الأرض، حتى ماتت هزلاً.

88. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Bir kadın, sâhip olduğu bir kedi yüzünden, veya onu bağlaması yüzünden cehenneme girdi: Elinde tuttuğu bu kediye ne yiyecek vermişti ve ne de onu, yer yüzündeki haşaratı yemesi için serbest bırakmıştı; nihayet kedi, açlıktan ölmüştü.

٨٩ — وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لا يسرق سارق وهو حين يسرق مؤمن، ولا يزني زان وهو حين يزني مؤمن، ولا يشرب الحدود أحدكم — يعنى الخمر — وهو حين يشربها مؤمن. والذي نفس محمد بيده، لا ينتهب أحدكم نهبة ذات شرف يرفع المؤمنون أعينهم فيها وهو حين ينتهبها مؤمن. ولا يغل أحدكم حين يغل وهو مؤمن. إياكم، وإياكم.

89. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Hırsızlık yapan hiç bir hırsız yoktur ki, hırsızlık yaptığı esnada mü'min olsun; hiç bir zâni yoktur ki, zina işlediği esnada mü'min olsun; aranızda hiç kimse yoktur ki, haram olan içkiyi—yani şarabı—içtiği esnada mü'min olsun. Muhammed'in hayatı elinde olan (Allah'a) yemîn ederim ki, içinizden, mü'minlerin dikkatini çeken, kadri büyük bir ganimeti gasbeden hiç kimse yoktur ki, onu gasbederken mü'min olsun; (ve yine) içinizden sahtekârlık yapan hiç kimse yoktur ki, sahtekârlık yaptığı esnada mü'min olsun. (Bütün bunlardan) uzak durun, uzak durun.

225 Burada, Berlin nüshasının ikinci eksik kısmı başlar.

226 Aşağıda 123 No. lı hadîse bakınız.

٩٠ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : والذي نفس محمد بيده ، لا يسمع بى أحد من هذه الأمة ، ولا يهودى ، ولا نصرانى ، ومات ولم يؤمن بالذى أرسلت به الا كان من اصحاب النار .

90. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Muhammed'in hayatı elinde olan (Allah'a) yemin ederim ki, bu halk (Araplar) arasında veya yahudi ve hristiyanlar arasında beni dinlemeden veya benim vasıtamla gönderilen (din) e inanmadan ölen kimseler, ancak Cehennem ashabından olmuşlardır.

٩١ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : التسبيح للقوم والتصفيق للنساء فى الصلاة .

91. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Namaz esnasında, (imamın hatasını ikaz için) “tesbîh” (subhâne'llah) erkeklere, elvurmak da kadınlara mahsustur.

٩٢ - (٧/٢) وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : كل كلم يكلم به المسلم فى سبيل الله يكون يوم القيامة كهيئتها اذا طعنت يفجر دما ، اللون لون الدم ، والعرف عرف المسك .

92. (7/a) *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Bir müslümanın Allah yolunda almış olduğu her yara, kıyamet günü, yenice olmuş gibi, kan fışkırır haliyle görülecektir: Bu fışkıranın rengi, kan rengi, fakat kokusu, misk kokusudur.

٩٣ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : لا تزالون تستفتون حتى يقول أحدكم : هذا الله خلق الخلق ، فمن خلق الله ؟

93. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* İçinizden biri çıkipta “her şeyi Allah yarattı; fakat Allah'ı kim yarattı?” demedikçe, sual sormaktan vazgeçmiyeceksiniz.

٩٤ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : انى لأنقلب الى أهلى فأجد التمرة ساقطة على فراشى أو فى بيتى فأرفعها لأكلها ، ثم أخشى أن تكون من الصدقة ، فألقها .

94. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Evime gidiyorum ve yatağımın üzerine –veya: evimde– düşmüş bir hurma buluyorum; onu yemek için alıyorum; fakat onun sadaka olmasından korkuyor ve atıyorum.

٩٥ – وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لأن يلعج أحدكم يمينه في أهله آثم له عند الله من أن يعطى كفارته التي فرض الله.

95. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* İçinizden birinin, âilesi aleyhinde (yemin edipte) bu yemininde inad ve ısrar etmesi, Allah katında, (yemini bozup) üzerine farz olan kefareti ödemesinden daha büyük bir günah teşkil eder²²⁷.

٩٦ – وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إذا أكره الاثنان على اليمين فاستحياهما فأسهم بينهما.

* 96. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* İki kişi yemin etmeğe zorlanır ve her ikisi de yemin etmekten utanırlarsa, aralarında kur'a çekin²²⁸.

٩٧ – وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إذا ما أحدكم اشترى لقحة مصرّة أو شاة ، فهو يخير النظرين بعد أن يحلبها أما هي وألا فليردها وصاعاً من تمر.

97. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* İçinizden biri, sütü sağılan bir deve veya koyun satın alırsa, sütünü sağıncaya kadar muhayyerdir. (Hayvanların süt verişlerini anladıktan sonra) ya kabul eder, ya da geri verir; ancak iade ettiği taktirde (çıkardığı süt karşılığı) bir miktar da hurma verir.

٩٨ – وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: الشيخ شاب على حب اثنتين: طول الحياة وكثرة المال.

98. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* İhtiyar kişi, iki arzu karşısında genç kalır: Uzun ömür ve bol mal.

227 Aile ile uzlaşmak, daima tercih olunan hususlardandır.

228 El-Buhârî (K. 52 şahâdât, bâb 25 izâ tesâra'a'l-kavmu) hadîsi şöyledir: "Hz. Peygamber bir guruba yemin teklif etti; hepsi de tehalük gösterdiler. Bunun üzerine, hangisinin yemin edeceğini tesbit etmek için aralarında kur'a çekilmesini emretti".

٩٩ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : لا يشير أحدكم الى أخيه بالسلاح فانه لا يدرى أحدكم لعل الشيطان أن ينزع من يده فيقع في حفرة من النار.

99. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Hiç biriniz, elindeki silâhla kardeşine işaret etmesin; çünkü o, şeytanın, belki de elinden çekebileceğini anlamaz ve böylece Cehennemın çukuruna düşer.

١٠٠ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : اشتد غضب الله على قوم فعلوا برسول الله (صلى الله عليه وسلم وهو حينئذ يشير الى ربايعته).

100. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Allah'ın hiddeti, bunu, O'nun Rasûl (A.S.) üne yapanlara karşı çok şiddetli olmuştur (Hazreti Peygamber bunu söylerken ön dişine işaret ediyordu)²²⁹.

١٠١ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : اشتد غضب الله على رجل يقتله رسول الله في سبيل الله.

101. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Allah'ın hiddeti, Rasûlünün, Allah yolunda öldürdüğü kimseye karşı çok şiddetli olmuştur²³⁰.

١٠٢ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : على ابن آدم نصيب من الزنا، أدرك ذلك لا محالة. قال: فالعين زنيها النظر وتصديقها الاعراض. واللسان زنيته المنطق. والقلب زنيته التمني. والفرج يصدق بماثم او يكذب.

102. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Her insanın, kaçınılmaz şekilde, zinaya karşı az çok ibtilâsı vardır. (Ve izah etti:) Şöyle ki: Göz, zinası bakmaktır ve tahakkuku birleşmekledir. Dil, zinası (açık saçık) konuşmaktır; kalp zinası arzudur; tenasül organı, günahı ister tastik etsin, ister tekzib, (fark yoktur).

229 3 H./625 senesinde vukubulan Uhud savaşında kırılmıştı.

230 Her halde Ubeyd İbn Halef kasdolunmaktadır; bu şahıs, müslümanlara zulmedenler arasında bulunuyordu ve aynı Uhud savaşında, Hz. Peygamber eliyle ölümüne sebep olan yarayı almıştı.

١٠٣ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : اذا أحسن أحدكم اسلامه فكل (٧ / ب) حسنة يعملها تكتب بعشر أمثالها الى سبع مائة ضعف . وكل سيئة يعملها تكتب له بمثلها حتى يلقي الله عز وجل .

103. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki :* İslâmı güzel olan kişinin her (7/b) iyi ameli için on mislinden yedi yüz misline kadar iyilik; işlediği her kötü amel için de bir misli kötülük yazılır ve bu, Allah'a ulaşın-caya (yani ölünceye) kadar devam eder.

١٠٤ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : اذا أمّ أحدكم للناس ، فليخفف الصلاة ، فان فيهم الكبير وفيهم الضعيف وفيهم السقيم . وان قام وحده ، فليطل صلاته ما شاء

104. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki :* Biriniz bir cemaata imam olduğu vakit, namazı hafifletsin (kısaltsın); çünkü arkasında çok ihtiyarlar, zayıflar ve sakatlar bulunabilir; fakat yalnız başına kıldığında istediği kadar uzatabilir.

١٠٥ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : قالت الملائكة : يارب ، ذاك عبد يريد أن يعمل سيئة . وهو أبصر به ، فقال : ارقبوه ، فان عملها فاكتبوها له بمثلها . وان تركها فاكتبوها له حسنة ، انما تركها من جرائ .

105. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki :* (Bir defasında) melekler dediler ki "Ey Rabbımız, fulan kulun kötülük yapmak istiyor". Allah, her şeyi onlardan daha iyi görür; onlara şöyle buyurdu: "Onu gözleyin; eğer o işi yaparsa bir misli (kötülük) yazın; eğer terkederse, onun için iyilik yazın; zira o, benim için o işi yapmaktan vazgeçmiştir".

١٠٦ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : قال الله عز وجل : كذبني عبدی ولم يكن ذك له ، وشتمی عبدی [ولم يكن ذك له . أما تكذبيه اياي أن يقول : لن يعيدنا كما بدأنا . وأما شتمه اياي أن يقول : اتخذ الله ولدا . وأنا الصمد . لم ألد ولم أولد ولم يكن لي كفوا أحد .

106. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki :* Azîz ve Celîl olan Allah şöyle buyurdu: "Kulum beni tekzîb etti; halbuki bu ona uygun değildi. Kulum bana küfretti²³¹, halbuki bu ona uygun değildi. Onun beni tek-

zîb etmesi “bizi ilk defa yarattığım gibi tekrar yaratamazsın” (yani öldükten sonra) demesidir. Bana küfretmesi de “Allah bir oğul edildi” demesidir. Halbuki ben hiç kimseye muhtaç değilim: Doğmadım ve doğurmadım, hiç bir dengim de yoktur”.

۱۰۷ — وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : أبردوا عن الحر في الصلاة ،
فإن شدة الحر من فيح جهنم .

107. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki :* (Yazın öğle namazını) vaktin serinliğinde kılın, çünkü şiddetli hararet, Cehennemden bir parçadır.

۱۰۸ — وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : لا تقبل صلاة أحدكم إذا
أحدث حتى يتوضأ

108. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki :* Abdesti bozduktan sonra yenisini almadıkça namazınız kabul olunmaz.

۱۰۹ — وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : إذا نودى بالصلاة فأتوها
وأنتم تمشون وعليكم السكينة . فما أدركتم فصلوا ، وما سبقكم فأتموا .

109. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki :* Namaz için ezan okunduğunda, vakûr adımlarla ²³² namaza gidin (ve hangi kısmında yetişerseniz imama uyarak) kılın; yetişemediğiniz kısımları da (sonradan) tamamlayın.

۱۱۰ — وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : يضحك الله لرجلين يقتل
أحدهما الآخر كلاهما يدخل الجنة . قالوا . وكيف يا رسول الله ؟ قال : يقتل
هذا فيلج الجنة . ثم يتوب الله على الآخر فيهديه الى الاسلام ثم يجاهد في سبيل الله
فيستشهد .

110. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki :* Allah, biri diğerini öldüren ve her ikisi de Cennete giren iki adama güler. “Bu nasıl olur, ya Rasûla'llah” diye sordukları zaman (Hazreti Peygamber) dedi ki: “Bu öldürülen, (şehit olarak) Cennete girer; sonra diğeri Allah’a tövbe eder; Allah da onu İslâma hidayet eder; Sonra bu şahıs, Allah yolunda dövüşür ve şehit düşer.

231 Berlin nüshasındaki ikinci eksikliğin sonu.

232 Acele ve süratli değil.

۱۱۱ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لا يبيع أحدكم على بيع أخيه ولا يخطب على خطبة أخيه.

111. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Bir kardeşinizin (müşteriye) malını sattığı esnada, kendi malınızı satmak için teklifte bulunmayın; keza kardeşiniz bir kızı talebettiği zaman, siz de o kıza tâlib çıkmayın.

۱۱۲ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: الكافر يأكل في سبعة أمعاء، والمؤمن يأكل في معي واحد.

112. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Mü'min yalnız bir karınla yediği halde kâfir, yedi karınla yer²³³.

۱۱۳ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم. (٨/٢) إنما سمي خضر لأنه جلس على فروة بيضاء فإذا هي تهتز تحته خضراء.

113. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* (8/a) Bir gün Hıdır, otsuz ve kuru bir yere oturmuştu ki, bu yer hemen yeşil otlarla kaplanmış ve peşisıra dalgalanmağa başlamıştır; bu yüzden ona Hıdır denilmiştir.

۱۱۴ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ان الله لا ينظر الى المسبل يوم القيامة - [يعنى] ازاره.

114. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Muhakkak ki Allah, kıyamet günü (peştamalını) topuklarına kadar salıvermiş (kibirli) kimseye bakmaz.

۱۱۵ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: قيل لبنى اسرائيل: «ادخلوا الباب سجدا وقولوا حطة يغفر لكم خطاياكم». فبدلوا: فدخلوا الباب يزحفون على أستاههم. وقالوا. حبة في شعيرة.

115. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* İsrail oğullarına, “kapıdan secde ederek girin ve (maksadımız, isyanımızın) affı (hıttatun) dır,

233 Bir müslüman son derece terbiyelidir ve diğerlerinin de yiyeceğini düşünerek her şeyi kendine maletmez.

deyin” denildi ²³⁴; fakat onlar (bu sözü) değiştirerek kışları üzerinde sürünüp girdiler ve (hıttatun yerine) “habbetun” (arpa tanesi) dediler ²³⁵.

۱۱۶ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : اذا قام أحدكم من الليل فاستعجم القرآن على لسانه : فلم يدر ما يقول ، فليضطجع .

116. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki*: Gece (ibadet için) kalktığınızda, diliniz, Kur'ân okuyuşunuzu, ne söylediğinizi anlamıyacak derecede bozarsa, yatağınıza uzanın.

۱۱۷ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : قال الله تعالى : لا يقل ابن آدم : يا خيبة الدهر فاني أنا الدهر ، أرسل الليل والنهار ، فاذا شئت قبضتهما .

117. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki*: Allah Taâlâ buyurmuştur ki: “Âdem oğlu, (ümitsizlikten dolayı, gece ve gündüzden ibaret olan) “dehr” (zaman) i kötölemesin; zira “dehr” benim. Gece ve gündüzü (birbiri arkasına) gönderirim; dilediğim zaman da onları kabzederim.

۱۱۸ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : نعمّا للمملوك أن يتوفاه الله بحسن طاعة ربه وطاعة سيده . نعمّا له ، نعمّا له .

118. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki*: Rabbinin ve efendisinin tam itaatında iken ölen köle için ne büyük saadet, ne büyük saadet.

۱۱۹ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : اذا قام أحدكم الى الصلاة ، فلا يبصق أمامه ، فانه يناجي الله مادام في مصلاّه . ولا عن يمينه ، فان عن يمينه ملكا . ولكن ليبصق عن شماله أو تحت رجله فيدفنه .

119. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki*: Namaza kalktığınız vakit önünüze tükürmeyin; çünkü namazda kaldığınız müddetçe Allah'ın huzurundasınız. Sağınıza da tükürmeyin; çünkü sağınızda melek vardır. Solunuza veya ayak altına tükürür, sonra da üzerini örtersiniz.

234 Ku'ân II. 58.

235 El-Buhârî rivayetinde “hınta” (buğday tanesi) olarak geçer. Her halde bu hadîs, Kur'ânda zikri geçen (V.21-25) ve Mûsâ'nın İsrailîlerden Palestinlilerle dövüşmelerini ve arazilerini işgal etmelerini istemesiyle ilgili bir olaya işaret etmektedir. Keza Bkz. Kur'ân, II. 61 V. 21.

١٢٠ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : اذا قلت للناس أنصتوا وهم يتكلمون ، فقد لغوت على نفسك - يعنى يوم الجمعة - .

120. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki :* (Cuma hutbesinde) konuşan cemaata "sus" demen bile kendi cihetinden hatalıdır ²³⁶.

١٢١ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : أنا أولى الناس بالمؤمنين (٨/ب) فى كتاب الله . فأیکم ترك دینا أو ضیعة فادعونی ، فانی ولیّه . وأیکم ما ترك مالا ، فلیؤثر بماله عصيته من كان .

121. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki :* Allah'ın kitabına göre ²³⁷ ben mü'minler arasında insanların en üstünüyüm (8/b). Kim borç bırakır veya fakır u zaruret içinde ölüp giderse beni çağırınız; çünkü ben, onun velisiyim. Fakat kim mal terkedip giderse, yakın akrabaları, rüchaniyetle o mala sâhip olsunlar.

١٢٢ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : لا یقل أحدکم : اللهم اغفر لی ان شئت أو ارحمنی ان شئت أو ارزقنی ان شئت . لیعزم المسألة . انه یفعل ما یشاء . لا مکروه له .

122. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki :* Hiç kimse "Allahım, dilersen bana mağfiret et" ve "dilersen bana rahmet et" veya "dilersen bana rızık ver" demesin.

Açık surette O'ndan istesin, Şüphesiz O, dilediğini yapar, O'nun için hiç bir zorlayıcı şey yoktur.

١٢٣ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : غزا نبی من الأنبياء ، فقال للقوم : لا یتبعنی رجل قد کان ملک بضع امرأة یرید أن یبني بها ولما بنی . ولا آخر بنی بناء له ولما یرفع سقفها . ولا آخر قد اشترى غنما أو خلفات وهو ینتظر ولادها . فغزا ، فدنا القرية حين صلى العصر أو قريبا من ذلك ، فقال للشمس : أنت مأمورة وأنا مأمور . اللهم احبسها علیّ شیئاً فحبست علیه ، حتى فتح الله علیه . فجمعوا ما غنموا : فأقبلت النار لتأكله ، فأبت أن تطعمه . فقال : فیکم

²³⁶ Hutbenin sessizce dinlenmesi gerekir.

²³⁷ Bkz. Kur'ân, XXXIII. 6.

غلول فليبايعنى من كل قبيلة رجل. فبايعوه فلصقت يد رجل بيده فقال: فيكم الغلول. فلتبايعنى قبيلته. فبايعته قبيلته، فلصقت يد رجلين أو ثلاثة بيده. فقال: فيكم الغلول. أنتم غلتم. قال: فأخرجوا له مثل رأس بقرة من ذهب. فوضعوه فى المال، وهو بالصعيد، فأقبلت النار فأكلت. قال: فلم تحل الغنائم لأحد من قبلنا. ذلك (٢/٩) بأن الله رأى ضعفنا وعجزنا، فطيها لنا.

123. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki*: Peygamberlerden biri ²³⁸ sefere çıktı ve (çıkmadan önce) halka "bir kadınla evlenmeye niyet eden ve fakat henüz evlenmemiş olan, bir ev inşa eden ve henüz çatısını örtmemiş olan, koyun veya deve satın alan ve onlardan doğacak yavruları bekliyen kimse, benimle birlikte gelmesin; dedi ve (düşmanla) dövülmek için ilerledi. Bir şehrin yanına geldiği zaman, vakit, ikindi veya ona yakın bir vakitti. Güneşe dedi ki: "Sen, (Allah'ın emrinde) bir memursun, ben de bir memurum; Allahım, onu benim için bir müddet tut"²³⁹. Ve Allah da, ona zafer verinceye kadar, güneşi tuttu. (Zaferden) sonra ganimetleri topladılar. Bunları yemek (yakmak) için bir ateş geldi, fakat yemekten imtinâ etti. Bunun üzerine Peygamber dedi ki: "Aranızda bir sahtekâr var; her kabileden bir kişi bana biât etsin". Her kabileden birer kişi gelip ona biât ettiler. Bunlardan birinin eli, peygamberin eliyle birleşince, peygamber "sahtekâr sizin aranızda; kabilesi bana biât etsin" dedi. Kabile ona biât etti; iki veya üç şahsın eli, peygamberin eliyle birleşince, peygamber dedi ki: "Sahtekâr-sizin aranızda; sahtekârlığı siz yaptınız". Hazreti Muhammed (S.A.) devam etti: Bunun üzerine, o şahıslar, öküz başı gibi altın çıkardılar ve diğer ganimetler arasına koydular. Ateş geldi ve (hepsini) yedi (yaktı) ²⁴⁰. Hazreti Peygamber ilâve etti: Ganimet, bizden evvel hiç kimseye halâl olmamıştı ²⁴¹. Fakat (9/a) Allah, bizim zayıflığımızı ve aczimizi görmüş ve onu bizim için meşru kılmıştır ²⁴².

١٢٤ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: بينما أنا نائم، رأيت أنى أنزع على حوض أسقى الناس. فأتاني أبو بكر، فأخذ الدلو من يدى ليرىحنى. فنزع دلوين، وفى نزعہ ضعف. والله يغفر له. قال: فأتاني عمر بن الخطاب فأخذها منه، فلم ينزع رجل نزعہ حتى ولّى الناس والحوض ينفجر.

238 Nun'un oğlu Yûsa'a.

239 Bkz. Ahdi Atik Yûs'a, X. 12-13.

240 Aynı kitap, VII. 16-26. İncilin rivayetine göre suçlu da yakılarak öldürülmüştür.

241 Daha önceki referansa ilâveten bkz. Tekvin, XV. 17 ve Bu ikisine göre, İbrahim ve Mûsa zamanında Allah'a kurban edilen şeyler yakılır, (İslam'da olduğu gibi, fakire verilmezdi).

242 Bkz. Yukarıda. 87 No. 1. hadîs.

124. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki* : Bir gün uyurken (rüya) gördüm; bir kuyudan halkın (develerini) sulamak için su çekiyor ve bir havuzu dolduruyordum. Bu sırada Ebû Bekr geldi ve beni dinlendirmek için kovayı elimden aldı; iki kova su çekti; fakat çekişinde zayıflık vardı. Allah ona mağfiret edecektir. (Hazreti Peygamber devam etti ve) dedi ki: Sonra Omer İbnu'l-Hattâb geldi ve kovayı ondan aldı. Hiç kimse onun çekişi gibi su çekmemiştii; öyle ki, halk memnun dönüp giderken havuz dolmuş taşıyordu.

١٢٥ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : لا تقوم الساعة حتى تقاتلوا جور كرمين ، قوما من الأعاجم حمر الوجوه ، فطس الأنوف ، صغار الأعين ، كأن وجوههم المجان المطرقة .

125. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki* : Siz, kırmızı yüzlü, kısa burunlu, küçük gözlü, yüzleri kat kat olmuş kalkanlar gibi kalın etli yabancı milletlerden Hûz ve Kirman halkı ile dövüşmedikçe kıyamet kopmayacaktır.

١٢٦ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : الخيل والفخر في أهل الخيل والابل ، والسكينة في أهل الغم .

126. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki* : Gurur ve kibir, at ve deve sâhiplerinde, vakar ise koyun sâhiplerindedir.

١٢٧ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : لا تقوم الساعة حتى تقاتلوا قوما نعالهم الشعر .

127. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki* : Siz, takunyaları kıldan yapmış bir kavimle dövüşmedikçe kıyamet günü gelmiyecektir.

١٢٨ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : الناس تبع لقريش في هذه الشأن - أراه يعني الامارة - مسلمهم تبع لمسلمهم ، وكافرهم تبع لكافرهم .

128. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki* : Bütün halk bu meselede -zannınca riyaset meselesinde- Kureyş'e tâbi olacaktır. Yine bu halkın müslümanları, Kureyşli bir müslümana, kâfirleri de Kureyşli bir kâfire uyacaktır.

۱۲۹ — وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: خير نساء ركنن الابل نساء قريش. أحناه على ولد في صغره، وأرعاه على زوج في ذات يده.

129. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Deveye binen kadınların en hayırlıları, Kureyş kadınlarıdır. Küçüklüğünde, çocuklarına en çok şefkat gösterenleri ve kocalarının mallarına en çok dikkat edenleri de yine Kureyşli kadınlardır.

۱۳۰ — وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: العين حق. ونهى عن الوشم

130. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* (Kötü tesirli veya nazarı dokunan) göz, bir gerçektir. Ve (Hazreti Peygamber), dövme (vücut üzerine şekiller yapma) yi menetti.

۱۳۱ — وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لا يزال أحدكم في صلاة ما كانت تحبسه، ولا يمنعه أن يخرج الا انتظارها.

131. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Hiç kimse, namaz tarafından tutulduğu müddetçe namazdan çıkmaz ve diğer namazı beklemedikçe hiçbir şey onun namazdan çıkmasına engel olmaz.

۱۳۲ — وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اليد العليا خير من اليد السفلى. وابدأ بمن تعول.

132. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* (Sadaka) veren el, (onu) alan elden hayırlıdır ve (sadaka vermeye) geçimini üzerine aldığı kimselerden başla.

۱۳۳ — وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أنا أولى الناس بعيسى بن مريم (ب/۹) في الأولى والآخرة. قالوا: كيف يا رسول الله؟ قال: الأنبياء اخوة من علات، وأمهاتهم شتى، ودينهم واحد، فليس بيننا نبي.

133. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Ben, dünya ve âhirette Meryem oğlu İsa'ya yakınlık bakımından bütün insanların önündeyim. Hazreti Peygambere sordular: "Nasıl, ya Rasûla'llah"? O, şöyle cevap verdi: Bütün peygamberler, anaları ayrı babaları bir, aynı soydandırlar²⁴³ ve dinleri de birdir. Ayrıca, İsa ile benim aramda hiç bir peygamber yoktur.

²⁴³ Her halde İsa'nın babasının olmadığını ve yalnız annelerinin farklı olduğunu murad etmiş olacaktır.

١٣٤ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : بينما أنا نائم إذ أتيت من خزان الأرض فوضع في يدي سواران من ذهب ، فكبرا عليّ وأهيماني . فأوحى اليّ أن أنفخهما . فنفختهما ، فذهبا . فأولتهما الكذابين اللذين أنا بينهما . صاحب صنعاء وصاحب اليمامة .

134. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki :* Uyurken gördüğüm bir ru-yada, bana arzın hazineleri getirildi ve elime iki altın bilezik konuldu. Bu bana büyük bir kötülük gibi göründü ve beni müteessir etti. Bunun üzerine her ikisine de üfürmekliğim vahyolundu. Onlara üfürdüm ve onlar da kayboldular. Bu iki bileziği, etrafımı sarmış iki yalancı ile tevîl ettim. Bunlardan biri San'â, diğer de Yemâme kahramanı idi ²⁴⁴.

١٣٥ - وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم : ليس أحد منكم بمنجيّه عمله ، ولكن سددوا وقاربوا . قالوا : ولا أنت ، يا رسول الله ؟ قال : ولا أنا ، إلا أن يتغمدني الله منه برحمة وفضل .

135. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki :* İçinizden hiç birinin yalnız ameli, onun kurtarıcısı değildir; fakat doğru yolu takip edin ve (Allah'a) yaklaşın. (Hazreti Peygambere) sordular: "Sende mi, ya Rasûla'llah?"

(Hazreti Peygamber) şu cevabı verdi: Evet ben de, Eğer Allah, fadl ve rahmetiyle beni örtmezse.

١٣٦ - وقال : ونهى رسول الله صلى الله عليه وسلم عن بيعتين ولبستين . أن يحنّتي أحدكم في الثوب الواحد ليس على فرجه منه شيء . وأن يشتمل في إزاره إذا ما صلى إلا أن يخالف بين طرفيه على عاتقه : ونهى رسول الله صلى الله عليه وسلم عن المس واللقاء والنجش .

136. *Ve Ebû Hurayra dedi ki :* Rasûlu'llah (A.S.) iki çeşit satışla iki çeşit giyimi menetti: (İkincisi hakkında) bir kimsenin, gizli yerlerini örtmeyen tek bir elbiseye bürünmesi ve namaz esnasında örtüsünü omzu üzerine gelişi güzel atıp, iki ucunu çaprazlama boynu üzerine

244 Esvedu'l-Ansî Zu'l-Himâr, peygamberlik iddiasında bulunmuş ve Yemen'de San'â'yı işgal etmişti. Aynı iddia ile ortaya çıkan Museyime ise Yemame (Necid) de bulunuyordu.

dolamaması²⁴⁵. (Satış hakkında da) Rasûlu'llah (A.S.) dokunma ve atma usulünü²⁴⁶ ve hile ile mal fiyatının artırılmasını menetti²⁴⁷.

۱۳۷ — وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: العجاء جرحها جبار، والبئر جبار، والمعدن جبار، والنار جبار، وفي الركاز الخمس.

137. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Konuşmaktan âciz hayvanların sebep oldukları ziyan heder olacaktır (yani, bundan dolayı her hangi bir mes'ul aranmayacaktır). Keza bir kuyu²⁴⁸, bir maden ocağı ziyandan mes'ul değildir. Sâhipsiz definede beşte bir vergi vardır.

۱۳۸ — وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أيما قرية أتيتموها وأقمتم فيها مسهمكم — وأظنه قال: فهي لكم — أو نحوه من الكلام — وأيما قرية عصت الله ورسوله فإن خمسها لله ورسوله، ثم هي لكم.

138. *Ve Rasûlu'llah (A.S.) dedi ki:* Hangi şehre gelir ve oradaki hissenize binaen oturursanız...—(Hazreti Peygamberin)" orası sizindir" veya buna benzer bir şey söylediğini zannediyorum—. Allah'a ve Rasûlune isyan etmiş hangi şehir olursa (ganimetin) beşte biri Allah ve Rasûlüne, sonra da size aittir.

245 Namaz esnasındaki hareketlerle düşmemesi için dolanması gerekirdi.

246 Açık artırmada müşteri, mal üzerine küçük bir çakıl taşı atar ve elini onun üzerine kor; bu, malın onun tarafından kabul edildiğine delâlet eder. Şüphesiz, İslâmdan önceki devre ait olan bu usul, guruplar arasında aşıl fiyatlarla ilgili güçlüklerle sebep oluyordu.

247 Tüccarın adamları, yalandan malı yüksek fiatla satın alıyorlar ve bu suretle yabancıları da, malın gerçek fiyatının bu olduğuna inandırmaya çalışıyorlardı.

248 Câhiliye devrinde, bir kimsenin bir hayvan tarafından öldürülmesi veya bir kuyuya yahut maden ocağına düşerek ölmesi, zararın vukuundan tamamiyle masum olan kimsele rüzinde bir takım mes'uliyetler yaratıyordu. "Suçlu" hayvanı öldürme ve bunun gibi bazı ölçüler, Hazreti Peygamberin bu beyanı ile ıbtal edilmiştir.

140. ŞAM NÜSHASININ HÂTİMESİ

Sahîfenin sonu. Hamd âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsus-tur. Salât ve Selâm, O'nun en hayırlı halkı Muhammed ve temiz yakınlarıyla necîb ashabı üzerine olsun. Risalenin kâtibi ve sâhibi, Allah'ın kulu, O'nun rahmet ve mağfiretine muhtaç ve O'nu hamd ve senâda dâim olan Abdu'r-Rahmân İbn Hamdân İbn Berekât'dır.

BERLİN NÜSHASININ HÂTİMESİ

Sahîfenin sonu. Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsus'tur. O'nun Salât ve Selâmı, efendimiz Muhammed, yakınları ve ashabı üzerine olsun. (Allah'ın rahmetine) muhtac İbrahim İbn Muhammed İbn Abdi'l-Azîz el-Hanefî aslen el-Cinîni mukim olarak ed-Dımişkî, bu nüshayı, 1100 senesi Rebi'ul'l-evvel ayının 17 inci Pazartesi günü sabahı yazıp bitirdi. Onu, allâme İsmâ'il İbn İbrahim İbn Camâ'anın kendi elyazması nüshasından, hem kendisi ve hem de Allah'ın dilediği kimseler için istinsah etti. İbn Camâ'anın nüshasının yazılış tarihi, 856 senesi Rebi'u'l-evvel ayının 16 ncı Cuma günüdür. Allah, ona bol bol rahmet etsin. Âmin.

141. Bundan sonra arz ve sema kayıtları gelir. Bu kitabı dinleyenler arasında, Mâlikî, Şâfi'î ve Hanefî gibi muhtelif Fıkıh mezheplerine olduğu kadar, İsbiliye (İspanya), Mağrib (Fas), Sicilya, Derbend (Ermenistan), Belh (Afganistan) asıllı ve prens, Kâle, hâkim, şeyh, kumandan gibi, çeşitli rütbelere mensub kimselerin de bulunması, insanda, ümidle dolu bir merak ve heyecan uyandırır. İsimler, bazan okunaklı olmadığı gibi, bazı yerlerde de kitap cildiyle tamamen harab olmuştur. Aşağıda, okunamıyan bu isimlere delâlet etmek üzere (...) işareti kullanılmıştır. Bazı isimlerin okunmasında ise, yardımlarını

esirgemiyen Sayın Salâhuddîn Munecced'e burada teşekkürlerimi sunarım. Salâhuddîn Munecced, halen Arap Devletleri Birliği Yazma Eserler Enstitüsü Direktörü olup, bana, Şam'dan yazma nüshanın fotokopisini gönderen zatın da kardeşidir.

NÜSHALARIN SEMÂ KAYITLARI

Berlin Nüshası

142. Yukarıda da zikrettiğimiz gibi, Berlin nüshası, tevsik edilmiş bir nüsha değildir; bununla beraber, kâtip, kendi nüshasının istinsahı için asıl olarak kullandığı nüshada, onun mevsûkiyetine delâlet eden böyle bir kaydın bulunduğu işaret etmiştir. Bu kaydın, Şam nüshasıyla alakası bulunan İbn Asâkir'e atıf yapması ilgi çekicidir. Bu itibarla biz, bu kaydı, (sadece numaralar ilâve etmek suretiyle) burada aynen tekrarlıyoruz:

143. "Hamd, Allah'a mahsustur. Bu *Sahîfenin* tamamını, ceddîm Şeyhu'l-İslâm el-Hatîb el-Cemâl Ebû Muhammed Abdullah İbn Camâ'a (Allah kadrini dâim etsin) nın önünde okudum. O, *Sahîfenin* rivayeti için allâme Ebû İshâk İbrâhîm İbn Ahmed İbn Abdi'l-Vâhîd eş-Şâfiî'den; eş-Şâfiî de hem el-Kâsım İbn Mahmûd İbn Muzaffer İbn Asâkir'den ve hem de Ebû Nasr Muhammed İbn Muhammed İbn Muhammed İbn Hibetu'llah İbn Cahbal'dan icazet almıştı. Bu ikisi ise (yani İbn Asâkir ve İbn Cahbal), yalnız icazetle (semâ'an değil) Ebû'l-Vefâ Mahmûd İbn İbrâhîm İbn Menda'dan; İbn Menda, aynı tarzda Ebû'l-Farac Mes'ûd İbnu'l-Hasan es-Sekafî'den, es-Sekafî de kitabında zikredilen isnâd zinciri tarikiyle rivayeti almış bulunuyorlardı. Bu suretle (yani, *Sahîfeyi* ceddîm Abdullah İbn Camâ'aya okumam esnasında) onu, efendim ve babam el-Hatîbî el-İmâm el-Âlim Ebû İshâk İbrâhîm İbn Musmî' (1) ve kardeşleri Şerefu'd-Dîn Mûsâ ve Bedru'd-Dîn Muhammed (2,3), iki kardeş allâme Necmu'd-Dîn Muhammed ve Muhıbbu'd-Dîn Ahmed (4,5) ile şu kimseler dinlemişlerdir: Zeynu'd-Dîn Abdu'l-Kerîm İbn Abdi'l-Vefâ (6), Şemsu'd-Dîn Muhammed İbnu'l-Cemâl Yûsufu'd-Dîn İbni's-Safî (7), Zeynu'd-Dîn Abdu'r-Rahmân İbn Ahmed İbn Gâzî (8), Alâ'u'd-Dîn Alî İbn Halîl İbn Bâ-Kays (9), Burhânu'd-Dîn İbrâhîm İbnu'l-Kâdî Tâcu'd-Dîn Abdu'l-Vahhâb İbn Kâdî es-Salt (10), Garsu'd-Dîn Halîl İbnu'l-Kâdî Şihâbu'd-Dîn Ahmed İbn Katibâ (11) ve Alî İbnu'l-Hasan İbni'l-Vazzân (12). Metnin kâri'i, bunların hepsine icazet vermiş, nüshaların tashihi yapılmış ve bu, Allah'a hamd eden, Peygamberi için Salât

ve Selâmnı dileyen ve “bizim için Allah’ın kâfi olduğunu” beyan eden İsmâ’il İbn Câmâ’a eliyle 856 senesinin 25 inci Pazar günü kaydedildi”. Bunun altında daha açık bir yazı ile şu ibareler yer almıştır: “Doğrudur. Bunu Abdullah İbn Camâ’a yazdı; Allah ona mağfiret etsin”.

Şam Nüshası

144. Nüshanın ilk ve son sahifelerinde müteaddit kayıtlar yer almıştır. Bunlar aşağıda açıklanmıştır:

1. İLK SAHİFE

145. (a) Kitap ünvanının bulunduğu baş sahifede şu ibareler görülmür: “Hemmâm İbn Munebbih’in *Sahîfesi* (Allah, ona rahmet etsin); ondan Ma’mer’in, Mamer’den Abdu’r-Razzâk’ın, Abdu’r-Razzâk’tan Ahmed İbn Yûsuf es-Sulemî’nin, es-Sulemî’den Ebû Bekrel-Kattânın, el-Kattân’dan İmâm Ebû Abdi’llah İbn Menda’nın, İbn Menda’dan oğlu Abdu’l-Vehhâb’ın, Abdu’l-Vehhâb’tan Şeyh Ebû’l-Hayr Muhammed İbn Ahmed el-Mukadder’in, el-Mukadder’den Şeyh İmâm Hâfız Tâcu’d-Dîn Behâ’u’l-İslâm Bedî’u’z-Zamân Ebû Abdillâh Muhammed İbn Abdi’r-Rahmân İbn Muhammed el-Mes’ûdî’nin rivayetidir. Allah bu sonuncusunu ıslâh etsin. hepisinden râzi olsun ve kıyamet gününe kadar hepsine bol selâmetler ihsan etsin”.

146. (b) Bunların altında “bu kitabın sâhibi olan Abdu’r-Rahîm İbn Hamdân İbn Berekât’ın semâ’ı. Hamd ve Şükr Allah’a mahsus-tur” ibaresiyle,

147. (c) altta “Necmu’d-Dîn Ebû’l-Hasan İbn Hilâl (Allah onu sevablandırsın) in vakfı; hiç kimseye kira ile verilmemek şartıyla bütün müslümanlara aittir; ancak... kıymeti” ibareleri yer almıştır.

148. (d) Yine bu sahifede kitabımızla doğrudan doğruya ilgili olmıyan diğer üç kayıt daha vardır ki bunlardan biri, İbn Hâcib’in, diğeri Mağrib’ten Ebû Dabûs el-Vâsik Bi’llah’ın biyografisine aittir; üçüncüsü de şu şekildedir: “Kitabı, Abdu’r-Rahmân İbn Hamîs (yahut Huneys) İbn Yahyâ es-Sibtî okudu”. Bu şahıs, yazmanın sonundaki kayıtların en son zikredilen kısmında ismi geçen şahıs olabilir.

2. SON SAHİFE

149. (I) Son sahifenin hamîşinde şu ibareleri okuruz: “(Bu Sahîfeyi) Hâfız Ebû’l-Kâsım Alî İbnu’l-Hasan İbn Hibetu’llah’tan ve Şeyh Ebû Âlî İbnu’l-Huseyn İbn Alî İbni’l-Hasan İbn Umar İbn Alî el-Batalyûsî’den dinledi; bu ikisi Zâhir’den, o Ebû Bekr Muhammed

İbnu'l-Kâsım es-Saffâr, Ahmed İbn Ali İbn Abdî'llah İbn Hâlid (Yahut Huld), ve Ebu'l-Hasan Ali İbn Ahmed İbn Muhammed el-Mâmi'iden işitti. Hâfız Ebû'l-Kâsım ilâve ederek dedi ki: Keza, Ebû'l-Fadl Muhammed İbn İsmâ'il İbn Fudayl el-Fudaylî, Ebû Sehl Abdu'r-Rahmân İbn Muhammed el-Mâlinî'den, bunların hepsi Ebû Tâhir Muhammed İbn Muhammed İbn Kesîr'den o da Ebû Bekr Muhammed İbnu'l-Husayn el-Kattân'dan onun rivayet isnâdıyla haber verdi. Muhammed İbn Hibetu'llah eş--Şirâzî, Ebu'l-Berekât el-Hasan (Muhammed İbnu'l-Hasan'ın oğulları) ve diğer bazı kimseler... 559 senesi Şevval ayı.

150. (II) Aynı sahifenin daha aşağı kısımlarında ise şu ibareler görülür: Ebû Abdillâh Muhammed İbn Abdî'r-Rahmân el-Mes'ûdînin cemaatinde okunan Sahîfeyi 575 senesi Rebî'u'l-Âhır ayının 6 ncı Pazartesi günü, Ebû Muhammed İbn Ebî Bekr İbn Ahmed el-Belhî, Ebu'l-Farac Nasr, el-Muzaffer İbn Ebî'l-Funûn el-Attâbî, Ebu't-Tâhir (? ez-Zâhir) İsmâ'il İbn Zâfir İbn Abdî'llah el-Ukaylî, Naba' İbn Mukârim İbn Haccâc el-Hanefî ve Ebû Muhammed İbn Abdî'l-Muhsin İbn İbrâhîm ez-Zaccâc dinlediler”.

151. (III) Aynı sahîfenin hâşiyesinde “arz, tamam oldu” ibaresi görülür.

152. (IV) Müteakıb sahife (10/a) tamamiyle sema *kayutları*yla doldurulmuştur. (Bunlar için birer sıra numarası koyduk): “Hemmân İbn Münebbîh'e ait olan bu *Sahîfenin* tamamının dinlenmesi, Şeyh Fakîh İmam Âlim Tacu'd-Dîn Beha'u'l-Muslimîn Bed [î'u'z-zemân] Ebû Abdî'llâh Muhammed İbn Abdî'r-Rahmân İbn Muhammed İbn Ebî'l-Hasan el-Mes'ûdî el-Bandahî el-Horasanî (Allah işlerinin sonunu hayırlı etsin) nin Dimyat hudut şehrinde Nâsırıye Salâhiye Medresesinde (Allah vâkıfının mülkünü dâim kılsın) istinsah edilmiş olan nüshadan dinlemiş olduğu kendi asıl nüshasını bizim önümüzde okuması suretiyle son buldu. Bu *Sahîfeyi* dinleyen umerâ ve fukahâ': İmâdu'd-Dîn Ebu't-Tâhir İsmâ'il İbni'l-Emîr Zahîrî'd-Dîn Ebû İshâk İbni'l-Emîr Nâsırı'd-Devle (o vakitler adı geçen hudud harbinin mes'ulü) (1), el-Emîr Cemâlu'd-Dîn Ebu'l-Fadl Mûsâ (2), Fakîh İmâm Âlim Fahrû'd-Dîn Ebû Bekr İbn Mavsulî İbn Mâm İbn Harb el-Mârânî (?). (â) adı geçen hudut şehrinde müderris (3), meşhur Kâdî Ebû Muhammed Abdu's-Selâm İbn Camâ'a İbn Osmân et-Tannîsî (4), el-Mu'temed... Abdu'l-Ganî İbn İsmâ'il İbn İbrâhîm (5), oğlu Ebu'l-Muntasır Abdu'l-Azîz (6), ... (? el-Fals, el-Kals) Ebû Ali el-Hasan İbni'l-Kâdî Celâlu'd-Devle Ebu'l-Berekât Ubey (d...) İbn Ahmed (7), oğlu Ebu'l-Fadl Muhammed (8), kardeşi

el-Muhtas Ebû Muhammed Abdi'l-Azîz (9), Fakîh Ebû Muhammed Abdu'l-Bâkî İbn Ca'fer et-Tennîsî (10), Ebu ... Nâsır İbn Samsâm İbn Sibâ el-Muaddib (11), Ebu'l-Hasan Ali İbn Ma'âlî İbn Ali ed-Dimâtî (? ed-Dimyâtî) (12), Fakîh el-Hatîb ebu'l-Kâsım Abdu'r-Rahmân İbn... İbn Abdi'r-Rahmân ed-Dimyâtî (13), Emîru'l-Mulk Ebu'l-Berekât Abdu'r-Rahmân Muhammed İbn Talha ed-Dimyâtî (14), el-Afif Ebu'l-Fadl Muhammed İbnü'l-Kâdî ... Ebu'l-Berekât Muhammed İbn Suleym (? Selîm) (15), Abdu'l-Vâhid İbn İsmâ'il İbn Zâfir ed-Dimyâtî (16), Abdullah İbn Ebî'l-Hasan İbn Ali İbn Ebî ... (? er-Racâ') (17), el-Kâ-(dî) Ebû Ali el-Hasan İbnü'l-Kâsım İbn ... (? Atik, İsâ) et-Tennîsî (18), Abdu'r-Rahmân İbn Ahmed İbn Abdi'l-Vehhâb ed-Dimyâtî (19), Safiyu'd-Dîn Ebu'l-Feth Nâ(sıru'd-Dîn) Muzaffer İbni'l-Celâl er-Rahbî (20), Fethu'd-Dîn Umar İbn Temîm İbn Ahmed et-Temîmî (21), iki oğlu Muhammed ve Abdu'r-Rahmân (22, 23), Ebu'l-Feth Muhammed İbn Abd... İbn Ahmed (24), ... (? el-Hals) Ebû Muhammed Abdullah İbnü'l-Kâdî Ziyâ'u'd-Dîn Ebu'l-Kâsım Hibetu'llah İbn Ahmed (25), Abdu'l-Vehhâb İbn Muhammed İbn Abd a (...) (26), Ebu'l-Fadl Talha İbnü'l-Kâdî en-Nefis Ebu'l-Me'âlî Muhammed İbn Huzeyfe ed-Dimyâtî (27), er-Radî Ebu'l-Fadl Rıdvân İbn Muslim el-Mısri (28), ... İbn Abdi'llah en-Nâsır (29), Ebu'l-Harâm el-Mekkî İbn Ebî Nasr Feth İbn Râfî en-Nasrî (30), Ebu'l-Fadl Murtadâ İbn Ebî'l-Huseyn Muhammed İbn Ebî Ali el (...) et-Tennîsî el-Mâlikî (31), Abdu'l-Ganî İbn Abdi'r-Rahmân İbn Sadaka el-Halebî ed-Dimyâtî (32), Ebu'l-Mansûr (33) ve Ebu'l-Huseyn Kâdî... Sâlih İbn Ebî Kesîr'in oğulları (34), Nâsır İbn Sâlim İbn Nâsır (35), Nasr İbn Kerîm İbn Ali (36), Mansûr İbn Ali İbn Haccâc (37) bunların hepsi de Dimyatîdir, Ebu'l-Harâm Mekkî ... İbnü'l-Halâvî es-Sirâr el-Mukrî (krş. No. 30) (38), Ebû İmrân Mûsâ İbn Muhammed İbn Muhammed ed-Derbendî (39), Ebu'l-Hasan Ali İbn Ahmed İbn Tâhir el-Mu'ezzîn (40) ve iki oğlu Muhammed ve Abdu'l-Vehhâb (41, 42), ve bu el-Mu'ezzîn'in bir kardeşi (43), Fakîh Ebû Mansûr Feth İbn Muhammed İbn Ali İbn Halef eş-Şâfi'î... (44) ve iki oğlu Muhammed ve Abdullah (45, 46), Mes'ûd yukarıda zikri geçen Fakîh ve Müderrisin kölesi (47). Ve bu arz ve semâ' kaydının kâtibi ve aynı zamanda bu risalenin sâhibi, Allah'ın kölesi fakîr Abdu'r-Rahîm İbn Hamdân İbn Berakât eş-Şâfi'î; ve bu, beşyüz (... yetmiş yedi) senesi Zu'l-Ka'de ayının 26 ncı gününde olup hepsi için muteberdir. Hamd, bir tek Allah'adır; O'nun Salât ve Selâmı Muhammed ve yakınları üzerine olsun Burada, o ... oğlu olduğu söylenen ... (?) İbn Muhammed ilâve edilecek..."

153. Bunlardan bir satırla ayrılmış şu ibareler yer alır; “Onların hepsinin benden semaların doğrudur. Bunu Muhammed İbn Abid’r-Rahman İbn Muhammed el-Mes’ûdî yazdı. Hamd, Allah’a muhsustur”.

154. (V) Diğer varak 10/b de, sıra halinde bazı sema kayıtları vardır: “Bu metnin tamamı, başından sonuna kadar, güvenilir kimselerden olan Şeyh Necmu’d-Dîn Abdu’l-Vehhâb İbn Alî el-Kuraşîye el-Esediye (Allah kadrini hıfzetsin) nin kızı Şeyha Sâliha Ummu’l-Fadl Kerime’nin huzurunda dinlendi; ona icazetle, Şeyh Ebu’l-Hayr Muhammed İbnu’l-Ba’Inân (?) vasıtasıyla İmâm İbn Menda’dan gelmişti. İmâm Âlim Fâdil Cemâlu’d-Dîn Ebu’l-Abbâs Ahmed İbn Ebi’l-Fadâ’il İbn Ebi’l-Mecd ed-Dahmîsî (Allah onu menfeatlendirsin) tarafından Omer İbn Muhammed İbn Mansûr el-Emînî’ye okundu. Bu, onun kendi el-yazısıdır (Allah ona mağfiret etsin). Nüsha tashih olundu ve 623 senesi Rebi’ul’l-evvel ayının 17 nci Salı günü, Ummu’l-Fadl’ın Şam’da Derbu’l-misk sokağındaki evinde (orada uzun ömürle bâki kalsın) yazıldı”.

155. (VI) Bunların tam altında Endelûsî yazısı ile şu ibareler görülür: “Bu *Sahîfenin* tamamı, Sahife sâhibi âlim, kâmil, hadisçilerin en güvenilirli Kemâlu’d-Dîn Ebu’l-Abbâs Ahmed İbn Ebi’l-Fedâ’il İbn Ebi’l-Mecd İbni’d-Dahmîsî (krş. yukarıda semâ kaydı No. V. Allah onu ve beni muktedir kılsın) nin, keza Fakih Necîbud-Dîn Ebu’l-feth Nasru’llah İbn Ebi’l-Izz İb Ebî Tâlip es-Saffâr, Ebû Muhammed Abdu’l-Vâhid İbn Abdi’s-Seyyid İbn Ebi’l-Berekât es-Sıkillî, İbrâhîm İbn Abdi’llâh İbn ... (? Osmân, Gassân, İnân) el-Mâzavî el-Mağribî, ve Muhammed İbn Yûsuf İbn Muhammed el-Birzâlî el-İşbilî’nin de semâ’ını içine alan ve onun Şeyh el-Mukrî’ Ebû Abdi’llah Muhammed İbn Ebî Bekr İbn Muhammed el-Belhî’nin önünde okunmasıyla dinlendi ve bu onun elyazısı olup 623 senesi Cumâdî’l-âhıra ayının 13 üncü Çarşamba günü Şam Câmii İbn Urva zâviyesinde yazıldı. Allah onu muhafaza etsin. Hamd, bir tek olan Allah’a mahsustur. O’nun Salât ve Selâmı Peygamberi Muhammed üzerine olsun.

156. (VII) Bunları takip eden ibareler şöyledir: “Bu *Sahîfenin* tamamı, Hâfız Ebû Muhammed Abdu’l-Kâdir İbn Abdi’llah er-Ruhâvî’nin huzurunda, onun, Ebu’l-Farac Mes’ûd İbnu’l-Hasan es-Sayfîden, onun, Abdu’l-Vehhâb İbn Muhammed İbn Yahyâ İbn Menda’dan, onun da babası Muhammed’ten semâ’ına binâen, İsmâ’il İbn Zafer en-Nâbulisî’nin kıraatiyle Yayhâ İbn Ebî Mansûr İbn Ebi’l-Feth es-Sayrafî, diğer bazıları ve bu isimlerin kâtibi Ebû Mansûr İbn Ebi’l-Fadl İbn Ebî Muhammed el-Bağdâdî tarafından dinlenmiştir. Bu, altıyüz...

dokuz (burada bir rakam eksik kalmıştır; bunun 623 den sonra ve 670 den önce, 30 ile 60 arasında olması mümkündür.) senesi Rebî'ul-evvel ayındadır, kendi elyazısıyle muhtasar olarak yazan kâtib, Alî İbn Muhammed İbn Omer İbn Hilâl el-Ezdî el-Ezdî (iki defa tekerrür etmektedir) dir”.

157. (VIII) Bunun altında bir semâ kaydı daha vardır ve bu, semâların sonuncusunu teşkil eder: “Bu cüzün hepsini Şeyh İmam Âlim Âmil Müslümanların Müftüsü Ebû Zekeriyâ Yahyâ İbn Ebî Mansûr İbn Ebî'l-Feth es-Sayrafî el-Carrâz'ın huzurunda, onun, Ebû Muhammed er-Ruhâvî (krş. VIII No. lu semâ') den isnâdiyle dinlemiş olduğu orjinal nüsha ile mukabele ederek okudum. Böylece, onun ashabından Sâhibu's-sadrî'l-celîl Necmü'd-Dîn Ebu'l-Hasan Alî İbn Imâdi'd-Dîn Muhammed İbn Omer İbn Hilâl el-Ezdî (muhtemelen yukarıda VII No. lu semâ'nın kâtibinin kardeşi), (? Imâdu'd-Dîn) Abdu'l-Muhsin İbn Muhammed İbn Ahmed İbn Hibetu'llah Ebî... (? Carâdiyâ), Imâdu'd-Dîn Muhammed İbn Abdi'l-Gaffâr İbn Abdi'l-Hâlik el-Ensârî'nin iki oğlu Abdu'r-Rahmân ve Muhammed, Muhammed İbnu's-Şeyh İbrâhîm İbn Muhammed... (? el-Karamışk), Celâlu'd-Dîn İbrâhîm İbn İsmâ'il İbn Mubârek el-Halebî ve diğerleri, orjinal nüshadan dinlemişlerdir. Tashîhi yapıldı ve 670 senesi Zu'l-Hicce ayının 6 ncı Pazartesi günü yazıldı. Bunu, Abdu'r-Rahmân İbn Hamîs İbn Yahyâ İbn Muhammed el-Kudsî yazdı; Allah ona mağfiret etsin; hamd Allah'a mahsustur, O'nun Salât ve Selâmı (Peygamber) üzerine olsun.

Yazma Nüshanın Sonu

158. BİBLİYOGRAFYA

- Abdu'l-Hayy el-Kattânî, *et-Terâtibu'l-Idâriye* (*Nizâmu'l-Hukûmâtî'n-Nebeviyye*) 2 cilt, Rabat 1346 – 9 H.
- Abdu'r-Razzâk el-Himyarî, *el-Musannaf*, 4 cilt, Murad Molla Ktb. İstanbul, yazma.
- el-Belâzuri, *Ansâbu'l-Aşrâf*, cilt I, Kahire 1959.
- ” *Futûhu'l-Buldân*, Leyden.
- el-Beyhakî, *es-Sunenu'l-Kubrâ*, Haydarâbad.
- ” *Delâ'ilu'n-Nubuvve*, cilt 1,2 ve 4, Köprülü Ktb. (No. 285, 286, 288), İst.
- Barthold, *Turkestan*, Gibb Memorial serisi.
- el-Buhârî, *Sahîh*
- ” *Kitâbu'l-Kunâ'*, Haydarâbad Dekkan.
- ” *et-Târihu'l-Kebir*, Haydarâbad Dekkan.
- ed-Dârimî, *es-Sunen*.
- Ebû Dâvûd, *es-Sunen*.
- Ebû Nu'aym, *Delâ'ilu'n-Nubuvve*, Haydarâbad Dekkan.
- Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, Kahire.
- Gilani, bkz. Manazir Ahsan.
- Goldziher, *Muhammedanische Studien*, 2 cilt.
- Grohmann, *From the World of Arabic Papyrus*, Kahire 1952.
- el-Hâkim, *el-Mustedrek*, Haydarabad Dekkan.
- Hamîdullah, *el-Vesâ'iku's-Siyâsiye*, 2 nei tabı, Kahire 1956.
- ” *Le Prophète de l'Islam, sa vie et son oeuvre*, 2 cilt, Paris 1959.
- ” *Some Arabic Inscriptions of Medinah of the early Years of Hijrah: Islamic Culture*, Haydarabad Dekkan 1939.
- ” *The first Written-Constitution of the World: Islamic Review Woking* 1941.
- ” *Educational System in the Time of the Prophet; Islamic Culture*, Haydarabad Dekkan, 1939.
- İbn Abdî'l-Barr, *el-İstî'âb*, 2 cilt, Haydarabad Dekkan ve Ayasofya Ktb. No. 454.
- ” *Muhtasar Câmi' beyâni'l-İlm*, Kahire.

- İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, Leyden.
- İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, Şam (Dimaşk).
- İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Gâbe*.
- " *el-Kâmil*, Leyden.
- İbn Habîb, *el-Muhabber*, Haydarabad Dekkan.
- İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*.
- " *el-İsâbe*.
- " *Tehzîbu't-Tehzîb*, Haydarabad Dekkan.
- İbn Hanbel, *Musned*, Mısır, 2 nci edisyonu henüz tamamlanmamıştır.
- İbn Hişâm, *Sîratu Rasûli'llah*, Göttingen.
- İbn Hallikân, *Vafeyâtü'l-A'yân*.
- İbn Mâce, *es-Sunen*.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*.
- İbn Kuteybe, *Kitâbu'l-Ma'ârif*, Avrupa.
- " *Muhtelifu'l-Hadîs*
- el-Cahşiyârî, *Kitâbu'l-Vuzerâ'*, Viyana.
- el-Hatîbu'l-Bağdâdî, *Takyîdu'l-İlm*, Şam (Dimaşk).
- " *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*, Haydarabad Dekkan.
- Manâzir Ahsan Gilânî, *Tedvîn-e-Hadîs* (Urduca), Karaşi 1956.
- el-Makrizî, *İmtâ'u'l-Esmâ'*, yalnız I cilt, Kahire.
- el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Leyden.
- el-Matarî, *Mâ ansatî'l-hucra min ma'âlimi dâri'l-hicra*, Arif Hikmet Bey Ktb. Medîne. yazma.
- Muslim, *Sahih*.
- er-Râmahurmuzî, *el-Muhaddisu'l-fâsıl Beyne'r-râvî ve'l-Vâ'i*, Köp-rülü Ktb. İst. yazma,
- Sprenger. Origin and Progress of Writing: journal of Asiatic Society of Bengal cilt XXV.
- Subhî es-Sâlih, *Ulûmu'l-hâdîs*, Dimaşk, 1959.
- Suleymân Nedvî, *Hutbet-e-Madrâs*, b. "Tedvîn-e-Hadîs" (Urduca) A'zamgar ve Madras (Hindistan) 1925.
- es-Suyûtî, *Buğya*.
- et-Tabarî, *Târîh*, Leyden.
- " *Tefsîr*, Kahire.
- ez-Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz*, Haydarâbat Dekkan.
- " *el-Câmi'li -ahlâkı'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, (yazma, Alexandria Municipal Ktb. No. 3711/c); Suphî es-Sâlih ve Yusuf el-İşş'ın lütufkârılarıyla.
- Zubeyr Sıddîkî, *es-Seyru'l-Hasîs fî Târîhi Tedvîni'l-Hadîs*, birinci Dâiratu'l-M'ârif kongresi zabıtları, 1358, Haydarabad Dekkan.

159. İNDEKS*

A

Abbâs 34
 Abdullah 19, 21, 23
 Abdullah İbn Abbâs 44, 47, 51, 70
 Abdullah İbn Amr İbni'l-Âss 5, 32, 33 34, 50, 71
 Abdullah İbn Camâ'a el-Cemâl Ebû Muhammed 54, 116, 117
 Abdullah İbn Ebi'l-Hasan Alî İbn Ebî ... (?er-Racâ) 119
 Abdullah İbn Ebî Avfâ 42
 Abdullah (İbn Feth İbn Muhammed İbn Halef eş-Şâfi'i) 119
 Abdullah İbnu'l-Kâdî Ziyâ'u'd-Dîn Ebi'l-Kâsım Hibetu'llah İbn Ahmed 119
 Abdullah İbn Mes'ûd 45, 47
 Abdullah İbn Ömer İbni'l-Hattab 7 43, 47 50, 51
 Abdullah İbn Sa'id İbni'l-Lâss 21
 Abdullah İbn Ubeyy 43
 Abdullah İbn Umm Mektûm 21
 Abdullah İbnu'z-Zubeyr 51
 Abdu'l-Bâkî İbn Ca'fer et-Tennîsî Ebû Muhammed 119
 Abdu'l-Ganî İbn Abdirrahmân İbn Sadaka ed-Dimyâtî 119
 Abdu'l-Ganî İbn İsmâ'il İbn İbrahim 118
 Abdu'l-Hayy el-Kettânî 21
 Abdu'l-Kâdir İbn Abdillâh er-Ruhâvî Ebû Muhamme 120, 121
 Abdu'l-Kerîm İbn Abdi'l-Vefâ Zeynu'd-Dîn 116
 Abdurrahmân 137
 Abdurrahmân (Sicistan Vâlisi) 45

Abdurrahmân İbn... İbn Abdi'r-Rahîm ed-Dimyâtî Ebu'l-Kâsım 119
 Abdurrahmân İbn Ahmed İbn Abdi'l-Vahhâb ed-Dimyâtî 119
 Abdurrahmân İbn Ahmed İbn'l-Kâdî Zeyni'd-Dîn 116
 Abdurrahmân İbn Avf 73
 Abdurrahmân İbn Hamdân İbn Berekât eş-Şâfi'i 115, 117, 119
 Abdurrahmân İbn Hamîs İbn Yahyâ İbn Muhammed el-Kudsî 121
 Abdurrahmân İbn Hamîs (veya Huneyys) 117
 Abdurrahmân İbn Muhammed İbn Abdi'l-Gaffâr İbn Abdi'l-Hâhk el-Ensârî 121
 Abdurrahmân İbn Muhammed el-Mâlinî Ebû Sehl 118
 Abdurrahmân Muhammed İbn Talha ed-Dimyâtî Ebu'l-Berkât 119
 Abdurrahmân (İbn Omer İbn Temîm İbn Ahmed et-Temîmî) 119
 Abdurrahman İbn Zeyd 68, 69
 Abddurrazzâk İbn Hemmâm İbn Nâfi' el-Hımyerî 22, 23, 33, 37, 39, 40, 41, 51, 52, 53, 54, 59, 62, 76, 117
 Abdussamed Sârim 45
 Abdu's-Selâm İbn Camâ'a İbn Osman et-Tennîsî Ebû Muhammed 118
 Abdu'l-Vahhâb (İbn Alî İbn Ahmed İbn Tâhir el-Mu'ezzin 119
 Abdu'l-Vahhâb İbn Ali el-Kuraşî el-Esedî, Necmu'd-Dîn 120
 Abdu'l-Vahhâb İbn Muhammed İbn Abd 119
 Abdu'l-Vahhâb İbn Muhammed İbn İshâk İbn Muhammed İbn Yahyâ İbn Menda

*Kitabın bu indeksini hazırlayan Kıymetli arkadaşım İlâhiyat Fakültesi Kütüphanesi Müdürü Sayın İhsan İnan'a teşekkürlerimi sunarım. (Mütercim).

- Ebû Amr 53, 54, 62, 63, 65, 66, 75, 117, 120.
- Abdu'l-Vâhd İbn Abdi's-Seyyid İbn Ebi'l-Berekât es-Sikkîlî Ebû Muhammed 120
- Abdu'l-Vâhd İsmâ'il İbn Zâfir ed-Dimyâtî 119
- Âdem (A.S.) 13, 79, 88, 91, 92, 108
- Afganistan 115
- Ahdi Atik* 13, 14, 46, 110
- el-Ahkâmû's-Sultânîyye* 22
- Ahmed İbn Abdillâh İbn Hâlid (yahut Huld) 118
- Ahmed İbn Ebi'l-Fezâ'il İbn Ebi'l-Mecd ed-Dahmîsî Cemâlu'd-Dîn Ebu'l-Abbâs 120
- Ahmed İbn Hanbel 6, 21, 32, 33, 34, 46, 47, 50, 51, 53, 54, 59, 60, 61, 63, 67, 69, 72, 78, 80
- Ahmed İbn Yûsuf es-Sulemî Ebu'l-Hasan 54, 62, 76, 117
- Âişe 36, 38, 47
- Akîl İbn Ma'kûl İbn Munebbih 51
- Alexandria Municipal Ktb. 20
- Alî İbn Abdillâh İbn Abbâs, 44
- Alî İbn Ahmed İbn Muhammed el-Mâ-mî'î Ebu'l-Hasan 118
- Alî İbn Ahmed İbn Tâhir el-Mu'ezzin Ebu'l-Hasan 119
- Alî İbn Ebi Tâlib 39, 40, 41, 42,
- Alî İbn Halîl İbn Bâ Kays Alâ'u'd-Dîn 116
- Alî İbn Hasan İbn Ataş 51
- Alî İbnu'l-Hasan İbn Hibetî'llah Ebu'l-Kâ-sım 117
- Alî İbnu'l-Hasan İbni'l-Vazzân 116
- Alî İbn Ma'âli İbn Alî ed-Dimyâtî Ebu'l-Hasan 119
- Alî İbnu'l-Medîni 51
- Alî İbn Muhammed İbn Omer İbn Hilâl el-Ezdi 121
- Allah Ta'âlâ 13, 14, 18, 19, 20, 27, 28, 33, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 55, 61, 68, 69, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 120
- Amr İbn Hazm 23, 31, 36
- Amr İbn Şu'ayb 33
- Amra Bint Abdirrahmân 37, 38
- Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Ktb. 52
- Ansâb 36, 62, 63
- Ansâbu'l-Eşrâf* 22, 24, 38, 40
- Anuşirvan 50
- Arabica 29
- Arabistan 14, 15, 16, 17, 29, 46
- Arap Akademisi 8, 36
- Arap Devletleri Birliği Yazma Eserler Enstitüsü 116
- Arap Edebiyatı Tarihi GAL* 65
- Ardu'l-Envârî'l-Ma'rûf bi Târihi'l-Kur'ân* 45
- Arif Hikmet 27
- Âsım el-Ahval 73
- Atâ 44
- Atina 46
- Avrupa 17
- Ayla 29
- Ayr 40, 41
- B**
- Bâbil 13
- Babylonien and Assyrien* 29
- Bağdad 23, 53, 73
- Bahreyn 29, 30
- Bahreyn-Ummân Emîri 29
- Bakara Süresi 19, 37
- Bakiy İbn Mahlad 38
- el-Belâzuri 16, 17, 22, 23, 24, 29, 34, 38, 43 70
- el-Bandahî (Muhammed İbn Abdirrahmân İbn Muhammed İbn Mes'ûd) 53, 75
- Barâ' 19
- Barthold 17
- el-Batalyusî (Ebu'l-Âlî İbn'l-Huseyn İbn Alî İbni'l-Hasan İbn Omer İbn Alî) 117
- Bedr 22, 34, 48
- Bedru'd-Dîn Muhammed 116
- Belh 115
- Benî Adiy 36
- Benî Damra 28
- Benî Urayd 36
- Berlin 54, 65, 66, 75, 91, 101, 115, 116
- Berlin Arapça Yazmalar Kataloğu 65
- Berlin Devlet Ktb. 65
- Beşîr İbn Nuheyk 48
- Beyhakî 46
- Bible 13, 14

el-Bidâye 6

Bişr 6

Bizans 17, 29, 46, 51, 84

Bombay 17

Brockelmann 53, 65

Buğyetu'l-Vu'ât 53

el-Buhârî 19, 20, 22, 23, 25, 27, 28, 29, 30,
31, 32, 33, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43,
46, 47, 48, 50, 51, 53, 55, 56, 57, 58,
59, 60, 64, 98, 103, 108

Bulkini 20

C

Câbir İbn Abdillâh 37, 5

Ca'fer İbn Muhammed 41,

Ca'feres-Sâdık 41

Câhiliyye 21, 43, 114

el-Câmi' 39, 52, 59, 60

Câmi' Beyâni'l-İlm 38, 49

el-Câmi' Beyne Ricâli's-Sahihayn 51

Câmi' el-Fevâ'id 46

el-Câmi' bi ahlâkı-r-Râvi ve Adâbi's-Sâmi' 20

el-Câmi' es-Sağır 45

el-Câmi' es-Sahih 60, 61

Cemalu'd-Dîn Ebu'l-Fadl Muhammed 118

Centre Culturel Islamique 8, 11

el-Cerh ve't-Ta'dil 6

Cevâmi'u-s-Sira 38

Ceyhûn 17

Constantinopel 33, 34

Cuheyne 28, 36

Cuvâsa 16, 22

Cuzam 36

Ç

Çin 17

D

Dârakutnî 30

Dâvûd (A.S.) 89

Daybul 17, 36

Decline and fall of the Roman mpire 17

Derbu'l-Misk 120

Derbend 115

Devs 45

Dimaşk 8, 75

Dimyat 75, 118

Dûmatu'l-Cendel 29

E

Early Islamic Inscriptions near Ta'if in the Hijaz 20

Ebân 35

Ebnâ 50, 51

Ebrehe 70

Ebû Bekra 45

Ebû Bekr İbn Muhammed İbn Amr İbn
Hazm 37

Ebû Bekr (es-Siddîk) 30, 38, 72, 111

Ebû Ca'fer ed-Deybulî 36

Ebû Cuhayfa 39

Ebû Dâvûd 21, 23, 29, 30, 31, 32, 34, 41,
44, 45, 68

Ebû Hurayra 5, 33, 45, 46, 47, 48, 49, 50,
51, 52, 54, 59, 62, 64, 67, 68, 70, 74,
76, 79, 94, 113

*Ebû Hurayra'nın Hemmâm İbn Munebbih
için Tasmim ettiği es-Sahife es-Sahike*
49

Ebû Kabil 33

Ebû Mansûr İbn Ebî'l-Fadl İbn Ebî Muham-
med el-Bağdâdî, 120

Ebû Muhammed İbn Abdi'l-Muhsin İbn
İbrahim ez-Zaccâc 118

Ebû Muhammed İbn Ebî Bekr İbn Ahmed
el-Belhî 118

Ebû Nu'aym 34, 38

Ebû Râfi' (veya Râfi') 34, 35, 44

Ebû Sa'îd el-Hudrî 67, 68, 70

Ebû Sufyân 16

Ebû Şâh 31, 41

Ebû Ubeyd 22

Ebû Ubeyd Kâsem İbn Sallâm 23

Ebû Ukba 51

Ebû Za'za'a 48

Ebu'l-Abbâs Abdullah İbn Muhammed 29

Ebu'l-Berekât el-Hasan 17, 18

Ebu'l-Ferec Mes'ûd İbni'l-Hasan es-Sakafî 53

Ebu'l-Fadl Muhammed 118

Ebu'l-Ferec Nasr 118

Ebu'l-Firâs Necmu'd-Dîn 23

Ebu'l-Hasan 95

Ebu'l-Hasan Ahmed İbn Yûsuf es-Sulemî 53

Ebu'l-Harâm Mekki.... İbnu'l-Halâvi es-
Sirâr el-Mukri 119

Ebu'l-Harâm el-Mekki İbn Ebî Nasr Feth
İbn Râfi en-Nasrî 119

Ebu'l-Kâsım 118
 Ebu'l-Kâsım (Hz. Muhammed) 61
 Ebu'l-Mansûr 119
 Ebu'l-Muntasir Abdu'l-Azîz 118
 Ebu'l-Melih 6
 Ebu'l-Yemân el-Hakem İbn Nâfi' 6, 7
*el-Edilletu'l-İlmiyye alâ cevâzi tercemet ma'-
 âni'l-Kur'ân ila'l-lugati'l-ecnebiyye* 31
 Envards Ch. 29
 Ehli Salıp 66
 Enes İbn Mâlik 7, 25, 35, 50
Encyclopedia Britannica 13, 14
 Endulus 17
 Ermenistan 115
 Ermeniyye 17
das Erwachen der Menschheit 92
 Esvedu'l-Ansî Zu'l-Hummâr 113
Etudes sur la Tradition Islamique 5
 Evs İbn Havâlî 43
 Eyyâmu'l-Arab 44
 Eyyûb (A.S.) 88

F

Fahru'd-Dîn Ebu Bekr İbn Mavsîlî İbn
 Mâm İbni'l-Harb el-Maranî 118
 Fahru'n-Nisâ Şuhda Bint Ebî Nasr Ahmed
 İbni'l-Ferec İbn Omer ed-Dineverî 23
 Fas 73, 115
 Fâtiha Süresi 30
 Fazâre 28
 Ferid Vecdî 31
 Feth İbn Muhammed İbn Alî İbn Halef
 eş-Şâfi'î Ehû Mansur 114
Fethu'l-Bâri 34, 38, 49
 Feyzullah Efendi. Ktb. 52
The First Written Constitution in the world 19
 Filistin 17, 28
From the World of Arabica Papyi 20
Futûhu Mısır 33
Futûhu'l-Buldân, 16, 17, 23, 29, 38, 43, 70

G

GAL 53, 65, 66
 el-Gassânî 20,
 Gatafân 28
 Genesis 92
 Gibbon 17
 Goldsiher 3, 5

Grohmann Adolf 20
 Gucarat 17

H

Habeş 29, 46
 Habrun 28
 Hacı Halîfe 52
 Hadisler Hz. Peygamberin Hayatında Kay-
 dedilmiştir 34
 Hafsa 23
 Haggada 13
 el-Hakem 21
 el-Hâkim 35
 Halebî 28
 Halîl İbnu'l-Kâdî Şihnâbu'd-Dîn Ahmed
 İbn Katibâ (Garsu'd-Dîn) 116
 Hamîdullah Muhammed 4, 5, 16, 17, 19,
 22, 23, 25, 29, 35, 65
the Hammurabi Code 29
 Hamza 28
 el-Hâris el-A'ver 42
 Harrâ 37
 el-Hasâ 16
 el-Hasan İbn Amr İbn Umeyye ed-Damrî 49
 el-Hasan İbnu'l-Kâdî Celâlu'd-Devle Ebu
 'l-Berekât Ubeyd İbn Ahmed (el-Fals,
 el-Kals) 118
 el-Hasan İbnu'l-Kâsım.. İbn... (? Atîk,
 İsâ) et-Tennîst Ebû Alî 119
 Haşr Süresi 5
 el-Hatîb el-Bağdâdî, 3, 6, 20, 35, 39, 41, 49
 67, 68, 69, 70, 71,
 Havvâ 91, 92
 Haydarabad Dekkan 8, 53, 64, 65
 Haydarabad-Sind 53
 Hayber 68
 Hazm 38
 Hemmâm İbn Menda 65, 66
 Hemmâm İbn Munebbih 4, 5, 23, 25, 33, 37
 49, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59,
 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 74,
 76, 117, 118
Hemmâm'ın Sahifesi 25, 50, 53, 63, 64, 65, 68
 74
 Hendek 28
 Herakliyus 29, 34
 Hıdr (A.S.) 107
 Hristiyan 34, 39, 46, 101,

Hilyetu'l-Eliyâ 34
 Hira 15, 29
 Hişâm İbn Abdi'l-Melik 5, 6, 50
 Hişâm İbn Urve 71
 Horasan 53
 Hubeyre İbn Abdîrrahmân 35
 Hucr İbn Adiy 42
 Hudeybiye 17, 28
 Hufayye 27
 Hûz 111

I

Irak 17
Islamic Culture 25, 29
 Islamic Publications Society 68
Islamic Review 19 26

İ

İbn Abbâs 44
 İbn Abdi'l-Hakem 33
 İbn Abdi'l-Barr 21, 22, 32, 33, 38, 49, 68
 İbn Asâkir (el-Kâsım İbn Mahmûd İbn İbn Muzaffer) 116
 İbn Cahbal (Ebû Nasr Muhammed İbn Muhammed İbn Hibetu'llah) 116
 İbn Camâ'a İsmail İbn İbrahim 115
 İbn Curaye 73
 İbn Ebî Dâvûd 24, 67
 İbn Ebî Hâtim 6
 İbn Habîb 38
 İbn Hacer 6, 21, 29, 33, 34, 37, 38, 43, 49, 51, 73
 İbn Hâcib 117
 İbn Hallikân 53
 İbn Hazm 38
 İbn Hibbân 51, 52
 İbn Hişâm 19, 22, 23, 24, 28, 34, 35, 50
 İbn Kesîr 6
 İbn Kuteybe 67
 İbn Mâce 22
 İbn Ma'in 51
 İbn Manzûr 33
 İbn Menda 120
 İbn Menda (Ebû Abdillâh) 117
 İbn Menda Ebu'l-Vefâ Mahmûd İbn İbrahim 116
 (?) İbn Muhammed 119
 İbn Muleyke 44

İbn Sa'd 6, 21, 22, 29, 32, 33, 34, 37, 42, 43
 44, 48, 49, 50, 51, 52, 69
 İbn Sîrîn 43
 İbn Teymiye 22
 İbn Tûlûn 36
 İbn Umm Mektûm 19
 İbn Urve 120
 İbn Uyeyne 38, 52
 İbnu'l-Esir 21, 33, 34, 50
 İbnu'l-Kayyim 72
 İbnu'l-Musennâ 42
 İbrahim (A.S.) 13, 110
 İbrahim İbn Abdillâh İbn (? Osmân, Cassân, İnân) el-Mâzerî el-Mağribî 120
 İbrâhîm İbn Ahmed (İbn Abdi'l-Vâhid eş-Şâfi'i Ebû İshak) 54, 116
 İbrâhîm İbn İsmâ'il İbn Mubârek el-Halebî Cemâlu'd-Dîn 121
 İbrâhîm İbnu'l-Kâdî Tâcu'd-Dîn Abdu'l-Vahhâb İbn Kâdî es-Salt (Burhânû'd-Dîn) 116
 İbrâhîm Kettânî 73
 İbrahim İbn Muhammed İbn Abdi'l-Azîz el-Hanefî el-Cînî ed-Dimaşkî 115
 İbrâhîm İbn Muhammed İbnu'l-Huseyn el-Kettân Ebû İshâk 54, 63, 76
 İbrâhîm İbn Musmi Ebû İshâk 116
 İbrâhîm İbn Suleymân 65
 el-Iclî 51
İdâre-i Ma'ârif-i İslâmiye'nin ilk Oturumuna dâir Notlar 34
 İdrîs (A.S.) 13
İhtisârû'l-Munziri li Suneni Ebi Dâvûd 72
 İkrime 44
I'lâmu's-Sâ'ilin an Kutubi Seyyidi'l-Mur-selin 36
 (İmâdu'd-Dîn) Ebu'l-Muhsin İbn Muhammed İbn Ahmed İbn Hibeti'llah Ebî ... (?) Carâdiye) 121
 İmâdu'd-Dîn Ebu-t-Tâhir İsmâ'il İbn el-Emîr Zahirî'd-Dîn Ebî İshâk İbni'l-Emîr Nâsiri'd-Devle 118
İmtâ' el-Esmâ 40, 68
İncil 14, 34, 46, 92, 110
 İran 17, 29, 30, 46, 50, 51, 84
İrşâd (el-Erib) 53
 İsâ (A.S.) 13, 14, 87, 112
İsâbe 21, 22, 29, 37

İshâk İbn Mansûr 51

İslâm 4, 14, 16, 17, 18, 19, 26, 29, 51, 68,
69, 75, 77, 95, 105, 106, 114

İslâmiyet 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 23, 30,
34, 45, 46, 47, 68, 69, 70, 73

İsmâ'il İbn Camâ a 53, 54

İsmâ'il İbn İbrâhîm İbn Camâ'a 115, 117

İsmâ'il Sâ'ib Kolleksiyonu 52

İsmâ'il İbn Zafer en-Nabulusî 120

İsmâ'il İbn Abdî'llah el-Ukaylî (Ebu't-Tâ-
hir ze-Zâhir 118

İspanya 17, 52, 115

İsrail Oğulları 91, 93, 107, 108

İstanbul 33, 34, 52, 53

İstanbul Üniversitesi 52

İstî'âb 21, 32, 33, 38, 68

İşbiliyye 115

J

Journal Of Asiatic Society 3

Journal of Near Eastern Studies 20

K

Ka'b İbn Mâlik 27

Ka'b 46

Kalküta Üniversitesi 62, 66

Karaşi 17

Karûn 94

Kâsım İbn Muhammed 37, 38

Kâsım İbn Mahmûd İbn Asâkir 54

Kastallânî 28

Katâde 37

el-Kattân (Ebû Bekr) 24, 29, 117

Kesîr İbn Murra el-Hadramî 48

Keşfu'z-Zunûn 52

el-Kifâye 6, 71

Kirman 111

Kitâbu'l-Emvâl 22, 23

Kitâbu'l-Kunâ 48

Krueckmann Oluf 29

Kûfe 15, 29

Kur'ân 4, 13, 14, 18, 19, 20, 21, 24, 26, 30,
31, 37, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 67,
68, 69, 70, 71, 89, 91, 94, 108, 109

Kureyb İbn Muslim 44

Kureyş 27, 28, 111, 112

Kühn Herbert 92

L

*la Lettre du Prophète a Heraclius et le sort
de l'Original* 29

Linne Carl Von 92

Lisânu'l-Arab 33

M

Mâ Ansat el-Hucra min Ma'âlimi'l-Hicre 27

Mağrib 115, 117

Mahid 27

Mahrama İbn Nevfel 21

Ma'in 46

Makrîzî 28, 40 68

Mâlik 30

Ma'mar İbn Râşid Ebû Urve 39, 51, 52, 53,
54, 55, 59, 60, 62, 67, 117

Mansûr İbn Ali İbn Haccâc 119

Marzubânî 20

el-Masâhif 24, 67

el-Matarî 27

Mâ Verâu'n-Nehr 17

el-Mâverdî 22

Mebûs 30

Mecdî İbn Amr el-Cuhenî 28

Mecelletu'l-İlmiyyi'l-Arabi 75

Mecelletu'l-Mecma'i'l-İlmiy 8

Mecma'u'l-İlmiy 36

Mecma' ez-Zevâ'id 33

Medîne 16, 19, 21, 22, 24, 26, 27, 28, 31, 34, 35,
36, 37, 40, 41, 42, 43, 45, 48, 49, 53, 70, 71, 91

Medine Târihi 27

Meissner 29

Mekke 15, 16, 17, 26, 31, 32, 34, 41, 45

Mekke 15, 17, 26, 31, 32, 34, 41, 45

el-Meliku'l-Efdal 54

Menâzir Ahsan Gilânî 34, 35, 37, 42, 43, 44,
46, 71

Mervân İbnu'l-Hakem 48

Meryem 87, 112

Mescidi Nebevî 21, 22, 37

Mes'ûd 119

el-Mes'ûdî 24, 25

Mes'ûd İbnu'l-Hasan es-Sekafi Ebu'l-Ferec
54, 120

el-Meymûnî 51

Mişkât 22

Mişna 13

Mısır 29, 31, 53, 66, 75

- Mu'arrie es-Sedûsî 73
 Mu'aviye 20, 35, 45, 51
 Mu'âz İbn Cebel 23
 Mu'cemu'l-Buldân 36
 Muğîre İbn Şu'be 45
 Muhabbar 38
 el-Muhaddisu'l-Fâsîl 35
 Muhammed (A.S.) 19, 27, 28, 54, 75, 76, 80, 81, 86, 98, 99, 101, 102, 110, 115, 119, 120, 121
 Muhammed İbn Abd... İbn Ahmed Ebu'l-Feth 119
 Muhammed İbn Muhammed İbn Abdî'l-Gaffâr İbn Abdî'l-Hâlik el-Ensârî 121
 Muhammed İbn Abdîrrahmân İbn Muhammed el-Mes'ûdî 120
 Muhammed İbn Abdîrrahmân İbn Muhammed İbn Mes'ûd el-Bendâhî 53, 54, 62, 75, 117, 118
 Muhammed İbn Ahmed İbn Muhammed el-İsbahânî 53, 54, 75
 Muhammed İbn Alî İbn Ahmed İbn Tâhir el-Muezzin 119
 Muhammed İbnü'l-Bâ İnân (?) Ebu'l-Hayr 120
 Muhammed İbn Cahbal 53, 116
 Muhammed İbn Ebî Bekr İbn Muhammed el-Belhî Ebû Abdillâh 120
 Muhammed İbn Feth İbn Muhammed İbn Alî İbn Halef eş-Şâfi'î 119
 Muhammed İbnü'l-Hasan 118
 Muhammed İbn Hibetî'llah eş-Şîrâzî 118
 Muhammed İbnü'l-Husayn İbn Halîl el-Kattân Ebû Bekr 54, 62, 63, 76, 118
 Muhammed İbn İshak İbn Muhammed İbn Yahyâ İbn Menda el-İsbahânî Ebû Abdillâh 54, 62, 63, 76
 Muhammed İbn İsmâ'il İbn Fudayl el-Fudaylî Ebu'l-Fadl 118
 Muhammed İbnü'l-Kâdî Ebî'l-Berekât Muhammed İbn Süleym (Selim) el-Afîf Ebu'l-Fadl 119
 Muhammed İbnü'l-Kâsım es-Saffâr Ebû Bekr 117, 118
 Muhammed İbn Muhammed İbn Hibetî'llah İbn Cahbal Ebû Nasr 54, 116
 Muhammed İbn Muhammed İbn Kesîr Ebû Tâhir 118
 Muhammed (İbn Omer İbn Temîm İbn Ahmed et-Temîmî) 119
 Muhammed İbnü's-Şeyh İbrâhîm İbn Muhammed.... (? el-Karamîşk) 121
 Muhammed İbn Yûsuf İbn Muhammed el-Bîrzâlî el-İşbîlî 120
 Muhammed Zubeyr Sîddîkî 62, 66
 Muhammedanische Studien 3, 5
 Muhibbu'd-Dîn Ahmed 116
 el-Muhtas Ebû Muhammed Abdî'l-Azîz 119
 Mutasar Beyânî'l-İlm 22
 Muhtelifu'l-Hadis 67
 el-Mukadder Muhammed İbn Ahmed Ebu'l-Hayr 117
 Mukavkıs 29
 Munecced Salâhuddîn 29, 66, 73, 116
 Munzir İbn Sava 29
 Murtadâ İbn Ebî'l-Huseyn Muhammed İbn Ebî Alî (el-.....) et-Tennîsî el-Mâlikî Ebu'l-Fadl 119
 Mûsâ (A.S.) 13, 88, 93, 94, 108, 110
 Mûsâ İbn Muhammed İbn Muhammed el-Derbendî Ebû İmrân 119
 Mûsâ İbn Ukba 44
 Mus'ab İbn Umeyr 19
 Musannaf 22, 23, 33, 37, 39, 41, 53, 59, 60
 Musannaf isimli Hadîs Eserlerinin Menşei ve Ma'mer İbn Râşid'in el-Câmi'i 52
 Museylime 113
 Muslim 37, 46, 50, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 64,
 Musned 21, 22, 27, 33, 46, 47, 53, 54, 59, 60, 61, 63, 67, 69, 72,
 el-Mustedrek 35,
 el-Mu'temed 118
 Muvattâ 30
 Muzaffer İbnü'l-Celâl er-Rahbî Seyfu'd-Dîn Ebu'l-Feth Nâ (sıru'd-Dîn) 119
 el-Muzaffer İbn Ebî'l-Funûn el-Attâbî 118
- N
- Naba' İbn Mukârim İbn Haccâc el-Hanefî 118
 Nabuhadnassar 13
 Nâfi' 43
 Nahla 35
 Nâsir İbn Samrâm İbn Sibâ el-Mu'addib (Ebû.....) 119
 Nâsiriye Salâhiye Medresesi 53, 75, 118

Nasr İbn Kerîm İbn Alî 119

Nasru'llah İbn Ebi'l-Iz İbn Ebi Tâlib es-Saffâr Necmu'd-Dîn Ebu'l-Feth 120

Necâsî 29

Necid 113

Necmu'd-Dîn Ebu'l-Hasan İbn Bilâl 117, 121

Necmu'd-Dîn Muhammed 116

en-Nemîr İbn Tavleb 16

Nesebu Kureş '73

Neue Babylonische Recht-unt Verwaltungs-texte 29

New Testamen 14

Nisâ Sûresi 5

Nûh (A.S.) 13

Nûh'un oğlu Yuşa 110

O

Omer İbn Abdi'l-Aziz, 5, 30, 36, 37, 38, 48
Omer (İbnu'l-Hattâb) 17, 20, 30, 39, 69, 72, 111

Omer İbn Muhammed İbn Mansûr el-Emînî 120

Omer İbn Temîm İbn Ahmed et-Temîmî Fethu'd-Dîn 119

Omer İbn Ubeydi'llah 42

On the Origin and Progress of Writing down historical facts amongs the Musulmans 3

Osmân (İbn Affân) 17

Osmaniye Üniversitesi 65

P

Pakistan 36

Palestin 108

Panc-Deh 75

Papyrus Erzherzog Reiner Fuehrer durch die nusstellung 221

Peygamber (A.S.) 4, 5, 7, 11, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 13, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 60, 61, 62, 64, 67, 68, 69, 71, 71, 72, 73, 74, 84, 87, 93, 95, 98, 103, 104, 106, 110, 111, 112, 113, 114, 116

Peygamber Devrinde Eğitim Sistemi 25

Le Prophète de l'Islam 17, 19, 26, 29

Prusya Hükûmeti Devlet Kütüphanesi 65

R

Rab 18, 75, 78, 88, 93, 95, 99, 100, 105, 108, 115

Rabat 53

Rabat Millî Kütüphanesi ve Arşivi 73

Rabat Üniversitesi 73

Râfi' 35

Râfi' İbn Hadîc 27, 71

Rahîmu'd-Dîn Muhammed 11

er-Râmahurmuzî 35

Rasûlullah (A.S.) 5, 22, 27, 30, 31, 38, 45, 48, 59, 61, 68, 71, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114

Rasûl-e Ekrem ki Siyâsi Zındagi 17

Ravdu'l-Unuf 19, 34

Rıdvân İbn Muslîme el-Misrî er-Radî Ebu'l-Fadl 119

Roma 17, 33, 46

Rumia 33

Rusya 17

S

Sâ'd İbn İbrahim 38, 73

Sâ'd İbn Ubâde 21, 43

Sahife 4, 5, 13, 25, 33, 37, 40, 41, 42, 43, 44, 49, 50, 53, 54, 55, 59, 60, 63, 65, 65, 66, 67, 68, 74, 75, 115, 116, 117, 118, 120

Sahifetu Hemmâm 49

es-Sahife es-Sâdika 33

es-Sahife es-sahiha 52

Sahife Yermûkiye 34

Sahih (Buhârî) 7, 20, 25, 32, 38, 43, 46

Sahih (Muslîm) 37, 46

Sâ'id İbn Cubeyr 44

Sâ'id İbn Hilâl 35

Saih İbn Zî Kenâr el-Yemânî es-San'ânî ez-Zimârî 51

Sakîf 36, 45

Salâhud-Dîn (Sultan) 53, 54, 55

Sâlih İbn Ebi Kesîr Ebu'l-Huseyn Kâdî (ed-Dimyâtî) 119

Sâlim Ebu'n-Nadr 42

es-San'ânî 51

San'a 17, 53, 113

Satta 17, 36
 Sehl İbn Sa'd es-Saîdî 50
 es-Sakafî (Ebu'l-Ferec Mes'ûd İbni'l-Hasan) 116
 Selmâ 44
 Selmân el-Fârisî 30, 31, 46
 Selmân İbn Mûsâ 43
 es-Sem'ânî 36, 62, 63
 Semure İbn Cundub 43
 es-Serahsî (Şemsu'l-E'imme) 30
 Sevr 42
 Seyf İbn Yezen (veya Yez'an) 50
 es-Seyru'l-Hasis fi Târihi Tedvin el-Hadis 62
 Sezgin Fuad 52
 Sicilya 115
 Sicistan 45
 Sîhâh Sitte 50
 Sîf 28
 es-Sikât 51
 Sire (İbn Hişâm) 19, 22, 24, 28
 es-Siyâsetu's-Şer'îye 22
 Sprenger A. 3
 Staatsbibliothek 65
 Subhî es-Sâlih 20
 Suheyli 19, 28, 34
 es-Sulemî (Ebu'l-Hasan Ahmed İbn Yûsuf) 53, 117
 Suleyman İbn Kays el-Yeşkurî 37
 Suleymân İbn Semura 43
 Sunen (Beyhakî) 46
 Sunen (Dârimî) 33, 35, 43, 67, 68, 71, 73
 Sunen (Ebî Dâvûd) 23, 34, 41, 44, 68
 Sunen (Tirmizî) 67,
 Surâka İbn Mâlik el-Mudlicî 24, 28
 Suriye 36
 es-Suyûtî 20, 53

Ş

eş-Şa'bî 73
 eş-Şâfi'î 53
 Şam 3, 20, 23, 36, 54, 62, 63, 64, 66, 115, 117, 120
 Şerefu'd-Dîn Mûsâ 116
 Şaih (Saih İbn Zî Kenâr el-Yemânî es-San'ânî ez-Zumârî) 51
 Şifâ 23
 Şit (A.S.) 13
 Şu'ayb İbn Ebî Hamza 6

T

Tabakât (İbn Sa'd) 20, 21, 22, 29, 32, 33, 34, 37, 42, 43, 44, 49, 60, 69,
 Tabarî 17, 22, 23, 29, 30, 50
 Tâ'if 44
 Takyidu'l-İlm 3, 35, 39, 41, 49, 67, 68, 69, 70
 Talha İbnu'l-Kâdî en-Nefîs Ebi'l-Maâlî Muhammed İbn Huzeyfe ed-Dimyâtî Ebu'l-Fadl 119
 Talmud 13
 et-Terâtibu'l-İdâriyye 21, 24, 29
 Târihu Dimaşk 29, 66
 Târihu İsbahan 38
 Târihu'l-İslâm 66
 et-Târihu'l-Kebir 37
 Târih (el-Umem) 17, 23, 29, 50
 Teym 27
 Taymâ 36
 Tayy 36
 Tebuk 29
 Tedribu'r-Râvi 20
 Tedvin-e Hadis 34, 35, 37, 42, 43, 44, 46, 71
 Tehzib (et-Tehzib) 6, 21, 33, 37, 38, 43, 47, 51, 73
 Tekvîn 110
 Temîm 21
 Temîm ed-Dârî 28, 36
 et-Tenbih ve'l-İsrâf 24, 25
 Tezkiratu'l-Huffâz 6, 24, 29, 39, 46
 Tirmizî 22, 29, 30, 31, 32, 43, 44, 45, 50
 Toledo 52
 Tonk 53
 Tuleytule 52
 Turkestan 17
 Türkiyat Mecmuası 52

U

Ubâde İbnu's-Sâmit 21
 Ubeyd İbn Esved el-Cassânî 20
 Ubeyd İbn Halef 104
 Uhud 34, 42, 68, 99, 104
 Ukeydir 29
 Ukl 16
 Umman 29, 30
 Ummu'l-Fadl Kerîme Bint Abdî'l-Vahhâb İbn Ali) el-Kuraşiye el-Esediye 23, 120
 Umm Seleme 38

Ummu'l-Mu'minin 37
Urva İbnu'z-Zubeyr 37, 39
Usdu'l-Gâbe 21, 33, 34, 50
Useyd İbn Hudayr 43

V

Vafeyât (el-A'yân) 53
el-Vasâ'iku's-Siyâsiyye 16, 19, 22, 23, 28,
29, 35, 36
el-Vâsik Bi'llah (Ebû Dabûs) 117
Vehb İbn Munebbih 33, 37, 50, 51

Y

Yahyâ İbn Ebî Mansûr İbn Ebî'l-Feth es-
Sayrafi el-Carrâz 120, 121
Yahûdî 24, 29, 30, 34, 36, 39, 46, 51, 102
Yâkût 36, 53
Yanbû 28
Yemâme 113

el-Yemânî 51
Yemen 16, 23, 27, 30, 31, 36, 45, 46, 47, 49,
50, 51, 52, 68, 69, 70
Yesrib 27
Yûsufu'd-Dîn 59
Yuşa 110

Z

Zâhir 117
Zâhiriyye Ktb. 65
Zâtu'l-Uşayra 27
Zebûr 89
ez-Zehebî 6, 24, 29, 38, 39, 46
Zeyd 46
Zeyd İbn Sâbit 24, 25, 29, 30, 68, 70,
Zeyneb Bint Ebî Seleme 38
Zubeyr Sıddîkî 34
ez-Zuhri (İbn Şihâb) 5, 6, 7, 30, 38, 39, 73
Zû Nuvâs 46, 51

Fiyatı : 10 TL.